

數據庫

VREMENSKO UTOČIŠTE

Georgi Gospodinov

Georgi Gospodinov

Vremensko utočište

prevela s bugarskog
Ksenija Banović

數據庫

*Majci i ocu koji još uvijek
plijeve vječna polja jagoda djetinjstva*

1.

U jednom trenutku krenuli su računati kada je počelo vrijeme, kada je točno stvorena Zemlja. Irski biskup Ussher sredinom XVII. stoljeća izračunao je ne samo konkretnu godinu, nego i početni datum: 22. listopada 4004. godine prije Krista. Bila je subota (naravno). Prema nekima, Ussher je naznačio i točno vrijeme - oko šest popodne. Subota popodne, apsolutno sam uvjeren. U kojem bi drugom dijelu tjedna neki dokoni stvaratelj krenuo graditi svijet i tražiti si društvo? Ussher je tome posvetio čitav svoj život, samo djelo protezalo se na dvije tisuće stranica na latinskom, a tek je nekolicina uložila trud pročitati ga u cijelosti. Ipak, postalo je izrazito popularno, možda ne toliko djelo koliko samo otkriće. *Biblije* na Otoku počele su izlaziti iz tiska s naznačenim datumom i kronologijom prema Ussheru. Ova teorija o mladoj Zemlji (po mome mišljenju o mladom vremenu) zavladała je kršćanskim svijetom. Moramo reći da čak i znanstvenici poput Keplera i *sir* Isaaca Newtona također ističu konkretne godine Božjeg djela otprilike kad i Ussher. Ali meni najvjerojatniji nisu godina i njezina skorašnjost, već konkretan dan.

22. listopada, četiri tisuće i četiri godine prije Krista, oko šest popodne.

Negdje tijekom ili blizu prosinca 1910. godine ljudski se karakter izmijenio. Tako piše Virginia Woolf. I čovjek može zamisliti onaj prosinac 1910., naoko poput drugih, siv, hladan, s mirisom svježega snijega. Ali nešto se otključalo, nešto što je malo tko osjetio.

Rano ujutro 1. prosinca 1939. godine došao je kraj ljudskome vremenu.

2.

Nekoliko godina poslije, kada su se mnoge njegove uspomene gotovo razletjele poput preplašenih golubova, još uvijek je mogao vratiti ono jutro u kojemu je besciljno hodao ulicama Beča, a jedan je klošar s marquezovskim brkovima pod ranim ožujskim suncem prodavao novine na pločniku. Zapuhao je vjetar i nekoliko se novinskih listova vinulo u zrak. Pokušao je pomoći, sustigao dva-tri primjerka novina i vratio ih. Možete jedne zadržati, reče Marquez.

Gaustin, tako ćemo ga zvati, iako je on sam koristio to ime poput plašta nevidljivosti, pokupio je novine i pružio jednu novčanicu, dosta krupnu za tu priliku. Klošar ju je provrtio u rukama i ispalio: Ali... nemam vam za vratiti. To je zazvučalo toliko apsurdno u rano bečko jutro da su se obojica nasmijala.

Gaustin je prema beskućnicima gajio ljubav i bojazan, upravo su to te riječi, i uvijek u toj zajednosti. Volio ih je i plašio ih se na način na koji voliš i plašiš se onoga što si već bio ili u što ćeš se jednoga dana pretvoriti. Znao je da će se prije ili poslije uliti u njihovu vojsku - koristimo li taj kliše. Zamislio je na trenutak dugu kolonu marširajućih beskućnika po ulicama Karntner i Graben. Da, rodom je bio jedan od njih, makar nešto osobitiji. Beskućnik

u vremenu, kako bi se reklo. Jednostavno se spletom okolnosti domogao nekih para, dostatnih za odgodu pretvaranja metafizičke nedaće u fizičku patnju.

U tom se trenutku koristio jednom od svojih profesija - psihijatra gerontologa. Pretpostavljao sam da potajice krade priče svojih pacijenata kako bi se u njima sklonio, nakratko odsjeo na nečijem mjestu, u nečijoj prošlosti. U glavi mu je inače nastala takva pomutnja vremena, glasova i mjesta da se trebao ili odmah predati u ruke svojih kolega psihijatara ili učiniti nešto zbog čega bi ga oni sami pokupili.

Gaustin je uzeo novine, napravio nekoliko koraka i sjeo na jednu klupu. Nosio je borsalino, tamni baloner ispod kojega se vidjela dolčevitka s visoko podignutim ovratnikom, stare kožnate cipele i kožnatu torbu plemenito umirujuće crvene boje. Nalikovao je na čovjeka koji je upravo stigao vlakom iz nekog drugog desetljeća, mogao je proći i kao diskretni anarhist, ostarjeli hipi ili propovjednik manje poznatog reda.

I tako je sjeo na klupu i pročitao naziv novina - *Augustin*, časopis beskućnika. Za dio novina pisali su oni, a za drugi - profesionalni novinari. Tamo negdje, na predzadnjim stranicama u donjem lijevom kutu, na najneupadljivijem mjestu u novinama, što svaki novinar zna, stajala je bilješka. Pogled mu je pao na nju. Jedan škrti osmijeh, u kojemu je bilo više gorčine negoli radosti, minuo je njegovim licem. Opet će morati nestati.

3.

Prije nekog vremena kada se gospodin Alzheimer spominjao uglavnom u vicevima, *koju su ti dijagnozu dali, čini mi se ime nekog muškarca, ali sam zaboravio*, pojavila se jedna kratka obavijest u nekim novinama, jedna od onih vijesti koju je pročitao petero

ljudi, od kojih je na nju četvero odmah zaboravilo. Evo zabilješke, u skraćenoj verziji.

Jedan liječnik, dr. G. (spomenut samo inicijalom) iz bečke gerijatrijske klinike Wienerwald, štovatelj Beatlesa, opremio je svoj kabinet u stilu šezdesetih. Pronašao je bakelitni gramofon, zalijepio postere grupe, slavni *Sgt. Pepper's*...Kupio na buvljaku staru komodu i u nju poredao svakojake džidže iz šezdesetih - sapune, kutije cigareta, seriju minijaturnih Volkswagen buba, ružičaste cadillace i mustange, filmske plakate i postere glumaca... Pisalo je da mu je radni stol zatrpan starim časopisima, a on sam sjedio je odjeven u dolčevitku ispod bijele kute. Fotografije, naravno, nije bilo, čitav tekst sastojao se od tridesetak redaka, zguranih u donjem lijevom kutu. U vijesti je bila riječ o tome da je liječnik primijetio kako su se pacijenti s narušenim pamćenjem sve dulje zadržavali u njegovu kabinetu, postajali sve pričljiviji, drugim riječima, osjećali su se ugodno. I radikalno smanjili pokušaje bijega iz te inače renomirane klinike.

Vijest nije sadržavala informaciju o autoru, potpisala ju je novinska redakcija.

To je bila moja vlastita ideja, imao sam je u glavi godinama, ali netko me je očito pretekao. (Moram priznati da se moja ideja odnosila na roman, ne na kliniku, ali nema veze.)

Uvijek sam kupovao ove novine o beskućnicima, s jedne strane zbog osobite privrženosti onima koji su za njih pisali, duga priča iz drugog romana, ali i zbog jasnog osjećaja (osobnog praznovjerja) da upravo na taj način, kroz komad novina, ono što ti se ima za reći ili dopire do tebe ili te bode u oči. I to me nikad ne bi odvelo na krivi put.

Pisalo je da je klinika u Bečkoj šumi i ništa više. Provjerio sam gerijatrijske centre u okolici, tamo ih je bilo najmanje tri. Onaj koji je meni trebao bio je, kao što to obično biva, posljednji. Predstavio

sam se kao novinar, što i nije bila velika laž, imao sam iskaznicu jednih novina, za besplatan ulaz u muzeje, a ponekad sam čak i pisao za njih. Inače sam se koristio srodnom, daleko nevinijom i nejasnom profesijom pisca kojom se nemaš kako legitimirati.

Ipak sam uspio, premda teško, doći do ravnateljice klinike. Čim je shvatila što me zanima, naglo je postala nerazgovorljiva. Osoba koju tražite od jučer nije dostupna. Zašto? Napustila nas je sporazumnim dogovorom, odvrátila je stupivši u skliska polja činovničkoga jezika. Zar je dobio otkaz, iskreno se začudih. Kao što sam rekla - sporazumnim dogovorom. A zašto vas zanima? Prošli tjedan pročitao sam u novinama zanimljiv članak... Još dok sam izgovarao tu frazu, osjetio sam da činim grešku. Onaj članak o pokušajima bijega iz klinike? Predan je zahtjev za demantijem s naše strane. Shvatio sam da nema više razloga tu sjediti, shvatio sam i razlog napuštanja sporazumnim dogovorom. A kako se zvao liječnik, okrenuh se na izlasku, no ona je već bila na telefonu.

Nisam odmah napustio kliniku, otkrio sam krilo s kabinetima i ugledao jednog radnika kako skida pločicu s trećih vrata desno. Naravno, bilo je to njegovo ime. Sumnjao sam na njega od početka.

4.

Uхватiti trag Gaustina koji se prebacuje iz desetljeća u desetljeće, kao što se mi prebacujemo s leta na let po aerodromima, šansa je koja se pruža jednom u sto godina. Gaustina kojeg sam najprije stvorio, a potom ga i sreo od krvi i mesa. Ili je bilo obrnuto, ne sjećam se. Nevidljivi prijatelj, vidljiviji i stvarniji od mene samoga. Gaustin moje mladosti. Gaustin mojih snova da budem netko drugi, negdje drugdje, da obitavam u drugom vremenu i drugim sobama. Gajili smo zajedničku opsesiju prošlošću. Razlika je bila mala, ali itekako značajna. Ja sam ostajao stranac posvuda, a on se

osjećao jednako dobro u svim vremenima. Ja sam kucao na vrata raznih godina, a on bi već bio tamo, otvarao mi, uvodio me i nestajao.

Gaustina sam prvi put pozvao da potpiše tri retka koji su se jednostavno stvorili niotkud, kao iz drugog vremena. Mjesecima sam se mučio i ništa im nisam mogao dodati.

*Od žene je stvoren trubadur
ponovit ću to opet
ona je stvorila Stvoritelja...*

Jedne sam večeri sanjao ime ispisano na kožnatom uvezu - *Gaustin iz Aria, XIII. st.* Sjećam se da sam još u snu pomislio - to je to. Potom se pojavio i sam Gaustin, hoću reći, jedan koji je nalikovao na njega, a kojeg sam u sebi tako nazvao.

Bio je to sam kraj osamdesetih. Sigurno sam negdje sačuvao tu priču.

5.

GAUSTIN. UPOZNAVANJE

Evo, ovako bih vam ga volio predstaviti. Prvi put sam ga vidio na jednom od onih tradicionalnih književnih skupova početkom rujna na moru. Sjedili smo u kasnim popodnevnim satima u jednom restorančiću pored obale, svi do jednog pisci, neoženjeni, s još neobjavljenom prvom knjigom, u onoj ugodnoj dobi između dvadesete i dvadeset pete. Konobar je jedva uspijevao zapisati sve rakije, miješane salate i snežanke.* Kada smo svi zašutjeli, prvi put se javio

* Snežanka - salata od kiselog vrhnja i svježih krastavaca, (op. prev.)

mladić na kraju dugačkoga stola. Očito još ništa nije uspio naručiti.

Jedno vrhnje za kavu, molim!

Izgovorio je to sa samouvjerenošću čovjeka koji je u najmanju ruku naručio patku *a Vorangeili* plavi Curasao. U dugoj tišini koja je uslijedila čuo se samo zvuk večernjeg povjetarca koji je dolazio s mora, uz kotrljanje nekakve prazne plastične boce.

Molim? uspio je izgovoriti konobar.

Jedno vrhnje za kavu, ljubazno molim, ponovi Gaustin s istim onim suzdržanim dostojanstvom.

I mi smo ostali zatečeni, ali razgovori za stolom ubrzo su povratili onu prijašnju bučnost. Nedugo zatim stolnjak su prekrili čaše i tanjuri. Posljednje što je konobar donio bio je porculanski tanjurić s pozlaćenim rubom. Na sredini tanjurića elegantno je stajalo, kako mi se tad učinilo, vrhnje za Gaustina. Pio gaje toliko polako i pomalo da mu je potrajalo cijelu večer.

To je bio naš prvi susret.

Već sljedećeg dana pokušao sam se zbliziti s njim i u preostalih nešto manje od tjedan dana posve smo okrenuli leđa skupu. Ni jedan od nas nije bio baš izrazito pričljiv, tako da smo se prekrasno provodili u šetnjama i plivanju, u jednoj zajedničkoj tišini. Ipak, uspio sam doznati da je živio sam, otac mu je odavno preminuo, a majka se treći put ilegalno preselila prije mjesec dana - ovaj put žarko se nadao uspješno - u Ameriku.

Također sam saznao da ponekad piše priče s kraja prošlog stoljeća, točno tako se izrazio, a ja sam jedva suspregao znatiželju, hineći da je to nešto sasvim prirodno. Prošlost ga je osobito zanimala. Obilazio je stare, napuštene kuće, kopao po ruševinama, čistio tavane, škrinje i sakupljao svakojake starudije. S vremena na vrijeme uspio bi nešto prodati - bilo antikvarijatima, bilo poznanicima - i tako se uzdržavao. Skromnost njegove narudžbe od prije neku večer, pomislih, nije ukazivala da se može baš previše oslanjati

na taj biznis. Iz tog razloga, kad mi je između ostalog natuknuo da trenutačno ima pri ruci tri kutije cigareta Tomasjan iz 1937. godine, otprašene, dvostruke ekstra kvalitete, kao zakleti pušač odmah sam ponudio da ih otkupim sve tri. Zar stvarno, upitao je. Oduvijek sam maštao probati toliko odležali Tomasjan, odvratio sam, a on je odmah otrčao u svoj bungalov. Gledao me je s pravim zadovoljstvom dok sam ležerno pripaljivao originalnim njemačkim šibicama iz 1928. (bonus uz cigarete) i pitao me kakav je duh '37. Oštar, odvratio sam. Cigarete su zaista bile ljute, bez filtera i dimile kao lude. To mora biti zbog bombardiranja Guernice iste te godine, tiho je rekao Gaustin. A možda i zbog cepelina Hindenburg, najvećeg cepelina na svijetu koji je tada eksplodirao, čini mi se 6. svibnja, sto metara iznad zemlje, neposredno prije slijetanja, s devedeset sedam ljudi u njemu. Svi radijski voditelji plakali su u eteru. Te neke stvari sigurno se lijepe uz listove duhana...

Umalo sam se ugušio. Ugasio sam cigaretu, ali nisam ništa rekao. Gaustin je govorio poput očevica koji je s ogromnim naporom uspio prevladati ono što se dogodilo.

Odlučio sam naglo promijeniti temu, pa sam se tog dana prvi put usudio upitati ga za ime. Zovi me Gaustin, rekao je i nasmiješio se. Drago mi je, ja sam Išmael, odgovorio sam kako bih se nadovezao na šalu. Ali on kao da nije čuo, rekao je da mu se dopada ta pjesma s epigrafom iz Gaustina, priznajem, bio sam polaskan. A osim toga, nastavio je posve ozbiljno, to objedinjuje oba moja imena: Augustin - Garibaldi. Moji se roditelji nikako nisu mogli dogovoriti oko moga imena. Otac je inzistirao da me nazovu Garibaldi jer je bio njegov strastveni obožavatelj. Moja majka, govorio je Gaustin, tiha i pametna žena, očito sljedbenica svetog Augustina, ipak je odslušala tri semestra sveučilišne filozofije, inzistirala je da dodaju i ime sveca. Ona me i dalje zove Augustin, a otac, dok je bio živ - Garibaldi. Tako su se spojili rana teologija i kasni revolucionizam.

Sve u svemu, to je manje-više iscrpilo konkretne informacije

koje smo razmjenjivali tijekom tih pet-šest dana književnog skupa koji je išao prema svome kraju. Sjećam se, naravno, i nekoliko osobito važnih šutnja, ali njih nemam kako prepričati.

Ah da, vodili smo još jedan kratak razgovor posljednjeg dana. Tek tad sam shvatio da Gaustin živi u jednoj napuštenoj kući, u malom gradiću podno Balkan planine. Nemam telefon, rekao je, ali pisma stižu. Učinio mi se beskrajno usamljen i... nepripadajući. Upravo mi je ta riječ tada pala na pamet. Nepripadajući ničemu na svijetu ili, točnije rečeno, sadašnjemu svijetu. Promatrali smo velikodušni zalazak sunca i šutjeli. Iz žbunja iza nas uzdigao se cijeli oblak mušica. Gaustin ih je pratio pogledom i rekao - Dok je za nas ovo jednostavno još jedan zalazak, za današnje je vodencvjetove ovo zalazak njihovih života. Ili nešto slično. Glupo sam rekao da je to samo jedna izlizana metafora. Začudeno me pogledao, ali nije ništa rekao. Tek je nakon nekoliko minuta rekao: Za njih nema metafora.

... Tijekom studenog i prosinca 1989. dogodilo se mnoštvo stvari koje su već dobro poznate i opisane. Visio sam po trgovima i nikako nisam pisao Gaustinu. Imao sam i drugih problema, završavao svoju prvu knjigu, oženio se. Sve glupa opravdanja, naravno. Ali često sam u to vrijeme razmišljao o njemu. Ni on meni nije pisao.

Prvu sam čestitku dobio točno 2. siječnja 1990. godine. To je bila božićna čestitka s naknadno obojanom crno-bijelom Snjeguljicom, koja je podsjećala na Judy Garland. Držala je nekakav čarobni štapić kojim je pokazivala 1929. godinu ispisanu krupnim slovima. Na poleđini su stajale adresa i kratka poruka napisana nalivperom, tadašnjim bugarskim pravopisom sa svim mogućim poluglasnicima i prijeglasima jata. Završavala je "Dopuštam si nazvati se tvojim, Gaustin".

Odmah sam sjeo i uzvratio pismom u kojemu sam zahvalio na ugodnom iznenađenju i napisah da uistinu cijenim njegovu rafiniranu mistifikaciju.

Dobio sam odgovor još istog tjedna. Otvorio sam ga pažljivo, unutra su bila dva bljedo zelenkasta lista s vodenim žigom, ispisana samo s jedne strane, istim onim profinjenim rukopisom, uz strogo pridržavanje reformiranog bugarskog pravopisa iz dvadesetih godina. Pisao je da ne izlazi nigdje, ali da se osjeća odlično. Pretplatio se na dnevni list *Zora*, za koji je vrlo objektivno pisao gospodin Krapčev, kao i na časopis *Zlatorog*, kako bi ipak pratio u kojem se smjeru kreće književnost. Pita me kako mi se čini suspenzija Ustava i šestojanuarsko raspuštanje skupštine jugoslavenskog kralja Aleksandra, o čemu je *Zora* izvijestila već sutradan. Završio je pismo *post scriptumom* uz isprike jer nije shvatio što imam u vidu pod “rafiniranom mistifikacijom”.

Pročitao sam pismo još nekoliko puta, vrtio ga po rukama, njuškao s nadom da ću otkriti nekakav dašak ironije. Uzalud. Ako je ovo bila igra, Gaustin me je pozivao u nju bez da je odredio pravila. Pa, dobro, odlučio sam prihvatiti je. Budući da nisam imao nikakvu predstavu o toj zlosretnoj 1929., morao sam naredna tri dana provesti u knjižnici kopajući po starim brojevima *Zore*. Pažljivo sam pročitao o kralju Aleksandru. Za svaki slučaj bacio sam oko i na nadolazeće događaje: “Trocki protjeran iz SSSR-a”, “Nijemci prihvatili Briand-Kelloggov pakt”, “Mussolini potpisuje sporazum s papom”, “Francuska odbija politički azil Trockom”, mjesec dana poslije “Njemačka odbija politički azil Trockom”, stigao sam čak do “Kraha Wall Streeta” 24. listopada. Još u knjižnici napisao sam Gaustinu kratak i, kako mi se činilo, hladan odgovor, u kojem sam mu kratko iznio svoje mišljenje o događanjima u Jugoslaviji (koje se sumnjivo sasvim podudaralo s mišljenjem gospodina Krapčeva) i zamolio ga da mi pošalje sve na čemu sad radi, nadajući se da ću iz toga shvatiti što se točno događa.

Njegovo sljedeće pismo stiglo je nakon punih mjesec i pol. Ispričavao se jer gaje napala nekakva podla gripa i kako nije bio u stanju

učiniti bilo što. Usput me također pitao mislim li da će Francuska primiti Trockog. Dugo sam se kolebao hoću li prekinuti cijelu tu priču i napisati mu jedno otrežnjujuće pismo, no odlučio sam nastaviti još malo. Dao sam mu nekoliko savjeta o gripi, koje je uostalom on sam već pročitao u *Zori*. Savjetovao sam mu da ne izlazi često i da si svake večeri namoči noge u toploj kupki s mnogo soli. Čisto sam sumnjao da će Francuska dati politički azil Trockom, kao i Njemačka. Do njegova sljedećeg pisma Francuska je zaista odbila primiti Trockog i Gaustin je sav ushićen pisao da “u svakom slučaju imam fascinantan politički njuh”. To je pismo bilo duže od prethodnih, zbog još dva njegova divljenja. Jedno od njih bilo je upravo objavljeni četvrti broj *Zlatoroga* s novim ciklusom pjesama Elisavete Bagrjane. Drugo divljenje bilo je zbog jednog radioaparata marke Telefunken koji je sada pokušavao popraviti. U tu me je svrhu molio da mu pošaljem jednu Valvo vakumsku cijev iz Džabarovljeva skladišta koje se nalazi u Ulici Aksakov br. 5. Nadugo je i naširoko opisivao nekakvu demonstraciju dvanaestocijevnih uređaja dr. Reissera u Berlinu, koji su primali kratke valove s automatskom frekvencijskom modulacijom. “S ovim se mogu slušati koncerti čak iz Amerike, možeš li to vjerovati?”

Nakon tog pisma odlučio sam više ne odgovarati. Ni on meni nije više pisao. Niti sljedeće Nove godine, niti one iza. Postupno je čitava priča izblijedjela, a da nije bilo nekoliko pisama koje još danas čuvam, posve sigurno ni sam u nju više ne bih vjerovao. Ali nešto je drugo bilo suđeno. Nekoliko godina poslije ponovno sam dobio pismo od Gaustina. Imao sam loš predosjećaj i nisam žurio s otvaranjem. Pitao sam se je li se nakon toliko vremena urazumio ili se sve još pogoršalo. Otvorio sam omotnicu tek navečer. Unutra je bilo samo nekoliko redaka. Citirat ću ih u cijelosti:

Oprosti što te ponovno uznemiravam nakon toliko vremena. Ali i sam vidiš što se događa oko nas. Čitaš novine i s tim svojim političkim njuhom sigurno si odavno već predvidio pokolj koji nam je sada

na kućnom pragu. Nijemci gomilaju trupe na poljskoj granici. Do sada ti nisam spominjao da mi je majka Židovka (sjeti se što se prošle godine dogodilo u Austriji i Kristallnachts u Njemačkoj). Taj se neće zaustaviti ni pred čim. Odlučio sam i učinio sve neophodno da sutra ujutro krenem vlakom za Madrid, potom Lisabon i otamo za New York...

*Zbogom za sada.
Tvoj Gaustin
14. kolovoza 1939.*

Danas je 1. rujna.

6.

1. rujna 1939. godine Wystan Hugh Auden budi se u New Yorku i piše u svoj dnevnik:

Probudio sam se s glavoboljom poslije noći ispunjene lošim snovima u kojima me Ch. vara. Novine pišu da Njemačka napada Poljsku...

Evo ti ovdje sve potrebno za jedan dobar početak - loši snovi, rat i glavobolja.

Bio sam u newyorškoj knjižnici kad sam naletio na ovaj zapis iz Audenova dnevnika, koji se inače čuva u Londonu, no nekim sretnim slučajem upravo je njegov arhiv gostovao.

Samo dnevnik može tako susresti osobno i povijesno. Svijet više nije isti - Njemačka napada Poljsku, rat počinje, boli me glava, a ovaj idiot Ch. ima hrabrosti prevariti me u snu. Danas u snu, sutra najavi (je li pomislio na to?). Saznavši zaprevaru, podsjetimo se, Šahrijar počinje veliko klanje žena u *Tisuću i jednoj noći*. Je li

Auden bio svjestan koliko mnogo toga registriraju ona dva retka, koliko je sve to točno, osobno i cinično točno? Dva retka o najvažnijem danu togstoljeća. Istog dana, kada je glavobolja počela lagano popuštati, počeo je nabacivati nekakve stihove:

/sz'Z in one of the dives
On Fifty-second Street
*Uncertain and afraid... **

I tu su već kavana na Pedeset drugoj, glavobolja, nevjera i loš san, napad na Poljsku onog 1. rujna, petak - sve je to postalo povijest. Poema će se zvati točno tako: "1. rujna 1939."

Kada svakodnevica postaje povijest?

Samo sekundu. Ono toliko citirano "We must love one another or die"*** prema finalu poeme, što se Audenu poslije nikako nije dopadalo i stalno je to micao, nije li povezano upravo s tom sanjanom nevjerom. Tko bi se htio prisjećati takvih košmara.

Htio bih znati sve o tom danu, jednome danu u jesen 1939., sjediti u kuhinjama svijeta s bilo kim, zirkati u novine koje je otvorio dok pije kavu, čitati žedno sve - od nagomilanih vojski na njemačko-poljskoj granici do posljednjih dana ljetnih rasprodaja i novoga bara Cinzano koji otvara svoja vrata na Donjem Manhattanu. Jesen je već na pragu, reklamni novinski oglasi, unaprijed plaćeni, sada su susjedi s kratkim priopćenjima o posljednjim satima Europe.

* Sjedim u jednoj od krčmi uz čaše / u Pedeset i drugoj ulici / kolebljiv i uplašen sada... (op. prev.)

** Moramo voljeti jedno drugo ili umrijeti, (op. prev.)

7.

Jednog drugog 1. rujna sjedit ću na travi u Bryant Parku, kavane na Pedeset drugoj odavno već nema, upravo sam stigao iz Europe i umoran (i duša ima svoj *jet lag*) promatrat ću ljude. Uzeo sam jedan Audenov svezak, ipak si dugujemo taj ritual. Nakon dana provedenog u knjižnici, sjedim “kolebljiv i uplašen”. Spavao sam loše, nisam sanjao preljub, ili jesam, ali sam zaboravio... Svijet je na istom stupnju zabrinutosti, lokalni šerif i šerif jedne daleke zemlje prijete jedan drugom. Čine to na Tweeteru, sa svega nekoliko znakova. Nema više stare retorike, nema lijepog izražavanja. Aktovka, gumbić i... kraj radnog dana cijeloga svijeta. Činovnička apokalipsa.

Da, nema više starih kavana i starih majstora, rat koji je tada predstojao također je prošao, prošli su i drugi ratovi, samo je zabrinutost ostala.

I tell you, I tell you, I tell you we must die.

Negdje u blizini vrtjeli su se Doorsi i odjednom mi se učinilo da se tu vodi tajni razgovor, da Morrison zapravo razgovara s Audenom. I upravo ovaj refren, ova replika, kao da ne dopušta kolebanje u onom retku koji Auden tako nije volio, *We must love one another or die*. Morrison se više nije kolebao, njegov odgovor je kategoričan: *I tell you we must die*.

Nakon izvjesnog kopanja otkrivam da je ovu stvar zapravo Brecht napisao još 1925., na glazbu Kurta Weilla. On sam izvodi je 1930. da ti pamet stane, gotovo poremećeno... I to čini stvari još zamršenijima. Auden je prihvatio i preokrenuo stih one Brechtove pjesme i zapravo razgovara s njime. I Brecht iz 1925. i Morrison iz 1969. krenuli su za smrću. *Govore mi da trebam umrijeti*. U njihovoj pozadini Auden zvuči tako kao da još uvijek daje šansu - *da se volimo ili da umremo*. Prije samih ratova, čak i neposredno uoči

njih, čovjek je sklon nadati se. Prvog rujna svijet je možda još uvijek mogao biti spašen.

Došao sam ovdje po hitnom postupku, kako se obično i dolazi u New York, bježeći od nečega, tražeći nešto drugo. Bježao sam s kontinenta prošlosti na jedno mjesto koje je tvrdilo da nema prošlost, iako se u međuvremenu nataložila. Nosio sam jedan žuti notes, tražio jednog čovjeka, htio nešto ispričati dok me sjećanje još nije napustilo.

8.

Nekoliko godina prije boravit ću u jednom gradu u kojemu nije bilo 1939. Gradu koji je dobar za življenje, a još bolji za umiranje. Poput groblja spokojnome gradu. Nije li ti dosadno, pitaju me telefonom. Dosada je zaštitni znak ovoga grada. U njemu su se dosađivali Canetti, Joyce, Diirrenmatt, Frisch, pa i Thomas Mann. Nekako je neugodno mjeriti svoju dosadu s njima. Nije mi dosadno, odgovaram. Tko sam ja da mi bude dosadno? Iako krišom priželjujem okušati se u tom luksuzu dosade.

Prošlo je već neko vrijeme otkako se Gaustinu izgubio svaki trag u Beču.

Čekao sam da odnekuda dade znak, pregledavao stranice naj-marginalnijih novina, ali očito je postao oprezniji. Jednog dana dobio sam dopisnicu, bez potpisa i adrese pošiljatelja.

Pozdrav iz Ziiricha, smislio sam nešto, ako upali, pisat ću ti.

To je mogao biti samo on. Nije pisao ništa sljedećih nekoliko mjeseci, ali ja sam odmah prihvatio poziv za kratki boravak u ta-mošnjoj Literaturhaus.

I tako sam ovdje imao gotovo mjesec dana, nedjeljom obilazio

puste ulice, radovao se suncu koje se zadržavalo dulje na brežuljku te si pri zalasku mogao vidjeti kako, daleko u dnu pejzaža, vrhovi Alpa mijenjaju svoje boje u hladnu ljubičastu. Shvaćao sam zašto na kraju svi dolaze ovdje. Zurich je dobar grad za starenje. I umiranje također. Kada bi postojala neka europska geografija starosti, bila bi raspoređena na sljedeći način. Pariz, Berlin i Amsterdam za mladost, s čitavom svojom neformalnošću, mirisom džointa, ispijanjem piva u Mauerparku i valjanjem po travi, nedjeljnim buvljacima, frivolnošću seksa... Potom dolazi zrelost Beča ili Bruxellesa. Usporavanje tempa, udobnost, tramvaji, važeća zdravstvena osiguranja, škole za djecu, pomalo karijera, eurobirokracija. Dobri za one koji ne žele ostarjeti - Rim, Barcelona, Madrid... Dobra hrana i topla popodnevna nadomjestit će promet, buku i lagani kaos. Kasnoj bih mladosti dodao New York, da, ubrajam ga u europske gradove, spletom okolnosti izmještenog preko oceana.

Ziirich je grad za starenje. Svijet se usporio, rijeka života pritajila se u jezeru, lagano, na površini mirno, luksuz dosade i sunce na brežuljku za stare kosti. Vrijeme u svoj svojoj relativnosti. Nije nikakva slučajnost da su se dva otkrića XX. stoljeća, povezana upravo s vremenom, dogodila upravo ovdje, u Švicarskoj - Einsteinova teorija relativnosti i *Čarobna gora* Thomasa Manna.

Nisam došao u Ziirich umrijeti, još ne, hodao sam ulicama, trebala mi je ta pauza jer sam pokušavao dovršiti jedan roman koji je krvario razrezan po sredini, nadajući se susretu s Gaustinom, slučajnom, u vlakiću za Ziirichberg ili dok sjedi na groblju, na brdu Fluntern, do Joyceova spomenika. Nekoliko sam popodnevno proveo tamo. Do Joycea koji je pušio prekrizivši noge, s otvorenom knjižicom u desnoj ruci. Odvojivši pogled od knjige, kako bi rečenicama dao vremena da se pomiješaju s dimom cigareta, lagano škiljeći iza naočala, kao da će sad podići glavu prema tebi i ispaliti nešto. To mi je jedan od najživljih nadgrobničkih spomenika koje sam vidio. Obilazio sam groblja svuda po svijetu, kao svatko na

smrt uplašen od smrti i umiranja (čega se zapravo više bojimo - smrti ili umiranja), koji želi vidjeti leglo svoga straha i uvjeriti se daje to mjesto spokojno, tiho, napravljeno ipak za ljude, za predah... Drugim riječima, mjesto za privikavanje. Iako privikavanja nema. Nije li čudno, reče mi jednom Gaustin, uvijek umiru drugi, a mi sami - nikada.

9.

I tako, nisam sreo Gaustina niti na groblju niti na *Seilbahnu* do Ziirichberga. Moj boravak bližio se kraju, sjedio sam na suncu u kafiću Rdmerhof s jednom Bugarkom i neometano čavrljao, koristeći prednost maloga jezika, u miru jer nas nitko neće razumjeti dok tračamo sve okolo. Hrabro smo komentirali - od posjetitelja kafića i nekih švicarskih čudnovatosti do vječne tuge i nesreće da si Bugarin, teme pogodne za popunjavanje svake neugodne stanke u razgovoru. Bugarinu je jadanje kao Albionu priča o vremenu, nikad ne možeš pogriješiti.

I tako se u tom trenutku jedan dostajanstveni, lijepo ostarjeli gospodin do nas, ispijajući svoju kavu, okrenuo i s najblažim bugarskim glasom (blag i bugarski obično ne idu zajedno) rekao: Oprostite što vas iz susjedstva prisluškujem, ali kad čujem lijep bugarski, ne mogu isključiti svoje uši.

Postoje glasovi koji odmah pričaju priče, bio je to emigrantski glas, od one stare emigracije, zapanjujuće je kako očuvaju bugarski bez naglaska, samo su na nekim mjestima ostali suglasnici iz jezika pedesetih i šezdesetih, što mu je pridavalo određenu patinu. Neugoda nas uhvaćenih na djelu brzo se raspršila, ipak nismo ništa rekli o gospodinu.

I krenuo je jedan od onih razgovora između sunarodnjaka koji su se slučajno sreli, premda sam ja imao više ulogu uha. Prođe tako

sat vremena, ali što je sat vremena u odnosu na godine odsutnosti, naša se dama ispričala i otišla, a mi smo se premjestili za jedan stol, imate li malo strpljenja, samo da dovršim ovu priču i krećemo, imao sam, naravno. Kada je razgovor započeo, sunce je zadrževalo na staklenim stijenkama kafića i u satu koji je pokazivao tri popodne, sjenke čaša, kao i naše sjenke, potom su se produžile, svježina sumraka se približavala, no bez žurbe, milostivo nam pružajući vrijeme za dovršetak jedne priče duge više od pedeset godina.

Bio je to čovjek s apsolutno preciznom mišlju, mjestimice bi se zaustavljao kako bi pronašao najprikladniju riječ. Ne, sada prevodim s njemačkog, pričekajte malo, doći će, evo, to je ta riječ... i nastavljao bi. Sin zaboravljena bugarskog pisca i diplomata, s djetinjstvom uoči rata po europskim veleposlanstvima. Znao sam za njegova oca, što ga je obradovalo, no nije to odavao otvoreno. Potom slijedi klasična bugarska priča poslije 1944. - otac otpušten, osuđen, prošao kroz logor Belene, premlaćivan, uplašen, uništen; stan konfisciran i prepušten "podobnom" piscu, a njihova čitava obitelj poslana nekamo na periferiju grada.

Moj otac nikada ni riječi nije rekao što mu se događalo u logoru, nikada, reče moj sugovornik, nazovimo ga Gospodin S. Samo jednom majka je skuhalo krumpire i ispričala se jer su, izgleda, bili nedokuhani, a on odvrati - Nema veze, jeo sam ih i sirove, rovio sam poput divlje svinje po zemlji. I ponovno zamuknuo poput čovjeka koji je rekao više nego što je trebao. Potom je i sam Gospodin S., kako je i red, bio odveden u zatvor na petnaest mjeseci, najprije kao sin svoga oca, a potom, za svaki slučaj, poslije događanja u Mađarskoj.

Poslije se život naizgled stabilizirao, rekao je samom sebi da neće misliti na zatvor, na muriju koja ga je i dalje pratila, ali jedne noći, dok je čekao posljednji tramvaj, vidio je nekakav apsolutno prazan izlog i zagledao se u njega. Samo je jedna žarulja visjela na kablju i bacala treperavu svjetlost.

Žarulja, kabel i prazan izlog.

Nije mogao odlijepiti pogled. Kao kroz san čuo je škripu tramvaja koji se zaustavljao, kratko pričekao, potom zatvorio vrata i krenuo. Stajao je tako i gledao svjetleću žicu jednostavne električne žarulje koja se klatila kao obješena. I tada mi je sinulo, reče, to što sam oduvijek krio od samoga sebe - moram se maknuti. Sinulo mi je, ponovi i nasmija se. Bilo je to 17. veljače 1966., bile su mi trideset i tri.

Od tada pa nadalje sve je bilo podređeno toj misli, imao je plan. Zamijeniti posao onim za koji se traže radnici u Istočnoj Njemačkoj. Pozdraviti se sa svima, a da oni ne shvate. Najprije s najboljim prijateljem, potom sa ženom s kojom je tada bio. Ni pred kim se nije odao, čak ni kod kuće. Na odlasku mu je otac samo rekao, čuvaj se, zagrlio ga nešto duže nego li je običavao. A majka uzela pun lavor i pljusnula za njim vodu niz stepenice - nikad prije to nije učinila. Nisu se više vidjeli.

S vlaka za DDR sišao je na beogradskom kolodvoru po cigarete i nestao u masi. Kofer je ostao u vlaku. Otac mu je nekada bio veleposlanik u Beogradu, pa je tu Gospodin S. proveo prve godine svoga djetinjstva. I još se sjećao kako je počeo rat - jednim dopisom diplomatske pošte 1. rujna 1939. godine. Mislio sam kao dijete da tako počinju ratovi, telegramom. Od tada ne volim telegrame, reče Gospodin S.

Kada je nekoliko mjeseci poslije stigao u Švicarsku, nakon brojnih prebacivanja i peripetija, jedan očev prijatelj dočekao ga je ovdje, na današnji dan, i Gospodin S. pio je s njime svoju prvu kavu u Zürichu upravo na ovome mjestu. Bilo je isto ovakvo sunce. Od tada je dolazio svake godine na ovaj datum.

A kolebanje, tuga, barem u početku?

Ne, odvрати brzo kao daje imao spreman odgovor. Ne, nikada, nikada. Gajio sam radoznalost prema ovome svijetu, živio sam

u njemu kao dijete, govorio sam taj jezik i, na kraju krajeva, pobjegao sam s mjesta na kojemu sam bio petnaest mjeseci u zatvoru, iz zatvora sam bježao.

Sudeći po brzini kojom je to pričao, čini mi se da nije prestao razmišljati o tome.

Ispričao mi je o jednom ručku sa svojim prijateljem Georgijem Markovim u Londonu tri dana prije nego što će biti ubijen. Očito su ga na tu priču još uvijek podilazili žmarci.

Došao sam autom i Jerry je htio krenuti sa mnom, imao je nekog posla u Njemačkoj, ali mogao je tek za tri dana, no ja sam se već morao vraćati. Otišli smo kod njegovog šefa u redakciju BBC-ja pitati da ga puste ranije. Rekoše mu da si treba naći zamjenu, na što je odmahnuo rukom i odustao. Krenuo sam sam, zaustavio se na nekoliko dana u Njemačkoj, potom stigao i u Ziriich, uzeo novine na kolodvoru, rastvorio ih, a ono nasuprot meni - na fotografiji Jerry, isti onaj s kojim sam se prije tjedan dana grlio, mrtav.

Razgovor je skrenuo na druge teme, mrak je već posve bio pao, moj se sugovornik štrečno jer se trebao javiti supruzi. I tada, dok smo se rastajali navratima, odjednom reče - znate li, ima tu jedan naš sunarodnjak s kojim sam se sprijateljio. I on poput vas ima uho za stvari iz prošlosti. Pomažem mu, uhvatio se nečega, malena klinika za prošlost, tako je zove...

Gaustin? gotovo povikah.

Poznajete ga? odvratio je Gospodin S. iskreno iznenađen.

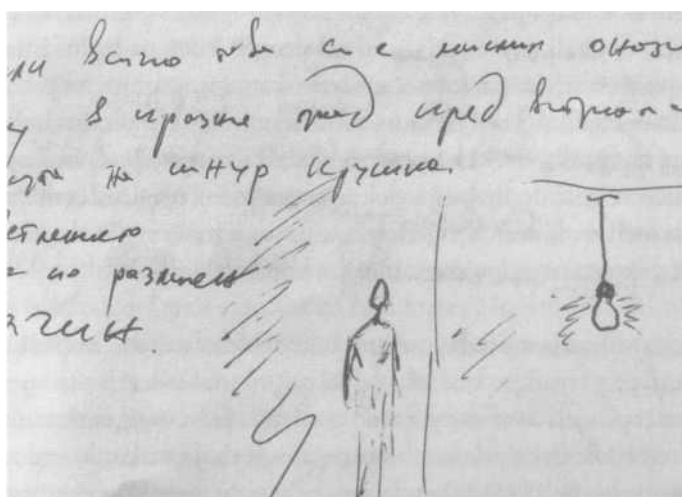
Njega nitko ne poznaje, rekoh.

Toga puta Gaustin je odabrao javiti mi se na taj način, kroz jedan slučajni susret s Gospodinom S., emigrantom iz Bugarske, u kafiću Rdmerhof, u Ziriichu, jednog kasnog popodneva.

Čuvam notes s bilješkama nakon susreta s Gospodinom S., nabacao sam na brzinu mali dio priča koje sam čuo tog popodneva. Poslije sam razmišljao kako se brzo riješio tuge za svojom bugarskom

prošloću. Zapisao sam, želiš li preživjeti tamo, na novom mjestu, očito se moraš otresti prošlosti i baciti je psima. (Ja nisam mogao tako.) Biti nemilosrdan prema prošlosti. Jer i prošlost je nemilosrdna.

Taj zakržljali organ, poput slijepog crijeva koje se inače upali s vremenom, zatezat će te i boljeti. Ako možeš bez njega, odreži ga i briši, ako ne, primi se posla. Je li mu se to vrtjelo po glavi dok je stajao u onoj sofijskoj noći pred praznim izlogom s visećom žaruljom? Prosvjetljenje dolazi na različite načine. Na kraju ovih nečitljivih bilješki skicirao sam sljedeće...

Stari Gospodin S. živio je dugo, a svoje posljednje dane proveo je u sanatoriju za prošlost, u Gaustinovoj klinici koju je i sam pomagao. Otišao je sretan, čini mi se, u jednu od svojih najdražih uspomena, o kojoj je pričao još za našeg prvog susreta. Stajali smo pored njega Gaustin i ja, tražio je prepečeni tost, bio je na infuziji već mjesec dana i nije mogao jesti, ali osjećao je miris. Dijete je, njegov otac se vraća, dobio je honorar za neki prijevod, sav je novac

u dućanu potrošio na marmeladu i maslac. Nakon što je danima bio na krumpirima, prepekao mu je veliku krišku bijelog kruha, lijepo maže prst debeli sloj maslaca i pekmeza, smiju se i otac, inače strog čovjek, bez prenemaganja, podiže ga i stavlja na svoja ramena. Hodaju tako po sobi, zaustavljaju se na sredini i maleni S. netremice gleda svjetleću žicu žarulje do koje doseže glavom.

10.

Sljedećega dana, odmah ujutro, bio sam na Heliosstrasseu, Gospodin S. dao mi je adresu. Pronašao sam zgradu boje breskve na zapadnoj obali jezera, udaljenu od drugih kuća na brdu. Bila je masivna i svijetla istodobno, na četiri kata i s tavanom na petom, velikom zajedničkom terasom na drugom katu i manjim balkonima na ostalima. Svi su prozori gledali na jugozapad, što je popodneva činilo beskrajnima dok su se posljednji plavičasti odbljesci gnijezdili u njima. A svjetloplava drvena krila grilja davala su nježan kontrast zidovima u blijedoj boji breskve.

Čitava je livada s prednje strane bila orošena nezaboravcima, tu i tamo provirivali su božuri i veliki crveni makovi. Ali sitni nezaboravci plavjeli su se usred carskog zelenila trave - siguran sam da postoji i švicarska zelena, samo se čudim da je nitko do sad nije patentirao. Je li bilo šale u tome da zasadiš nezaboravke ispred gerontopsihijatrijskog centra? Popeo sam se na zadnji kat, gdje je bila smještena Gaustinova klinika, za koju je Gospodin S. platio najam za nekoliko godina unaprijed, pritisnuo zvonce i sam Gaustin, odjeven u dolčevitku, s velikim okruglim naočalama, otvorio mi vrata.

Nisi li posljednji put 1939. otišao za New York, dobacih kao nehajno. Kad si se vratio?

Poslije rata, odvratio je nimalo zbunjen.
I što nam je sada činiti?
Sobe iz različitih vremena. Za početak.
Sobe za prošlost? Zvuči kao naslov.
Da, sobe za prošlost. Ili klinika za prošlost. Ili grad... Hoćeš ostati?

Bio sam upravo razveden, s idejom da pokušam živjeti od izmišljajna priča. Padao sam na šezdesete, ali utonuo bih lako u bilo koju prošlost, no imao sam, naravno, omiljene godine. Ništa me nije smetalo da ostanem malo, nekoliko mjeseci, ne više. (Sjetio sam se Hansa Castorpa i njegove namjere da ostane tri tjedna na Čarobnoj gori-)

Gaustin je držao jedan od tri stana na zadnjem katu. Najmanja prostorija do ulaznih vrata, "soba za služinčad", kako ju je on nazivao, a vrlo vjerojatno je i služila upravo toj svrsi, sada je bila njegov kabinet. Druge tri sobe u stanu, kao i hodnik, bile su u drugom vremenu. Otvaraš vrata i upadaš pravo u XX. stoljeće, u sredinu šezdesetih. Hodnik s vješalicom, tamnozelenom umjetnom kožom na baklavice. Imali smo takvu kod kuće. Moram reći, iako sam rođen krajem šezdesetih, pamtim ih posve jasno, od početka do kraja, i one su dio mog bugarskog djetinjstva ne zbog nekih mističnih razloga (iako i dalje vjerujem da se uspomene nasljeđuju izravno - uspomene tvojih roditelja postaju tvoje vlastite). Razlog da ih imam u svojoj glavi sasvim je trivijalan: šezdesete su jednostavno, kao i sve drugo kod nas, bile usporene i stigle su u Bugarsku s desetak godina zakašnjenja. Najvjerojatnije tijekom sedamdesetih.

Na vješalici je bio okačen bljedo zeleni kaput s dvorednim drvenim gumbima. Sjećam se kako sam se na ulasku prvog jutra skamenio pred njim. To je bio kaput moje majke. Kao da će sada otvoriti vrata dnevnoga boravka, tipično reljefno staklo zabljesnut će, a ona će zastati tamo mlada, s dvadeset i nešto, mnogo mlađa od mene

sada. Iako, kad ti se majka pojavi s dvadeset i ti se automatski pretvaraš u dijete i u tom se trenutku neugode i radosti pitaš bi li je zagrlio ili samo nehajno kažeš: Mama, vratio sam se, odoh u u svoju sobu. Sve to traje sekundu... ili minutu.

Dobro došao u šezdesete, reče Gaustin, koji je s jedva prikriivenim osmijehom promatrao moju ukočenost u hodniku desetljeća. Još uvijek nisam htio izaći iz preobrazbe i odmah skrenuh prema dječjoj sobi. Dva kutna kreveta, pokrivena žutim dlakavim prekrivačem od sintetike (zvali smo ga čupavac), sa smeđom škrinjom, postavljenom okomito između kreveta. Pogledao sam Gaustina, shvatio je, kimnuo odobravajući i ja se bacih na krevet, u sakou, obuven, prizemljivši svoje pedesetogodišnje tijelo u tijelo osmogodišnjaka usred golicajućih vlakana prekrivača...

Tapete, kako sam to zaboravio, tapete su bile pravo otkriće. Ove ovdje - sa zamkom i zelenim lijanama, vrlo slične onima u mojoj sobi, bljedo zeleni rombovi, biljke puzavice, jedino je umjesto zamka bila neka planinska kolibica ušuškana u kutu, s malenim jezercem ispred. Stostruko umnožene kuće s malenim jezercima sprijeda. Dok sam tonuo u san, prelazio sam u kućicu s tapete, dok bi me jutro neugodnom zvonjavom budilice naglo izbacivalo u stan od betonskih blokova. Pogledah na radni stol, da, budilica je bila tamo, ne baš ista, više, onako, kako da kažem... šarenija i zapadnjačkija, s Mickeyjem Mouseom na brojčaniku. I tu su počinjale razlike. Dječak, koji nije bio ja, imao je čitavu kolekciju onih malih sjajnih autića metalik boje, tako smo je zvali, kao kod pravih auta. S vratima koja se otvaraju, pravim malenim gumenim kotačima. Od forda mustanga do porschea, bugattija, opela i mercedesa, čak i jedan mali rolls royce... Znao sam napamet sve te modele, znao sam koliko kilometara na sat postižu i za nas najvažnije - za koliko sekundi postižu brzinu od 100 km/h i si. Imao sam istu kolekciju, ali na sličicama žvakaćih guma. Ustao sam iz kreveta i uzeo u ruku jedan od autića, kažiprstom otvarao i zatvarao vratašca, vozio ga

po stolu. Jedan prijatelj iz razreda imao je takav autić koji mu je donio s puta otac kamiondžija (oh, koliko je bilo važno imati oca ili strica koji vozi kamion, putuje po toj nejasnoj zemlji Inozemstvu i otamo ti donosi prave Levi's traperice, trokutastu tvrdu čokoladu Toblerone, koja mi se nikada nije dopadala, gondole koje sviraju i svijetle kao noćne lampe, pepeljaru u obliku Akropole itd.). Plus stari broj onoga časopisa *Neckermann*, zapravo njemačkog kataloga za robu koju ionako nikada nećeš posjedovati, pa je automatski gubio svoj trgovački karakter i pretvarao se u čistu estetiku. I erotiku, dodao bih sa svojim tadašnjim sveznanjem desetogodišnjaka, osobito u odjeljku damskog rublja. Nikada neću zaboraviti kako je taj časopis stajao na okruglu mramornom stoliću u dnevnom boravku moga školskog kolege, do telefona, a telefon je nekada bio dio pokušaja. Međutim, nije telefon predstavljao pravo blago, nego *Neckermann*. Znaš da nikada nećeš imati te blještave stvari iz kataloga, iako one negdje postoje, kao što postoji i svijet u kojem postoje te stvari.

Plakati po zidovima te dječje sobe također su bili nešto drugačiji. Ekipa Levskog u sezoni 1976./77., izrezana onomad iz novina u mojoj sobi, ovdje je bila zamijenjena ekipom Ajaxa iz 1967./68., ogroman, sjajan plakat s, oho, autogramom samoga Johana Cruyffa, očeva idola, što je podrazumijevalo i moga. Ja sam bio Cruyff, moj brat - Beckenbauer.

Imao sam Beatlese na zidu, moje najvrednije zapadnjačko vlasništvo, koje sam dobio mijenjanjem sa školskim kolegom, sinom kamiondžije, što me je koštalo petnaest pikula *dvoperaca* i *triporculanca*. Dječak iz zrcalna zapadnog svijeta imao je zid s kaotično postavljenim posterima koji su, nakon pažljivog proučavanja, pripovijedali čitav bildungsroman njegova puberteta. Od Batmana i Supermana, likova koji su izbivali iz moga istočnog djetinjstva (zamijenjeni dostupnima Kraljevićem Markom i Winnetouom), preko *Sergeanta Peppera*, lolitsko crno-bijele fotografije mlade Brigitte Bardot, na kojoj hoda plažom u kupaćem kostimu s raspušte-

nom kosom u nekom od filmova Rogera Vadima, još tri dobra komada, anonimna, vjerojatno *playmatice* šezdesetih, do Boba Dylana s gitarom i kožnom jaknom. Kod mene je bio Visocki.

Soba je samo za dječake, dobacio sam.

Imamo i za djevojčice, ako ti se gledaju Barbie i Ken.

Idemo dalje.

Dnevni boravak bio je prostran i svijetao, filodendron u kutu do prozora i paprat u visokoj keramičkoj vazi ispred fototapete ponovno su me odaslali u to desetljeće. Sjetio sam se kako smo brisali prašinu s lišća filodendrona (kakvo ime!) i fikusa mokrom krpom, napojenom pivom. Netko je tako rekao i svi dnevni boravci vonjali su na pivo.

Ali fototapeta je bila istinsko otkriće i otvoreni kič. Zahvaljujući jednom drugom kamiondžiji, prijatelju moga oca, čak smo i mi dobili fototapetu. Jesensku šumu sa suncem koje se probija između drveća. Prijatelj iz razreda imao je na zidu havajsku plažu s djevojkom u prednjem planu. Ova ovdje više je podsjećala na tu njegovu s beskrajnom plažom i zalaskom nad oceanom. A što drugo staviti na fototapetu u Švicarskoj - pa nećeš valjda Matterhorn ili nedajbože Alpe.

Evo i onog malenog kvadratnog sanduk-televizora, nespretno postavljenog na dugim nogarima. Opera, pogledah iznenađeno prema Gaustinu. Ne, Phillips, odvratio je, pogodi tko je koga pokrao.

I uistinu, oblik i sve ostalo bilo je jedan kroz jedan, odjel Tehničke špijunaže naše Republike nije spavao. Ali stolce tipa *tulipan*, pak, tko zna zašto, naši nisu ukrali, viđao sam ih samo u filmovima i onome *Neckermann* katalogu.

Izvitopereni, svemirski, aerodinamični, snažno crvene boje, na jednoj nozi, gotovo poput stabljike. Odmah sam, naravno, poželio

sjesti. Kao što sam poželio posegnuti za čokoladnim bombonima iz zdjele na stolu zavijenim u staniol. Posegnuo sam pa se zaustavio: Od kad su, zapravo, ovi bomboni?

Svježi su, iz šezdesetih, osmjehnuo se Gaustin.

Ima li prošlost rok trajanja?

Dnevni boravak bio je ogroman, klizna vrata odvajala su istočni dio nečega poput kabineta i biblioteke. Na visokome stolu stajao je mali crveni pisaći stroj Olivetti Hermes Baby s listom papira uložnim ispod valjka. Odjednom sam osjetio želju, želju koja mi je prostrujala kroz prste, nešto nakuckati, osjetiti otpor tipki, čuti zvonce na kraju retka i potegnuti metalnu polugicu za sljedeći red. Želja iz vremena kada je pisanje bilo fizički napor. Kabinet je moj hir, priznao je Gaustin, oduvijek sam htio imati svoju sobu, mali kabinet s knjigama i ovakav pisaći stroj. Nije posve u stilu šezdesetih, tada su knjige držali posvuda, po podu, gdje god su stigli... Ali moram ti reći da pisaći stroj ima velik uspjeh. Svi mu se obrađuju, ulažu listove, udaraju prstima po tipkama.

Sto pišu?

Najčešće svoje ime, čovjek voli vidjeti svoje ime otisnuto. Naravno, oni koji su u ranijoj fazi svoje bolesti. Drugi samo udaraju po tipkama.

Sjećam se da sam točno tako činio kao dijete na maminu stroju, izlazio je neki poseban tekst.

Žgmccert N^eN^eN⁸N⁸kktrrph ggfprl 1111111....

vntgvvtvntgggg777rrr...

Mogući kod koji nikada nećemo dešifrirati.

11.

Zašto baš u Švicarskoj? upitah Gaustina dok smo sjedili u dnevnoj sobi šezdesetih. Recimo daje iz sentimenta prema *Čarobnoj gori*. Pokušao sam i drugdje, ali tu se pronašao netko tko će mi povjеровати i uložiti novac. Tu ima dovoljno ljudi spremnih platiti kako bi umrli sretni. Zadivljujuće je koliko Gaustin ponekad može biti ciničan.

Ostanimo u ozračju *Čarobne gore*, rekoh.

Istina je daje Švicarska bila idealna zemlja, pomislih, zbog nultog stupnja vremena. Zemlju bez vremena najlakše je naseliti svim mogućim vremenima. Uspjela se provući, pa i kroz XX. stoljeće, bez osobitih tragova koji bi te inače vezali uz određena razdoblja.

Ima jako mnogo posla, rekao je Gaustin, brišući stakla na svojim okruglim naočalama. Ovdje vidiš šezdesete godine srednje klase, prošlost je skupa, ne mogu si je za sada svi priuštiti. Ali, sjeti se, nisu sve prošlosti i mladosti bile takve. Moramo imati radničke šezdesete, studentske sobe... Isto tako, šezdesete onih koji su živjeli u Istočnoj Europi, naše šezdesete. Jednog dana, kada posao krene, nastavljaо je Gaustin, napraviti ćemo takve klinike u različitim državama. Prošlost je i lokalna stvar. Posvuda ćemo imati kuće iz nekih drugih godina, malene kvartove, jednoga dana čak i gradiće, a možda i čitavu državu prošlosti. Za pacijente koje napušta sjećanje, pacijente s Alzheimerom, demencijama, što god poželiš. Za sve one koji već žive jedino u sadašnjosti svoje prošlosti. I za nas, reče na kraju nakon kratke stanke, otpuštajući dugu liniju dima. Danas ni najmanje nije slučajna ovaj val ljudi bez sjećanja... Ovdje su da nam nešto kažu. I vjeruj mi, jednog dana, posve skoro, mnogi će sami početi silaziti u prošlost, svojevolutno "gubiti" pamćenje. Dolazi vrijeme kada će se sve više njih htjeti skriti u pećini sjećanja i vratiti natrag. Ali ne zbog dobroga. Moramo pripremiti utočišta za prošlost. Nazovi ih, ako hoćeš, vremenskim utočištima.

Nisam tada shvatio što je imao na umu. Kao što nikada nisam bio siguran kada se šali i šali li se uopće.

Prema Gaustinu za nas je prošlost prošla, čak i kada ulazimo tamo, znamo, vrata za nazad su otvorena, s lakoćom se vraćamo. Za one koje je pamćenje napustilo ta su vrata zauvijek zalupljena. Za njih nije prošlost, nego sadašnjost strana zemlja, prošlost im je domovina. Jedino što u takvom slučaju možemo učiniti jest stvoriti prostor sinkroniziran s njihovim unutarnjim vremenom. Ako je unutar mene 1965., govorio je Gaustin, kada mi je bilo dvadeset i kad sam živio kao podstanar u jednom potkrovlju u Parizu, Krakovu ili iza Sofijskog sveučilišta, onda neka i vani, barem u granicama jedne sobe, bude 1965. godina. Koliko je to ljekovito, obnavlja li neurone, tko će ga znati? Ali ti ljudi dobivaju pravo na sreću, dobivaju uspomenu na sreću, ako moramo biti precizni. Pretpostavljamo da je uspomena na sreću sretna uspomena, ali tko će ga znati. Vidjet ćeš, nastavljao je Gaustin, kako počinju pričati, prisjećati se, a neki od njih nisu progovorili mjesecima. "O, dobro se sjećam tog abažura, u kući je visio u gostinskoj sobi, potom ga je moj brat razbio loptom, a poslije... Otkud vam naša sofa... Ne treba li stajati evo ovdje, malo bliže zidu?"

Zatražio sam cigaretu, iako sam prestao pušiti prije pet godina, ali sada smo, kvragu, u drugom vremenu, prije nego što sam prestao. I prije nego što sam počeo, želimo li biti precizni, ali dobro sad... Šutjeli smo i promatrali kako cigaretni dim šezdesetih vijuga ispod okruglog abažura. Na stolu su nemarno ležali siječanjski brojevi *Timea* i *Netvseeka* iz 1968. Čitava posljednja stranica reklamirala je onaj isti Pall Mall, gold, s dugim filterom i natpisom *Because it's extra long at both ends**

* Zato što je dulja na oba kraja, (op. prev.)

Sjetio sam se kako smo Gaustin i ja pri prvom susretu prije mnogo godina pušili Tomasjan iz 1937. kojim me je ponudio. Ipak smo se pokrenuli tridesetak godina unaprijed. Upravo sam ga htio podsjetiti na to, ali nešto me je zaustavilo. Na trenutak sam pomislio da će me pogledati čudno, kao da se ništa takvo nikada nije dogodilo.

Gledaj sada, pripalio je novu cigaretu, usporavajući pomalo sljedeću rečenicu (sjećam se ovog trika iz filmova šezdesetih, sedamdesetih: duboko uvlačenje, stanaka, zadržavanje dima u plućima i dugo ispuštanje, uz zažmirene oči), trebat ću te.

Dat ću mu ponudu koju ne može odbiti, mislio je, kao što se veli u jednoj omiljenoj sceni. Ali za sada sam odgađao stvar i pravio se ljut.

E, u tom slučaju mogao si dati znak. Apsolutno slučajno sam te otkrio.

Nije bilo šanse da me ne otkriješ. Nisi li me ti navodno izmislio, prostenjao je s jedva prikrivenom podrugljivošću. Pročitao sam pokoju tvoju knjižicu, naletim tu i tamo na neki intervju. Ti si mi i ime nadjenuo, inače bih se još uvijek zvao Augustin-Garibaldi, sjećaš se?

Zaista, nikada ne znaš kada se Gaustin šali.

Dobro, što su pili šezdesetih, upitah. Sve, prisjetio se, izvadio iz bara burbon Four Roses i natočio u dvije čaše od teška olovnog kristala. Razumiješ li, sa sofama, stolićima i burbonom (živjeli!), sa stolnim lampama i abažurima, s glazbom i kompletnim pop-artom šezdesetih ćemo se snaći, ali prošlost je više od dekora. Trebat će nam priče, mnogo priča. Ugasio je cigaretu i odmah pripalio drugu. (Zaboravio sam koliko se pušilo šezdesetih.) Trebat će nam svakodnevice, tonovi svakodnevice, mirisi, zvuci, šutnje, lica ljudi, stvari koje otključavaju sjećanje, *mixing memory and desire*, kao što kaže znaš već tko. Pa, imaš već iskustva s onim vremenskim kapsulama koje su nekoć zakopavali. E, tako nešto. Putuj,

skupljaj mirise i priče, trebaju nam priče iz raznih vremena, s “predosjećajem čuda”, kao što rekoh u jednoj tvojoj priči, nasmijao se. Svakakve priče, male, velike, vedre, neka budu vedrije ovog puta. Ipak, ovdje će to biti, za neke koji dolaze, posljednje priče.

Vani se smračilo. Oblaci nad jezerom navukli su se brzo i kiša se slijevala u dugim potocima. Gustin je ustao zatvoriti prozor.

Vidiš ti, šezdeset osme na današnji datum bio je četvrtak, reče, pogledavši na zidni kalendar Pan Am Airlinesa s fotomodelima s različitih kontinenata. I tada je padala kiša, ako se sjećaš.

Ustao sam s namjerom da krenem. Prije nego što sam se spustio niz stube, rekao je kao usput: Ono da nitko ne može dva puta ući u istu priču nije istina. Može. Time ćemo se baviti.

12.

I tako smo Gaustin i ja napravili prvu kliniku za prošlost. Zapravo, napravio ju je on, ja sam bio samo pomoćnik, sakupljač prošlosti. Nije bilo lako. Ne možeš samo tako nekome reći, evo, ovo je tvoja prošlost iz 1965. Moraš znati njegove priče, i ako ih već ne možeš dobiti, onda ih moraš izmisliti. Znati sve o toj godini. Koje su frizure bile u modi, koliko su bili špicasti vrhovi cipela, kako su mirisali sapuni, potpuni katalog mirisa. Je li proljeće bilo kišno, kakve su bile temperature u kolovozu. Koja pjesma je bila najslušanija na top-listama. Najvažnije priče te godine, ne samo vijesti, već i glasine, gradske legende. Stvari su postajale složenije prema tome kakvu prošlost želiš da ti se dostavi. Možda tvoju istočnu prošlost, ako si s istočne strane Zida. Ili naprotiv, ako si otamo i želiš proživjeti upravo onu prošlost koja ti je bila uskraćena. Prejesti se tuđom prošlošću kao bananama koje si čitavoga života sanjao. Prošlost nije samo ono što ti se dogodilo. Ponekad je samo ono što si sam zamišljao.

13.

Slično se dogodilo s Mirčom iz Turnu Magurelea. Sjećao se samo onoga što mu se nije dogodilo. Ništa od socijalizma i rintanja u tvornici, bezbrojnih partijskih sastanaka, banketa, parada i hladnih dvorana, izbrisao je sve to dok mu je glava još radila. Kada je počelo pražnjenje sjećanja, ostale su samo stvari o kojima je sanjario (to je ta riječ, nema druge). Još tada je znao sve o Americi, ona mu je ležala na duši. Govorio je da se oduvijek osjećao Amerikancem. Imao je prijatelja koji je u ono vrijeme pobjegao u New York i s vremena na vrijeme uspjeli bi razmijeniti koje pismo. Taj se prijatelj stalno žalio ovdje ovako, ovdje onako... Na kraju Mirča nije izdržao i napisao mu je: Pa, majmune, što gubiš onda vrijeme tamo... Vraćaj se, pa da se zamijenimo. Sudbina je poslala samo jednu srećku za čitav Turnu Magurele i baš da tebe dopadne, gundalo jedno.

Jednoga dana doveo gaje sin u kliniku. Uglavnom, taj se Mirča osjećao kao kod kuće među pločama, sofama, stolicama, plakatima te prošlosti koja realno i nije bila njegova. Te se prošlosti sjećao do u detalje, nauštrb prošlosti koju mu je sudbina dodijelila u Turnu Magureleu. Ono što mu se nije dogodilo, ono izmaštano, ostajalo mu je duže u pamćenju negoli ono što se dogodilo. I dalje je hodao ulicama koje je poznavao samo iz knjiga i filmova, visio do kasno u klubovima Greenwich Villagea, pričao u detalje o onom koncertu na otvorenom Simona i Garfunkela iz 1981. u Central Parku, u koji nikada nogom nije stupio, ili se prisjećao žena s kojima nije bio.

I ovdje u klinici bio je bijela vrana, kao što je onomad bio u svo-
me rumunjskom gradiću.

Sve priče koje su se dogodile nalik su jedna na drugu, svaka priča koja se nije dogodila, nije se dogodila na svoj način.

14.

Bio je to posao idealan za mene. Na kraju krajeva uvijek sam to i radio - skitao se po odlomcima prošlosti. (Mogao bih, krišom od Gaustina, reći da sam ga izmislio upravo zato kako bi on meni izmislio ovo zanimanje.) Mogao sam putovati, naizgled besciljno šetati, zapisivati čak i najveće sitnice, a što više? Skupljati čahure iz 1942. ili vidjeti što je ostalo od izrešetane, ali još uvijek za sve važne 1968.? Prošla su vremena hlapljiva, izvjetre lako poput otvorene bočice parfema, ali ako imaš nos, uvijek možeš uloviti malo njihova zapaha. Imaš nos za prošlost, rekao mi je jednom Gaustin, nos za druga vremena, trebat će mi. Tako sam službeno postao nešto poput tragača za prošlošću.

S godinama sam shvatio da se krije najviše na dva mjesta - u popodnevim (u načinu na koji pada popodnevna svjetlost) i u mirisima. Tamo sam postavljao svoje zamke.

To što sam zamislio nije šou, govorio je Gaustin, u svakom slučaju nije *Trumanov Show*, niti *Zbogom, Lenjine!*, niti *Povratak u budućnost*... (Njegovi su kritičari negdje pokušali naljepiti i ove etikete.) Nije okruženo kamerama, ne emitira se, šoua zapravo nema, niti me zanima za nekoga održavati iluziju da socijalizam i dalje traje, niti postoji vremenski stroj. Drugim riječima, nemamo drugog vremenskog stroja doli čovjeka.

Jednom, šćući po Brooklynu, prvi sam put osjetio s takvom jasnoćom da svjetlost dolazi iz drugog vremena. Mogao sam je precizno odrediti kao svjetlost iz osamdesetih, negdje s početka desetljeća, možda iz 1982., kasno ljeto. Svjetlost kao na fotografiji iz Polaroida, bez svjetline, mekana, koja polako blijedi. Prošlost se skriva u popodnevim, tamo se vrijeme vidljivo usporava, uspavljuje se po čoškovima, škilji poput mačke na svjetlu koje dolazi kroz prozirne

zavjese. Uvijek je popodne kada se nečeg sjetimo, ili je barem kod mene tako. Sve je svjetlost. Znam s fotografija da je popodnevna svjetlost najprikladnija za ekspoziciju. Jutarnja je još mlada, oštra. Popodnevna je stara svjetlost, umorna i spora. Pravi život svijeta i čovjeka može se opisati kroz nekoliko popodneva, kroz svjetlost nekoliko popodneva koja su poslijepodnevna svijeta.

Bio sam svjestan da ne bih prepoznao tu svjetlost iz 1982. da se nije sinkronizirano pojavila s jednim osobitim mirisom koji je dolazio iz istoga desetljeća, iz moga djetinjstva. Mislim da naše kompletno sjećanje na mirise dolazi iz djetinjstva, jer tamo je usklađeno - u dijelu mozga koji odgovara na najranija sjećanja. Bio je to oštar zapah asfalta, bitumena rastopljenog na suncu, masni, da, masni vonj nafte. To mi je Brooklyn nudio, možda zbog žege, možda su negdje u blizini popravljali kolnik, možda zbog obližnjega gradilišta ili velikih kamiona koji su kružili kvartom. Ili zbog svega toga zajedno. (Dodat ću ovdje i miris uljem prožetog papira za zamatanje oko bicikla Balkanče, koji su mi jedne večeri donijeli starci. Miris nestrpljenja, novoga, skladišta i magazina, mirisa radosti.)

Sa svjetlošću možeš napraviti neki otužni pokušaj, sačuvati je na fotografiji. Ili poput Moneta - naslikati jednu katedralu u različitim satima dana. On je znao što čini, katedrala je samo fokus, klopka za hvatanje zraka. Ali kad je riječ o mirisima, nedostaje čak i to iluzorno iskustvo, nema filmske vrpce, uređaja za snimanje, nikakva izumljenog uređaja već čitavo tisućljeće, gdje je spavalo čovječanstvo?

Nije li uistinu čudno da ne postoji uređaj za pamćenje mirisa? Zapravo, postoji jedan, jedan jedini, koji prethodi tehnologijama, analogan, najstariji. Jezik, naravno. Nemamo drugoga, za sada, zato se nalaže da hvatam mirise riječima i dodajem ih u sljedeći notes. Pamtim samo onaj miris koji smo opisali ili usporedili.

Fascinantno je da zapravo nemamo čak ni nazive za mirise. Bog ili Adam nisu dokraja obavili svoj posao. Nije kao kod cvijeća gdje, na primjer, imenuješ crveno, plavo, žuto, ljubičasto... Nije nam suđeno da izravno imenujemo mirise. Uvijek kroz usporedbe, uvijek opisno. Miriše na ljubičice, na prepečeni kruh, na alge, na kišu, na krepanu mačku... Ali ljubičice, prepečeni kruh, alge, kiša, krepana mačka nisu nazivi mirisa. Kakva nepravda! Ili se pod tom nemogućnošću kriju neki drugi znakovi koje mi ne razumijemo...

I tako, putovao sam, prikupljao mirise i popodneva, katalogizirao ih, trebalo je točno i sočno opisati kakav miris što vraća, koju uzrast čovjekovu najjače budi, koje desetljeće možemo njime prizvati, detaljno sve opisivao i slao Gaustinu, kako bi se u klinici uvijek mogli pripremiti za nuždu. Pokušavali su čak i konzervirati molekule određenog mirisa. Iako je za Gaustina to bio suvišan napor, mnogo lakše i autentičnije bilo je da prepečeš kruh ili rastopiš malo asfalta.

15.

Kad sam otkrio Gaustina i kliniku, bio sam na početku jednog romana o diskretnom čudovištu prošlosti, njegovoj prijetvornoj nevinosti i o tome što bi se dogodilo kada bismo počeli vraćati prošlost s terapijskim ciljem. Bavljenje klinikom i paralelno pisanje ove knjige bili su poput spojenih posuda. Ponekad sam gubio predodžbu što je realno, a što ne. Komadići jednog pretakali su se u drugo. U svakom slučaju, osnovno pitanje kod obiju stvari bilo je kako se pravi prošlost.

Hoće li doći netko poput Onoga koji... će se smilovati nad ukločenim mu udovima, blijedim licem i zaustavljenim srcem, reći će Ustani, Lazare”, i prošlost će postupno vratiti svoj dah, krenut će

krv pod voštanom kožom, udovi će mu se razmrdati, uši se odčepiti i oči otvoriti.

Ili dok ga čekamo, razni lažni proroci, provokatori i ljudi doktori eksperimentiraju s truplom prošlosti i svaki put dobiti čudovište, Frankensteina. Može li prošlost biti oživljena ili ponovno sklopljena? A treba li biti?

I koliko prošlosti, zapravo, čovjek može podnijeti?

16. GOSPODIN N.

Jedan čovjek, nazvat ćemo ga Gospodin N., na kraju svojih dana sjedi pokraj prozora i pokušava uskrsnuti ono čega više nema. Sjećanje ga napušta, onako kako su ga napuštali i prijatelji dok je bio u nemilosti. Nema niti prijatelja niti bližnjih među živima. Nikoga kome bi se javio. Ako nas nema u nečijem sjećanju, ima li nas uopće?

Ponekad mu nasumični ljudi pričaju nekakve priče u kojima se pojavljuje i on, ali ničega od ispričanoga se ne sjeća, čini mu se izmišljenim, kao da se to nekom drugom dogodilo. Nalijeće na tekstove pod kojima stoji njegovo ime. Vjerojatno je bio relativno poznat, premda su ga poslije izbrisali. Savjetuju ga da ode pogledati svoj dosje. On se također pokazuje izbrisanim, gotovo ništa od njega nije ostalo. Ali uspijeva dokučiti (prišapnuli su mu) tko gaje uglavnom slijedio.

I tada se primorava javiti istoj toj uhodi iz onog vremena. A taj se prvo izvlači i odbija bilo kakve susrete. Gospodin N. nema nikakvu namjeru svetiti mu se, čak se i ispričava zbog uznemiravanja, ali želi se s njime vidjeti zbog jedne posve druge stvari. Gubi sjećanje i mora, prije nego što ode, skupiti komadiće sebe. A jedini preostali čovjek, najbliži njegovoj prošlosti, jest agent.

Vi znate svaki detalj iz moje prošlosti bolje od bilo koga drugog, pa i mene samoga, hajde da se vidimo! I tako počinju njihovi susreti.

Razgovaraju dugo i polako svakog popodneva. Obojica su već izvan svijeta ili barem izvan sistema u kojem su bili mladi i neprijatelji, najbliži neprijatelji.

Dio priča Gospodinu N. ništa ne govore, kao da nije riječ o njemu. Druge otvaraju odavno zaboravljena vrata u njegovu sjećanju. Jedna žena dolazila je često kod vas. Bila je jako lijepa. Svakog četvrtka u tri popodne. Tada ste ostajali sami u stanu, supruge vam nije bilo, agent je na to posjećao bez ikakve diskrecije.

Gospodin N. se pokušava sjetiti i ne uspijeva. Da, bilo je takvih popodneva. Uspijeva donekle oživjeti ondašnji lagani osjećaj krivnje i uzbuđenosti. Ali tko je bila ta žena i zašto je poslije nestala? Očito je bila vrlo smjela, čim se odlučila na vezu s njime. Sigurno je znala da ga prate. Za čovjeka s njegovom prošlošću to je neizbježno. Kako je izgledala ta žena? Agent je opisuje u detalje. Kako hoda pločnikom, kako se za njom okreću kvartovski starčeki (to je gotovo prema Homeru), kako se kreće slobodno, ne zabrinuto ili ubrzano s ceckerom poput naših žena. Kako joj kosa prati ritam koraka.

Prvi put agent se zaboravio i govorio je tako dugo i u zanosu dok su koračali pod šarenom sjenom gradskih kestenova, u gradu ispražnjenom i izbljedjelom od žege. Isljednik i njegova žrtva, najzad zajedno.

Godinu i nešto nakon mog susreta s Gaustinom u Zürichu već smo imali bugarski ogranak klinike. Jedna prostrana vila, izgrađena tridesetih godina, nedaleko od Sofije, u vikend-naselju pored Kosteneca. Volim dolaziti ovdje, sam sam sebe odredio kao promatrača, ali liječnici i osoblje zapravo rade svoj posao i, iskreno rečeno, nisam im baš od koristi. Stojim i promatram svoju bugarsku prošlost koja odlazi s tim ljudima, koji su došli ovdje na kraju svog života. Stariji ljudi oduvijek su mi bili zanimljivi, živio sam s njima kao dijete. Odrastali smo uz bake i djedove, s njima smo mogli razgovarati, dok smo se s čitavom jednom generacijom mimoišli

- onom naših roditelja. Sada, kada i sam prelazim u njihovu grupu, zanima me i nešto drugo. Kako se stari pred licem smrti, sve dalje od života, i kako se spašava ono što se spasiti ne da? Pa i kao uspomena. Kamo odlazi poslije čitava ta osobna prošlost?

Vezivanje za druge ovdje je bolan osjećaj jer si svjestan da se vezuješ za nekoga tko će te uskoro napustiti. Gospodin N. (vjerojatno je riječ o retrogradnoj amneziji) osobito mi je blizak. Nedavno je primljen u kliniku, a agent ga slijedi poput sjene, dolazi dva puta tjedno. Očito se i njemu dopada ili osjeća neku potrebu jer svaki put dolazi iz grada i provede čitavo popodne ovdje. U početku smo mu osiguravali prijevoz, poslije je odbijao i počeo dolaziti svojim autom. Mislim da ljudi imaju potrebu pričati. Čak i ovakvi poput njega. Prije nije mogao, a onda kad je mogao, nikoga više nije zanimalo. Odjednom se nađe netko tko iščekuje svaku njegovu riječ. Netko tko se pretvorio u uho za sve priče iz tog vremena. Netko tko je spreman čuti sve. Upravo njega nekada je pratio, sada gubi sjećanje i ispada dvostruko izbrisan.

Ispričaj mi tko sam.

Agent se osjeća poput čovjeka koji može manipulirati, uvijek je imao adekvatnu moć u skladu sa svojim zanimanjem, ali ne tako veliku kao sada. Moć da izmisliš život nekog drugog koji ga se više ne sjeća u potpunosti. Mogao bi mu progurati potpuno izmišljene uspomene, pa ipak se mora uskladiti s nekim polazišnim točkama sjećanja koje su ostale kod Gospodina N. A i nikada ne znaš kada će isplivati izgubljeni detalj i po iznenada izniklom krhkom mostu neurona priskočit će nekoliko lica ili fraza. Ali agent, nazovimo ga Gospodin A., kao da, barem za sada, nema takvu namjeru. Njemu se također vraća u onu toplu pećinu prošlosti.

Jednom ste, pričao je tako Gospodinu N., došli i sjeli za moj stol. U kafiću Kod bršljana, nedaleko od vašega ulaza, u istoj ulici. Tamo

sam obično sjedio i gledao tko ulazi k vama i izlazi od vas. I jednog ste popodneva izašli, krenuli prema kafiću, osvrnuli se i sjeli za moj stol. Bilo je i drugih slobodnih stolova, kafić je bio gotovo prazan, ali sjeli ste kod mene, niste čak ni upitali je li slobodno. Protrnuo sam pomislivši da sam otkriven. Čekao sam da vidim što ćete reći i pripremao svakojake opcije. Naručili ste si votku koju smo u to vrijeme svi pili. Štoviše, votku s Coca-Colom. U onim lijepim staklenim bocama, vidite, bilo je nekada Coca-Cole. Kako god! Pijem ja tako svoju votku i čekam da otvorite karte. Ništa niste rekli. Najmučnijih pola sata. Pogledavate me s vremena na vrijeme. Osjećao sam se potpuno raskrinkanim. I do sada se pitam jeste li znali da sam vas pratio. Ljudi obično osjete. Jeste li znali?

Ne sjećam se, Gospodin N. bespomoćno sliježe ramena.

Gospodin N. čeka te susrete s velikim uzbuđenjem. Čini mi se da još uvijek živi samo da čuje kompletnu priču o sebi. Volim sjesti do njega, ponekad razmijenimo koju riječ, potom šutimo. Ne znam što se događa u njegovoj glavi, ali mi se čini da se sjeća više nego što pokazuje. Možda i on ima svoju igru, igru onog koji zaboravlja, igru žrtve koja se prividno prepušta pripovjedaču da ga vodi i demonstrirajući puni zaborav, uspavljuje njegovu budnost primoravajući ga da ispriča sve u detalje, čak i ono što nije kanio otkriti.

Ispričajte mi, kaže Gospodin N., kakve sam košulje nosio, kakve cipele, jesam li se smijao od uha do uha ili sam mračno stiskao zube, jesam li gledao prema dolje dok sam hodao, bih li se pogrbio... Jesam li bio sretan? - prosuo je na kraju.

To je štrecnulo agenta, mogao je reći sve o košuljama, sakoima, balonerima i cigaretama, pivu i votki koje je objekt naručivao, no...

Nema nikog drugog tko će pamtititi te detalje, čak i ljubavnice i žene poslije izvjesnog vremena zaboravljaju. Samo tajni agent zna te podrobnosti. Pokušajmo ući u njegovu situaciju. On mora stajati i promatrati, opisivati ono što vidi. A to je beznačajno malo. A što

se to uopće može dogoditi u danu jednog pedesetogodišnjeg muškarca u ono vrijeme? Izlazi. Hoda pločnikom. Zaustavlja se. Vadi šibice, pravi zavjetrinu dlanovima, pripaljuje cigaretu. Kakve cigarete puši? Stjuardesu, koje druge bi pušio? Kako se odjenuo? Siva košulja zavrnutih rukava, hlače, cipele, oho-ho, cipele su skupe talijanske, špicaste, to će biti zabilježeno. Osim toga nosi borsalino. Ako se netko potruđi i pročita kao književnost sve one tisuće stranica, koje su ispisivali 50/60/70/80-ih svakojaki agenti skloni glasinama i zapisivanju, sigurno ćemo dobiti veliki nenapisani bugarski roman onog vremena. Točno toliko ubog i netaleantiran poput samog vremena.

17.

BILJEŠKA ZA NEMOGUĆI EP

U svim drevnim epovima ima jedan snažan neprijatelj protiv kojeg se boriš - Nebeski bik i Gilgameš, čudovište Grendel, njegova majka i na kraju zmaj koji je nasmrtno ranio staroga Beowulfa, sva čudovišta, bikove itd. u Ovidijevim *Metamorfozama*, Kiklop u *Odiseji* itd. U današnjim su romanima ta čudovišta nestala, otišla su s herojima. Kada nema čudovišta, nema ni heroja.

Ali čudovište postoji, postoji jedno čudovište koje sve nas očekuje. Smrt, reći ćete, da, da, smrt mu je sestra, ali čudovište je starost. To je prava (i na propast osuđena) bitka, bez sjaja, bez vatrometa, bez mačeva s ugrađenim zubom sv. Petra, bez čarobnih oklopa i neočekivanih pomagača, bez nade da će pjevači pjesme pjevati za tebe, bez rituala...

Epska bitka bez epa.

Dugi usamljeni manevri, iščekivanje ili bolje reći rovovska borba, bacanje na tlo, prikrivanje, pribjegavanje, vrebavanje bojnog polja "između sata i kreveta", kako se zvao jedan od predsmrtnih

autoportreta staroga Muncha. *Između sata i kreveta*. Tko će opjevati takvu smrt i takvu starost.

18.
GOSPODIN N.
(nastavak)

Gospodin A. sjeća se koliko mu je bilo teško izmišljati razne gluposti koje će pisati u izvještajima. U nekom ga smislu spisateljska patnja nije zaobišla. Očekivao je više od svoje profesije, kao u filmovima i romanima, praćenje automobilom, tajanstvene posjetitelje, isljeđivani čovjek skače kroz prozor usred noći. Ima potrebu za fabulom, premda ni ne poznaje tu riječ. A fabule nema. I u tome je duboka nekinematografičnost života. Ništa osim izlazaka iz kuće i povrataka u kuću. Čak su i najbliži prijatelji objekta prestali s posjetima, kako ne bi imali neugodnosti. Da, ljubavnica četvrtkom obećavajuća je iznimka. To je dokumentirano, naravno. No ni to nije bogzna kakav doživljaj. I to je sastavni dio života, tko nema ljubavnicu (ili ljubavnika)?

Ponekad sam se pitao što da pišem, priznaje Gospodin A., ništa zanimljivo nije se događalo. Gospodinu N. bilo je neugodno jer je prouzročio glavobolju, neugodno mu je jer je vodio tako dosadan život o kojemu se ništa ne može napisati. Trebao je učiniti nešto više, ustrijeliti se pred agentom, to bi s lakoćom napunilo barem dvije stranice. S druge strane, Gospodina N. zanima (ili mu to pripisujem jer mene zanima) upravo ispraznost svakodnevice, života i svih njegovih pojedinosti. Upravo se toga želi prisjetiti. Sustavno je brisao svaku iznimku, ako je to ta riječ kojom se može opisati uhićenje, premlaćivanje u podrumu na Moskovskoj 5, mizerija i miris urina u zajedničkoj ćeliji Pazardžiškog zatvora, prorje-

đivanje posjeta i stopiranje pisama. Ali, pored njega, izgleda da je otišlo još nešto, ono normalno, ono od čega smo sačinjeni. Njegova kompletna dokumentirana svakodnevnica iz vremena od prije zatvora oduzeta je pri pretresu, potom je vraćena, ali je od tada on nije ni dotaknuo. Dvije crno-bijele fotografije kad je još bio dijete, jedna iz vojarne, jedan mali album s fotografijama sa svadbe (poslije razvoda ostao je kod njega), isto tako crno-bijelim, nekakva fotografija kako hoda avenijom, uhvaćen u pokretu, mantil leprša, smije se i pruža ruku prema onome koji ga snima. I to je to. Snimka žene koja je dolazila svakog četvrtka naravno ne postoji.

Jednog dana Gospodin A. dolazi s nekoliko pisama, pisama koje je Gospodin N. slao onoj ženi. Otkud vam? upitao je. Agent je samo podignuo obrve, iznenađen naivnim pitanjem. Gospodin N. otvara pisma, kratka su, čita ih i postaje svjestan da se ničega iz njih ne sjeća. Čita ih s istinskom znatiželjom, kao da ih nije pisao on sam. I mora priznati da mu se dopadaju. Napisana su lijepo, biranim riječima, bio je romantičan, nije pretjerivao. Dosta uporan i smion u nekim prijedlozima. To je nešto novo, prije bi sebe opisao kao plahog i zbunjenog. Posljednje pismo završava upozorenjem kako je bolje za nju da više ne dolazi jer ga posve sigurno prate, a jedan sitni moljac s kačketom po cijeli dan visi u kafiću preko puta. Na tom mjestu Gospodin N. diže s pisma pogled pun isprike. Nema veze, progutao sam to, kaže Gospodin A.

Gospodin N. ostavlja pisma na sredini stola. Ne zna može li ih zadržati ili ih mora vratiti. Gospodin A. ohrabrujuće kima - Za vas su. I dalje jedan drugom govore *vi*, iako trenutno niti jedan niti drugi nemaju bližu osobu od onog nasuprot sebi.

S vremenom je žena od četvrtaka počela sve više okupirati misli Gospodina N. Ali to gaje, tko zna zašto, više plašilo nego veselilo. Njezin je lik počeo isplivavati niotkuda, kao pri vađenju nekadašnjih fotografija iz fiksira. Imala je kosu svezanu u rep i šiške sa

srebrnim pramenom. Iako je htio upravo to na početku, sada mu se njezina pojava činila prijetećom. Razlog je jednostavan - pretpostavljao je da ta žena može probiti branu koju je godinama zidao i osloboditi sve što ne želi da se vrati. Nije siguran da će izdržati. S druge strane, postoji li netko tko ga je volio, znači da je i on sam postojao, iako se sam sebe baš i ne sjeća.

Postoji li netko koga je on volio, to također može proći kao dokaz njegova vlastitog postojanja. Sto li se dogodilo poslije?

Na sljedećem susretu Gospodin A. ima još jedno iznenađenje za njega. Vadi iz svoje malene kožnate torbe pažljivo uvijenu fotografiju. Pruža je Gospodinu N. Fotografija je crno-bijela, kontrast svijetlih sjena oštar, vidi se pusta ulica, na pločniku u sjeni nekakvog drveta stoje Gospodin N. i jedna žena koja se nagnula prema njemu, možda mu želi nešto šapnuti na uho ili ga poljubiti, to ne shvaća. Sjenke lišća padaju po njezinoj suknji.

Najljepša žena u Sofiji, reče na kraju Gospodin A. Nije bila za ovo ovdje, niti za to vrijeme niti za to mjesto. Znam da su mnogi umirali za njom. Dio vaših problema bio je i zbog toga. Naravno, prvo zbog onoga što ste pisali i razgovarali po kafićima, osobito o događanjima iz '68. Ali i zbog nje. Između ostalog, bila je i kći jednog starog pisca. Nije vas mogao smisliti, pokoj mu duši. Slab pisac, teška nomenklatura, zafirkavali su se da mu je ona jedina lijepa tvorba. Znala je da nema nikakvu budućnost s vama. Jer vi sami niste je imali. Mislim da vas je zato i voljela.

Opet budućnost. Da može, Gospodin N. bi se sjetio da nikada nije imao odnos spram budućnosti. Priče o budućnosti za vrijeme komunizma tjerale su ga da zbija ironične šale u društvu, svemirska budućnost također mu je bila nejasna i sumnjiva, novi ustroj, novi svijet, novi ljudi - sve je to zvučalo toliko daleko i šuplje. Dobijem kiselinu od svijetle budućnosti, rekao je jednom u društvu. (To je,

naravno, odmah bilo zapisano.) Malo poslije Brodski će to ljepše formulirati: “Moje nesuglasice s onim sistemom nisu bile toliko političke koliko estetske.” Ipak mi se više dopada ono što je Gospodin N. rekao. Njegove nesuglasice sa sistemom bile su fiziološke.

19.

Postoji i mrtva, balzamirana prošlost.

Za one iz moje generacije prva uspomena na mrtvo tijelo je zajednička. Kao dajce bila izdana naredba Ministarstva obrazovanja (a sigurno je tako i bilo) da svi, još u nižim razredima, posjete mauzolej Georgija Dimitrova. Da se poklone pred voždem i učiteljem koji je toliko volio djecu i fotografirao se s njima usprkos napornu radnom danu. Da odaju počast heroju iz Leipziga koji je hrabro potpalio Reichstag, kako bi zbunjeno rekao jedan moj školski kolega, pa na sebe navukao velike probleme, dreku roditelja, grdnju itd. Goebbels ga nije uspio osuditi, a ti se tu našao pametnim nazivati ga potpaljivačem, vikala je na jadnička učiteljica.

U svakom slučaju, prvi susret sa smrću iskustvo je za čitav život. Mauzolej ti ga je, moglo bi se reći, omogućio uživo. Sve smrti koje su uslijedile i tijela pokojnika uspoređivali bi se s tim tijelom, bile bi kopije ovog prvog, klasičnog mrtvog tijela. Znali smo da smo sretnici jer svijet nije vrvio mauzolejima i prepariranim ljudima. Tako smo šuškali prije ulaska i dobro da nitko nije čuo to “preparirani čovjek” jer bismo imali neugodnosti.

Dovezli su nas čak s drugog kraja Bugarske. Cijelu noć smo se klatarili u najsporijem putničkom vlaku, kako bismo uštedjeli na jednom noćenju u glavnom gradu. Ujutro, još sneni, krmeljivi, direktno sa stanice, čekamo, zagazivši u studenačku maglu pred mauzolejom. Pojavljuje se i strah, s dolaskom na red. Prolazimo pored stražara na ulazu koji se ne miču. Da nisu i njih preparirali?

Hodnici unutra tonu u polutamu, osvijetljeni električnim bakljama, ledeni poput hladnjaka. Mauzolej je, naravno, hladnjak. Nešto kao pretinac u hladnjaku, u koji naše majke trpaju svinjske koljenice i piliće, da se ne pokvare.

Približavamo se dvorani s tijelom, stakleni poklopac već se vidi. Dembi, moj prijatelj iz klupe, prišapnuo mi je vani, ako se pažljivo zagledaš u njegove kapke, vidjet ćeš kako se lagano miču. Tako mu je pričao brat koji je već bio ovdje.

Pokojnik je izgledao plastično, sako i hlače bili su življi od njega, na reveru mu je stajalo ordenje, a dlake na brkovima podsjećale su na četku za odjeću. Upravo tada, prolazeći polako pored njegove glave, posve jasno u stotinki sekunde vidio sam kako je kapkom lagano trznuo. Tak-tak, dva puta, lijevim kapkom. Jedva sam se suzdržao da ne vrisnem. Kao da mi je davao znak namigujući ispod staklenoga poklopca. Pazite, jer drug Dimitrov sve vidi, prijeteći je govorila razrednica, pokazujući na portret obješen na zidu. Kako da ne, mo'š misliti kako vidi, pomislio sam, a sad je micao očima da me kazni za moju vlastitu sumnjičavost. Na kraju će se zaista pokazati *vječno živim*, kao što su nam ponavljali.

Dobro daje tu bio Dembi da me spasi od tog ranog metafizičkog straha. Nisam siguran je li i on primijetio namigivanje (ili je to bio znak samo meni), ali kao biolog amater, koji je progutao bratove udžbenike, objasnio mi je sve slikovito kroz pokuse s mrtvom žabom. Žaba se, čak i kad mrtva visi obješena o krake, pustiš li joj malo struje, počinje ritati kao da je živa. Trebali bismo to raditi u šestom razredu, reče. Inače, mrtav je kao žaba i nikada neće ustati, ali ima mišiće koji se pomiču.

Koristim još uvijek to objašnjenje kad moji strahovi postanu previše metafizički.

20.
GOSPODIN N.
(kraj)

No, ipak, kako je ona došla do mene? upitao je Gospodin N. Bila je žena vašeg prijatelja. Potom je on postao naš čovjek, imao je neke svoje grijehove, pa smo ga malo stisnuli. Istini za volju, nije se previše opirao. Bio je naš glavni izvor, ali vi ste uvijek sumnjičili druge ljude, barem ste tako govorili telefonom. Prisluškivali ste moj telefon? Gospodin A. čak ne odgovara.

Onog dana kada je vaš prijatelj postao partijski šef prvi je put došla sama kod vas. Bio je četvrtak ujutro, prvi u nizu nadolazećih četvrtaka. Gospodin N. sluša i postupno počinje zamišljati tu ženu duge kose, sa sijedim pramenom na šiškama, ležernoga hoda. Kada je prolazila ulicom, svi su se okretali. Jedan poznati redatelj izgubio je glavu za njom, postavio čitavu predstavu u kojoj je glumica izgledala tako - kosa u repu, sa srebrnim pramenom... Svi su znali koga glumi. Redatelj je bio odmah službeno prebačen u drugo kazalište, predstava skinuta s repertoara, a njegov brak gotov. Taje žena samo probleme donosila, reče Gospodin A.

Ali zašto tajni agent Gospodin A. i dalje dolazi? U početku vjerojatno iz znatiželje i straha da ga ne ucjenjuju. Brzo je shvatio da ne postoji takva opasnost. Ali ima i nešto drugo. Ako se Gospodin N. ne sjeća ničega ili gotovo ničega od onoga, tada je Gospodin A., takoreći, oslobođen krivice. Ne mogavši to jasnije formulirati, on osjeća da, ako se nitko ne sjeća, sve je, znači, moguće. *Ako se nitko ne sjeća* postaje ravnopravno s *Ako nema Boga*. Ako nema Boga, kaže Dostojevski, sve je, znači, moguće. Bog će se pokazati kao ništa drugo doli jedno veliko, uskladišteno sjećanje. Sjećanje za grijeh. Oblak s bezbroj megabajta. Jedan zaboravni Bog, Bog s Alzheimerom, oslobodio bi nas svih obaveza. Bog koji zaboravlja. Nema sjećanja - nema zločina.

Zašto onda Gospodin A. dolazi i sve ovo priča? Vjerojatno zato što nije u čovjekovoj prirodi da dugo živi s nekom tajnom. Tajna je, izgleda, zakašnjela tvorevina toka evolucije. Nijedna životinja ne čuva tajnu. Samo čovjek. Ako bismo joj trebali odrediti strukturu, najvjerojatnije bi to bila neravna, zrnasta kvržica. U slučaju Gospodina A. to nije metafora. Kvržica je realna, on pokušava ne primjećivati je već nekoliko mjeseci, ali nakon odlaska liječniku prije tri tjedna sve je već jasno. Činjenica da je u terminalnoj fazi bolesti oslobađa ga mnogočega, ali ga i pritišće prema drugima. Agent sada već moli žrtvu da ga sasluša. Starost je veliki izjednačitelj. Postali su braća po oružju prešavši na gubitničku stranu u borbi čiji je ishod jasan. Gospodin A. najzad može sve ispričati. I Gospodin N. najzad može dobiti čitavu priču o sebi.

Sto se s njom dogodilo? ponovno pita Gospodin N., sve manje siguran da želi čuti.

Gospodin A. može se izvući na tisuću načina. "Objekt nije predstavljao operativni interes" najbliža je dežurna fraza. Ili "Drugi operativni djelatnik preuzeo je obradu" itd. Gospodin A. šuti, mota cigaretu, prsti mu drhte. Kao da tek sad Gospodin N. primjećuje daje posljednjih mjeseci njegov sugovornik vidno ostarilo, koža mu je požutjela, a lice iznenada usahnulo. Dva-tri tjedna prije javio se da ne može doći jer je na nekakvim pretragama.

I tada je Gospodin A. priznao sve. Kako je nakon uhićenja Gospodina N. rekla svome mužu da će ga iste sekunde napustiti ako ne učini nešto za svog prijatelja. Kako je pokupila stvari i iselila se sutradan i sama hodala po odjelima. Kako je tražila da joj odobre posjet, ali su joj odgovarali da zatvorenik odbija bilo kakav susret s njom. Kako je na kraju stigla i do Gospodina A. Jedne večeri došla mu je navrata kuće i tražila da razgovaraju o Gospodinu N. Potom ga je zamolila da joj kaže gdje je, sredi joj posjet. Bila je spremna na sve...

Gospodin N. odjednom je zamislio čitav prizor između njih dvoje. S jednim otklonom. Tijelo žene, nago nasred sobe, mlado je i lijepo, njemu nasuprot stoji Gospodin A., ali u sadašnjoj dobi, propao starčić, vreća kostiju. Odjednom se one oštre kiseline vraćaju, čitavo ono gađenje koje uopće nije bilo metafizičko, naprotiv, imalo je fizičku, čak i fiziološku dimenziju. Želudac mu gori, kao da netko nalijeva ocat u njega. Žao mi je, reče Gospodin A., ukočeno čekajući što će reći Gospodin N. Što god bilo, to će biti kraj ove priče.

Gospodin N. ne govori ništa. Njemu se samo užasno povraća. Kiseline su se vratile, tijelo ih se prisjetilo i zgrozilo se. Uzima fotografiju, ustaje i odlazi. Kad bi ovo bio film, iz pozadine praznoga ekrana, dok odjavna špica teče, čuo bi se pucanj.

Popodne svijeta je. Jedan muškarac korača pločnikom na sjenovitoj strani ulice. Povrh svega, kolovoz je - popodne godine. Sunčevi zraci probijaju se kroz lišće drveća i bacaju šarenu sjenu po pločama. Ničeg drugog nema, kuće užarenih zidova počivaju, negdje kroz otvoreni prozor čuje se zaboravljeni radio. Scena je pročišćena, gotovo filmska. S druge strane pojavljuje se žena, zaustavlja se pored muškarca, oboje su u sjeni. (Tako nešto apsolutna je prošlost - popodne svijeta, skrovište u sjeni drveta.) Malo dalje, njima nevidljiv, stoji muškarac i fotografira ih. Fotografija je gotovo umjetnička, jasno je uhvatila sjene lišća po pločniku i tijelima njih dvoje, nagnutu figuru žene i pustoš popodnevnice ulice. Sve što se ima dogoditi nakon te fotografije još se nije dogodilo.

Muškarac s fotografije sada drži sebe i ženu u svojim rukama. Od tog para ispod drveta ostao je samo on. I fotograf. On je jedini koji ovu scenu neće zaboraviti do posljednjega daha. Jer ova priča, osvijestio je dok o njoj priča, jedina je u njegovu površnom životu. I ova, ujedno i jedina žena (nestala pod nepoznatim okolnostima), od tada ga progoni, zajedno s ovim muškarcem koji stoji ovdje bez sjećanja. Ovakav progon neki nazivaju krivnjom. Ali poput većine

ostalih, Gospodin A. do svog posljednjeg trenutka neće naći pravu riječ.

21.

KATovi PROŠLOSTI

Godinu dana prije priče s Gospodinom N. stvari s klinikom u Ziirichu krenule su dosta dobro, čak i za naša očekivanja. Gaustin je već držao čitav gornji kat zgrade, gdje su se mogle razvijati svakojake varijante iz šezdesetih. Ubrzo nas je Gerontopsihijatrija, koja je bila vlasnik zgrade, pozvala da razvijemo terapiju i u njihovim odjelima, tako da smo praktički imali slobodu raspolagati cijelom zgradom. Počeli smo otvarati sobe za prošlost i malene klinike u nekoliko drugih država, uključujući i Bugarsku.

Alzheimer i općenito gubljenje pamćenja pretvarali su se u najbrže šireću bolest. Prema statistikama svake tri sekunde netko u svijetu razvije demenciju. Samo registriranih slučajeva bilo je više od pedeset milijuna, a za trideset godina brojke bi se trebale utrostručiti. S obzirom na produljenje životne dobi to je bilo neizbježno. Svi su starjeli, vremešni muškarci ovdje su pod ruku dovodili svoje žene, ili obratno, starice s diskretnim dijamantima dovodile su svoje suputnike koji su se smješkali i s neugodom pitali u kojem su sad gradu. Događalo se da sinovi ili kćeri dovedu oba roditelja koji se drže za ruke i više se ne sjećaju ni lica vlastite djece. Dolazili su na nekoliko sati, na jedno popodne u stan svoje mladosti. Ulazili su kao u svoj dom. *Ovdje bi trebao biti servis za čaj, uvijek ga držim ovdje...* Sjedili su u naslonjačima, gledali albume s crno-bijelim fotografijama i odjednom se prepoznavali na nekima od njih. Ponekad bi im pratitelji nosili njihove vlastite stare albume, koje bi prethodno ostavili na stoliću. Bilo je i ljudi koji

bi samo napravili korak u nekom smjeru pa bi se vraćali točno ispod lusteru.

Jedan starac kojeg su često ovdje dovodili volio se skrivati iza zavjesa. Stajao je tamo poput ostarjela dječaka koji se igra skrivača, ali igra se odužila, druga su djeca odustala, otišla svojim kućama, ostarjela. I nitko se ne vraća pronaći ga. A on stoji tamo iza zavjesa i plaho proviruje da vidi zašto im treba toliko vremena. Najstrašnije u toj igri skrivača bilo je shvatiti da te nitko više ne traži. Hvala Bogu, čini mi se da on to neće shvatiti.

Zapravo se naše tijelo pokazalo milostivo po prirodi - na kraju malo amnezije umjesto anestezije. Sjećanje koje nas napušta ostavlja nas da se poigramo posljednji put u vječnim poljima djetinjstva. Nekoliko izmoljenih može-još-pet minuta, kao nekad ispred kuće. Prije nego što nas posljednji put pozovu.

I tako su prošlost i Gaustin postupno preuzeli ostale katove klinike. Pokazala se potreba da se opreme sobe za pedesete i četrdesete. Počeli smo sa šezdesetima, kao da smo nesvjesno pripremali sobe za sebe. Ali i devedesetogodišnji pacijenti željeli su svoje djetinjstvo i mladost. Tako se Drugi svjetski rat uselio u prizemlje. Sto se pokazalo kao dobro rješenje. Prvo - zato što ih se poštedjelo od penjanja po stubama. I drugo - podrum ispod mogao se koristiti kao sklonište, što je opremanje tog desetljeća činilo posve autentičnim. Većina ljudi imala je uspomene upravo na skrivanja za vrijeme bombardiranja.

Treba li buditi strah, sjećanje na strah? Klasična reminiscentna terapija inzistirala je na pozitivnim uspomenu. Ali prema Gaustinovu mišljenju svako probuđeno sjećanje je važno. Strah može biti jedan od najjačih okidača sjećanja i to je trebalo iskoristiti. Ti silasci bili su, naravno, rijetki, ali uvijek su postizali rezultat. Naježeni i uzbuđeni, ljudi su se takvi vraćali iz skloništa, uplašeni i živi. Iznad njih smjestile su se pedesete. Tu je bilo carstvo Elvisa Presleyja, Fatsa Domina, Dizzyja Gillespieja, Milesa Davisa, tu se

mogla čuti sva ona zadivljujuća mješavina džeza, *rock 'nrolla*, popa i već staromodnog simfoničnog Franka Sinatre. Tu su bili *Sjever-Sjeverozapad*, Hitchcock, Cary Grant, *Cabirijine noći*, Fellini, Mastroianni, Brigitte Bardot, Dior... Svijet se oporavljao od rata i htio je živjeti. Jednom dijelu svijeta to je išlo lakše. Za drugi dio bila je namijenjena posebna zona na dnu hodnika - nekoliko stanova za istočne države. Jedan za pedesete u Istočnoj Europi, a drugi posebno za sovjetske pedesete (usput, dobro financirane). Na sličan su se način opremile pedesete u Kini. Prošlost je i financijski projekt. Kubanska revolucija i Castro nisu dobili posebnu hacijendu, ali zato je pak polovica šetača u tom dijelu nosila majicu s Che Guevarom i zaustavljala se pred portretom El Comandantea. Hodnik između Zapada i Istoka bio je podijeljen po sredini "željeznom zavjesom", masivnim drvenim portalom koji se uvijek zaključavao, a samo je osoblje moglo tuda prolaziti. Nikada ne znaš što može pasti na pamet onima s druge strane. Dogodio se samo jedan slučaj pokušaja bijega iz Istočnog hodnika, kada je jedan pacijent pokušao preskočiti zid (ostalo je pola metra prostora između zida i stropa), ali je pao i slomio nogu. Poslije te žrtve netko je od sanitarnih tehničara uvijek u staroj vojnoj uniformi obilazio istočnu stranu.

Gubljenje pamćenja stizalo je do sve mlađih ljudi, tako daje potreba za katom sedamdesetih također rasla te je za njih bio određen četvrti. A šezdesete su se otamo spustile na treći. Za osamdesete i devedesete, kad se za to javi potreba, ostalo je potkrovlje.

22.

SJEĆANJE ZUBARA

Ne pamti lica, niti ih povezuje s imenima. Otvorite usta da pogledam, aha, sad sam vas prepoznao, vi ste onaj s pulpitisom na šestici dolje lijevo, Kirčo, je li tako?

Vjerojatno bi se mogla izraditi arheologija zuba i da svako desetljeće bude precizno rekonstruirano prema različitim vidovima plombi i slojevima materijala s kojima se radilo. O, kaže moj zubar, vaši su zubi kratka povijest devedesetih, tadašnjeg kaosa, krize, prvog pojavljivanja metalokeramike, masovnog umrtvljivanja zuba, nakrivo ugrađenih štihova, noćna mora. Kad bi zubari bili arheolozi...

U stomatološkoj poliklinici grada u kojem sam odrastao, u hodniku iznad ordinacija, tko zna zašto, bile su poredane fotografije kompletnog Politbira... Još kao djeci bila nam je poznata riječ *Politbiro*, odvratna sama po sebi. Prepoznavao sam neka od lica, portreti su im visjeli na mnogim mjestima, pokazivali su ih na televiziji. Stojiš i treperiš u mramornome hodniku s jednakim bijelim vratima osluškujući stružući zvuk bušilice. Svako malo netko vrisne iznutra. I u tom sterilnom, polutamnom hodniku promatrala su nas lica onih odozgo. Bezlična, ostarjela, bezdušna, beznadna.

Takve su donekle bile i sedamdesete, mramor i starci. Ta su mi lica zauvijek ušla u glavu i kao kod Pavlovljeva psa, čujem li zubarsku brusilicu, ona mi se javljaju poput ravnodušnih svetaca boli. I obratno, ugledam li ih u nekim arhivskim novinama, istoga trena zažiga me zub.

23.

Svakog jutra pregledavam pristigle novine i časopise. Časopis *Time* iz drugog tjedna siječnja 1968. Na Broadwayu igra Stoppardov *Rosencrantz i Guildenstern su mrtvi*. U kinima se premijerno prikazuje Viscontijev *Stranac*. I gotovo u svakoj rubrici - *The War*. Čovjek bi pomislio da Drugi svjetski rat nije završio ili je opet planuo. Naravno, riječ je o Vijetnamskom ratu. Na vrhu, u malom kvadratu, prebrojavaju se ubijeni američki vojnici u Vijetnamu za

1967. godinu - 9353. Slijede dva stupca za događanja u Čehoslovačkoj, događanja zapravo tek predstoje, a naslov "Povod za nadu", povezan s izborom Dubčeka, uskoro će biti opovrgnut. Ali sada je početak 1968. Još ništa nije jasno. Povijest je još vijest.

Odjednom se Bugarska spominje u rečenici da je na cestama blizu 20 % automobila sa službenim vozačima (*chauffeur-driveti*), tj. s onima koji voze birokrate i načelnike svakojakog kalibra. Nevezano s ovim, ali nikad se ne zna, preko čitave susjedne stranice bliješti ogroman crveni pontiac, širok poput ulice, Pontiac Bonneville iz 1968. g. Istodobno, drugog tjedna siječnja 1968., zeleni seoski džip (službeni časopis *Time* ima pravo), koji je umjesto kabine imao ceradu, trucka se po makadamu do rodilišta u susjednom gradu. U džipu je moja majka, u mojoj majci - ja, a vozač je moj otac. Idemo da se ja rodim.

I eto kako osobno ulazim u statistiku *Timea*-. u selu nema drugih automobila. Možda zbog cijele te bruke oko nalaženja auta za prijevoz majke do bolnice, otac diže kompletnu obiteljsku štednju, uzima zajam i kupuje polovnu varšavu, s kojom naglo povećava postotak osobnih automobila u selu. Varšava je moćna, korpu-lentna i brundava, ne poput onog crvenog pontiaca, ali prema mišljenju jednog susjeda vodi se kao vlasništvo vojske, pa je pri mobilizaciji nacionaliziraju, postavljaju neko lako oružje na krov, koje ju automatski pretvara u maleni tenk, a vozača u tenkista. To silno brine moga oca, jer je već mjesec svibanj '68., u Pragu počinje proljeće i isti onaj susjed (murjak ili zafrkant, nismo shvatili) govori da ćemo morati ići oslobađati braću Cehe. Ali od koga? naivno pita moj otac. Kako od koga, od njih samih, odvraća susjed i moj se otac već vidi u mobiliziranoj varšavi u Pragu.

Je li časopis *Time* slutio zabrinutost moga oca i u vezi s mojim rođenjem (koje se dogodilo na putu do bolnice u džipu seoske zadruge) pišući o nadi u Pragu i deficitu privatnih automobila u Bugarskoj. A je li moj otac slutio nešto u vezi s *Timeom* Teško. Ali usprkos tome svemu sve je povezano. Džip, pontiac i Dubček.

Čitati časopise i novine otprije četrdeset, pedeset godina. Ono što je zabrinjavalo, više ne zabrinjava. Vijesti su postale povijest.

Izvanredne vijesti izgubile su svaku izvanrednost. Papir je po-
žutio, lagani miris vlage s uglancanih stranica. Ali što se događa
s reklamama? One koje smo tada s dosadom preskakali sada dobi-
vaju novu vrijednost. Odjednom su reklame postale prave vijesti
o onom vremenu. Ulaz prema njemu. Sjećanje na svakodnevicu
koja se najbrže kvari i na kojoj se najbrže hvata korica plijesni.
Naravno, objekti koji se reklamiraju više ne postoje. I to zapravo
diže vrijednost. Osjećaj svijeta koji je nestao, koji se zabavljao, vozio
pontiac, odjeven u bijele hlače, sa šešikom širokoga oboda, pio
Cinzano, šetao Saint Tropezom. Isti onaj svijet koji je trideset
godina prije čekao u redu za posebno sniženje radioaparata tijekom
1939-, *da slušate uživo rat, koji tek dolazi*, kao da je bejbolska
utakmica.

Usput, 1939. upotreba radioaparata naglo je skočila. To će biti
medij rata. Prenosit će o njemu putem radija, emitirat će se poz-
dravni koncerti za vojnike na frontu, cijela će propaganda proći
preko kratkih i dugih valova, svi će stajati šćućureni oko te drvene
kutije.

Gdje je sve to nestalo?... Što se dogodilo s radioaparatom i lju-
dima oko njih, sa svim onim novinskim priložima u boji? Plavokosa
djevojčica s reklame za dječju radijsku emisiju sada je sigurno starica
u nekom hospiciju i sigurno se ne sjeća svoga imena.

24.

Bilo je pravo otkriće gledati iz druge sobe kroz poluotvorena vrata
kako jedna vremešna dama, koja je došla s apsolutno bezizražajnim
licem, lišenim bilo kakve emocije, praznoga pogleda, odjednom
živne ugledavši drveni radioaparat s ispisanim gradovima na skali
i počne ih čitati naglas:

London, Budimpešta, Varšava, Prag

Toulouse, Milano, Moskva, Pariz

Sofija, Bukurešt...

Aaa, Sofija, reče, Sofija. U takvim situacijama morao bih se diskretno približiti kako bih zapodjenuo razgovor i bio spreman čuti priču, ohrabriti je, ne bi li se prisjetila. Pokazalo se daje emigrantica iz Bugarske, otac joj je bio njemački inženjer oženjen Bugarkom, živjeli su u lijepoj kući s dvorištem u selu nedaleko od Sofije, blizu planine... Imena se nije više mogla sjetiti. Nečak koji ju je doveo stajao je iza nas, sav u nevjerici jer njegova teta razgovara i uzbuđena je. To je, pretpostavljam, njezin jezik, bugarski, reče.

Za osobu koja je šutjela toliko godina na jednom jeziku, govorila je jako dobro. Naravno, priču su nagrizale neke praznine u sjećanju, potom bi nastavila na nekom drugom mjestu. Prisjećala se kako su se navečer okupljali oko radija u točno određen sat za glazbu. Vijesti su otac i majka slušali sami. Ali pozdravne koncerte za vojnike na frontu i klasične koncerte uvijek su slušali zajedno. Pričala je o treperavoj lampici na radiju, kako je čitala imena gradova na skali poput brojalice i maštala o onome što se krije iza svakog tog imena.

Sjetio sam se kako sam isto to činio kao mali, kako je ta skala bila moja prva Europa i kako sam zamišljao da svaki grad ima različit zvuk; premjestiš li okrugli gumb, kondenzator, čut ćeš kako šume ulice Pariza ili ljude koji se svađaju na nekom trgu u Londonu. Tko zna zašto, uvijek sam mislio da se u Londonu ljudi svađaju... Svijet je bio zatvoren i ta su imena gradova bili jedini dokaz da tamo negdje izvan rupa u signalu, krčanja, namjernog ometanja, ti gradovi postoje, a u njima neki drugi ljudi s djecom također sjede pored radija, i načulim li uši, mogu čuti o čemu navečer razgovaraju.

A žena je pričala, pričala... I tada... radio zapovijeda, *schnell, schnell*, bježimo, Rusi s vojskom, ja *kleine Madchen* od devet godina, plava vesta, *rotte* gumbi... mama... zeko, evo ovdje, pokazuje na svoju vestu gore desno, *Kaninchen* šiva mama... bježat ćemo, tata - Nijemac, Nijemac, ubit će ga... i baka kaže... ovdje loše, loše, bježite... posljednji vlak i hajde, *schnell, aeroplani* dolaze, pucaju trrrrrr, vlak staje, dolje, liježemo... trava, trava...

Trava...

Duga stanka, kao da se misao gubi.

Trava...

Opet stanka, potom se sjećanje iznenada vraća, pikira kao avion nad njenom glavom... Lice joj se krivi od straha, diže ruke...

(Je li moguće, mislim da poznajem ovu ženu odnekud...)

Nećak je grli... Nisam siguran da ga ona uopće primjećuje, on izostaje iz ovog sjećanja, ona je sada u 1944. godini... Jezik joj postaje posve isjeckan, ulazi još njemačkih riječi... *achtung*... Vlak prevozi posljednje njemačke službenike, bjegunce, obitelji... avioni bombardiraju, vlak se zaustavlja, moraju skočiti, polijegati po zemlji. Miris zemlje, meci oko nje, majčino tijelo, oca ne spominje... pojavljuje se jedna krava i ide prema njima, ubrzava, osvrće se, ponovno kreće uplašena bombama i pucnjavom... makni se, kravice, govori žena, djevojčica viče, makneš se, kravo, ubiju te... a krava očito ne čuje, muuuu, pravo na djevojčicu i tada se jedan šrapnel (popunjavam nejasna mjesta iz priče) zabija u zadnjicu krave, ona krvari i šepa, muuuuu, muuuu, muuu, žena muči, kravo, kravo... ustaje i počinje trčati prema kravi, majka je silno poteže, ona pada... gdje, gdje... muuu, muuu... kravo, kravo, ne umrijeti, ja spasim tebe... krava joj leži nasuprot i klata glavom... i oči... oči ima i plače krava, priča djevojčica - starica, plače, plače, i ona plače...

Tante, tante, nećak joj govori na njemačkom, s neugodom čovjeka koji prisustvuje zabranjenoj sceni, smiri se. Učinite nešto, okreće se uplašeno prema meni, ona plače...

Prisjeća se, odgovaram, zato plače...

Hilde! Odjednom mi dođe to ime. Hilde, glasno je dozivam i hvatam za ruku. Nećak je izvan sebe, otkud znam njezino ime, dolaze prvi put, jaje nisam upisivao. Ona podiže glavu i promatra me. Ne može me prepoznati. Prije dvadesetak godina sjedio sam u njezinu dnevnom boravku u Frankfurtu, prespavali smo kod nje dvije noći žena i ja, jedna nas je prijateljica povezala. Nešto sam tada napisao: Hilde koja je spasila Njemačku.

Ne prepoznaje me. Držim je za ruku i dalje joj govorim na bugarskom, govorim joj da vidim tu kravu, sada pase s desna Bogu, barem nije bila sama dok je umirala, gledala je jednu djevojčicu koja joj je pričala... to je sretna smrt. Druge krave umiru nesretne, a taje bila zagrljena, sada je sve u redu, ona je dobro. Hvatam sebe kako ne govorim starijoj gospođi, već devetogodišnjoj djevojčici, umiruje se, sjeda na sofu, opušta glavu i tone u san.

25.

HILDE KOJA JE...

Čekat ću vas na uzletištu, govori Hilde u telefonskom razgovoru. Glas joj je vedar, bugarski, iz četrdesetih. Postoje riječi koje odjednom otvaraju neočekivana vrata prema drugim vremenima. Na trenutak se kolebam hoće li, kad se vidimo na frankfurtskom aerodromu, koje je uistinu uzletište, biti 1945. ili 2001. (razgovor se odigrao tada). U svakom slučaju, od toga će trenutka “uzletište” biti onaj “madlen” moga sjećanja koje me povezuje s Hilde. I još dvije stvari o kojima će biti riječi u ovoj priči - jedan lonac i jedan najobičniji tvornički kruh.

Hilde nas, naravno, čeka u točno određeni sat na uzletištu, prekrasna u svojim ranim sedamdesetim. U inozemstvu ljudi stare ljepše i sporije, starost je tamo samilosnija.

Ovo je pravo mjesto za reći daje Hilde rođena u Bugarskoj i da je uspjela uhvatiti posljednji vlak prije ulaska Crvene armije. Htjeli

su ostati, njezin otac, njemački geolog, nije bio povezan s vojskom, ali su ih upozorili da ovdje ništa dobro ne mogu očekivati. Bježala je zajedno s majkom Bugarkom i mlađim bratom. Otac je ostao obaviti još neke stvari po kući i namjeravao uhvatiti vlak sljedećeg tjedna. Strijeljali su ga sljedeće noći... Hilde je imala devet godina. Putovali su gotovo tjedan dana, a vlak je bio neprestano bombardiran. Jasno se sjeća mirisa trave i zemlje kada bi polijegali pored tračnica. Priča mi o tome dok stojimo u dnevnom boravku koji je ostao zauvijek u šezdesetima - s lampama i izbljedjelim naslonjačima s drvenim rukohvatima. U tom se trenutku sjetim izvaditi tvornički kruh za koji me je telefonom zamolila. Priznajem da me ta molba zbunila. Obišao sam dvije-tri prodavaonice dok nisam našao obični tvornički kruh u Bugarskoj. Tko ga više uopće kupuje? Hilde je pažljivo primila kruh, raznježila se i izašla u hodnik da je ne gledam. Nešto poslije se vratila i rekla da od djetinjstva pamti okus tog kruha. Odrezala je dvije kriške, malo ih posolila i pružila mi jednu. Nikada nikog nisam vidio da tako slatko jede obični tvornički kruh sa solju. Potom nas je odvela u kuhinju da nam pokaže nešto vrlo posebno. Otvorila je najdonji dio kredenca i s dna izvukla lonac. Bio je to ogroman i težak lonac, izrađen od grubog, čvrstog materijala. Kao da su pretopili tenkove da bi ga izlili, pomislio sam tada, pa čak to i izgovorio naglas. Hilde se osmjehnula i rekla da ni ne slutim koliko sam u pravu. Taj je lonac bila prva i najvrednija stvar koju je razorena njemačka država podijelila obiteljima. Po jedan veliki lonac od pretopljenoga oružja i streljiva. S tim smo loncem preživjeli, rekla je Hilde, i kamenje možeš u njemu kuhati.

I zamišljao sam mladu Hilde na ruinama četrdesetih i pedesetih u Njemačkoj, kako čisti ruševine s drugim ženama, traži neoštećene cigle, kako gradi, šiva odjeću za svoga brata, čeka na nekoliko krumpira, boravi u mraku jer štedi struju. Bez prigovaranja, poput čovjeka kojemu je dužnost bila da iznova diže jednu državu, srušenu do temelja.

Stajali smo tako u njezinu skromnom stanu i razmišljao sam kako moram jednom ispričati Hildinu priču koja je, i ne sluteći, ponovno izgradila Njemačku. S jednim teškim loncem od lijevanog željeza i sjećanjem na krišku posoljenog tvorničkog kruha.

26.

Gaustinova klinika za prošlost postupno je nalazila svoje sljedbenike. Za nekoliko su se godina na različitim mjestima počele pojavljivati sobe ili kuće za prošlost. U Aarhusu su koristili, na primjer, prije izgrađeni etnografski gradić, u kojemu su sakupili kuće iz različitih stoljeća, prenijeli ih tamo i pokazivali učenicima i turistima kako su njihovi preci živjeli, kako su uzgajali patke, ovce, koze i konje. Guske, ovce, koze i konji nisu bili iz XIX. stoljeća.

Bilo mi je to zanimljivo te sam iskoristio kao povod jedan književni festival u Danskoj, otišao sam nekoliko dana prije i sjeo na vlak za Aarhus. Zamolio sam jednu prijateljicu Dankinju da me unaprijed najavi i kaže kako me taj socijalni projekt zanima kao pisca ili novinara. Očito se snašla više nego dobro jer me je, kad sam tamo stigao, čekala jedna mila djevojka koja mi se trebala pridružiti.

Mjesto zapravo nije imalo mnogo zajedničkog s Gaustinovom klinikom, muzej je bio kao i svaki drugi muzej, ali dva puta mjesečno za posjetitelje bi zatvarali malo ranije i u satima koji su preostali vodili grupe iz domova za starije, prije svega one s demencijom. Jedan dio muškaraca i žena, u skladu sa snagom sjećanja, išli bi na imanje, hranili patke i koze, zalijevali lijehe ili stajali na žegi u dvorištu. Bilo je takvih kojima slične aktivnosti nisu ništa govorile, nisu imali sjećanja na selo i seosko domaćinstvo. Njih su vodili izravno u jedan stan koji je i dalje izgledao jednako kao i 1974. Dopada mi se to s konkretnom godinom, iako je ostalo nejasno je li taj stan bio isti takav i 1973., kao i sljedeće 1975. Ku-

hinjski stol, hladnjak ili tapecirana sofa u dnevnom boravku teško da će uvenuti kao otkinuti tulipani. Iznervirao sam se, naravno.

Djevojka je bila simpatična, mirno je i sjevernjački podnosila moju sumnjičavost, pitanja i direktne južnjačke šale. Žene bi u stanu odmah krenule u kuhinju, rekla je. Kao da bi se uključivao neki skriveni kompas. One koje su se teško orijentirale u svom vlastitom stanu, ovdje bi se instinktivno snalazile - uvjetni refleks koji se pretvorio u instinkt. Privlačio bi ih miris začina, otvarale bi teglice s bosiljkom, klinčićem, mentom, ružmarinom, gurale nos unutra, nisu se više sjećale imena, miješale bi ih, ali znale bi što je posrijedi.

Kreću za već izgubljenim mirisom svježe samljevene kave, nastavlja djevojka, imamo zalihe upravo onih vrsta koje su bile popularne pedesetih i šezdesetih. Vole ih same mljeti. I često vrte mlinac još dugo nakon što je kava samljevena.

Zamišljao sam kako sjećanje na miris napušta posljednju ispraznjenu šupljinu pamćenja. Možda zato što je to najraniji osjet, zato odlazi na kraju, poput malene zvijeri koja se udaljava njušeći pogute glave. Jasno sam zamišljao te žene kako unedogled vrte stare četvrtaste drvene mlinove za kavu ili one visoke cilindrične od potamnjeloga srebra s bakrenim drškama. To bi trebala biti slika iz XVII. stoljeća, dostojna kista starih Nizozemaca, Vermeera, Halsa i Rembrandta, detaljan realizam i uzvišena svakodnevnica u jednom. Beskrajna vrtnja mlina za kavu, miris koji piješ nosom - neke stvari ostaju iste stoljećima. Zamišljao sam kako melju sve te godine, sezone, dane i sate poput zrnaca kave. I dok vrte te mlinove za kavu, reče Djevojka s bisernom naušnicom (tako sam je nazvao), kao da zaista odlaze u drugo vrijeme. Imamo i biblioteku s knjigama iz šezdesetih i sedamdesetih, ali slova im više ništa ne znače. Ponekad razgledavaju dječje knjige, raduju se slikama i to je to.

Zapravo, pokazalo se da je upravo na početku XVII. stoljeća jedan Nizozemac, Peter van den Broeck, uspio preko mora prenijeti ne-

koliko sjemenki kave i uzgojio prvu sadnicu. Njegov pak nasljednik bio je, ni manje ni više, Carl Linne koji je baš padao na te grmove i preuzeo brigu o njima. A sam Linne je pod starost progresivno počeo gubiti pamćenje. Onaj koji je dao nazive svijetu, posložio i klasificirao neposloživo, odjednom je počeo gubiti ista ta imena. Zamišljam ga kako sjedi nad nekim nezaboravkom i pokušava se sjetiti imena koje mu je on sam dao.

Prolazili smo pored kuća iz drugih vremena, navratili u poštu iz dvadesetih da obilježimo kraj čitave jedne industrije očekivanja, odložene radosti zbog poruke koja putuje danima. Mimoilazili smo se s plemićima iz različitih stoljeća, s mljekarima, pastirima bez ovaca, kimali za pozdrav postolarima, sjedili ispred postolarija, ponegdje su se djeca u kratkim hlačama, s tregerima i kačketima, igrala trule kobile, a na malom križanju jedan klošar mirno je ponudio svoj poderani šešir. Većinom su to dobrovoljci, reče moja vodička, studenti povijesti ili umirovljenici. Ništa im se ne plaća, a njih je svake godine sve više i više. Ponekad dolaze beskućnici. A u što se preodijevaju? živnuh. Dajemo im toplu i čistu odjeću iz određene epohe. No većinom ne žele mijenjati odjeću. Jednostavno žele ostati onakvi kakvi jesu. I sami kažu, nije li oduvijek bilo beskućnika, iz kojeg vam stoljeća trebamo?

I u pravu su, razmišljam poslije. Beskućnici nemaju povijest, oni su... kako bih rekao, izvanpovijesni, nepripadajući. U određenoj mjeri i Gaustin je bio takav.

Na kraju smo sjeli u najpoznatiji lanac slastičarnica iz sedamdesetih, gdje su na licu mjesta spravljali torte, puslice i kroasane, od brašna, vanilije, limunove korice, cimeta i svih ostalih sastojaka iz toga vremena, ispečene u pećnicama iz toga doba, s tadašnjim oblicima i glazurama, kako je istaknula Lote. Stajali smo tako i pili nekakvu, u to vrijeme popularnu tekuću čokoladu, iz porculanskih šalica sa zlatnim obrubom. Pored nas su se vrtjele konobarice iz sedamdesetih, bilo je nečeg tako poznatog u njima što me odašiljalo

unatrag - jedna od mojih prvih erotskih uspomena bila je povezana s tom visokom bijelom obućom iznad gležnja.

Lote, upitao sam bez uvoda, koje biste si vi desetljeće izabrali - šezdesete, sedamdesete ili osamdesete?

Odšutjela je malo i dala najtočniji odgovor koji se može dati na takvo pitanje: htjela bih da mi je dvanaest u svakom od njih.

To bi bio i moj odgovor.

27.

Da, eksperiment u Aarhusu je funkcionirao, ali ostao je taj osjećaj muzeja, posjeta Disneylandu nedjeljom. Gaustinov pokušaj ciljao je nekamo drugamo.

Da siđemo u '68., predložio je kad sam se vratio. Bilo je lijepo to "da siđemo u '68.", nešto kao Orfejev silazak u podzemno carstvo. Jednostavno, šezdesete su bile na donjem katu. Sjeli smo na dva limunsko žuta naslonjača. Našao ih je na rasprodaji, čini mi se za lude novce, čistili su stan nekog lokalnog bogatog imitatora Warhola.

Izvadio je cigarete, ovog puta Gitanes, pripalio, ljuti dim lagano se raspršio po sobi. Otvorio je bocu *Seagram's extra dry - savršeno suhog džina*, kako su ga reklamirali na posljednoj stranici *News-tveeka*, "vaša maslina, naše sve ostalo".

Pričaj sada, započeo je... Je li Danska još uvijek zatvor?

Odgovorio sam da je više muzej i detaljno ispričao o kućama iz različitih vremena, o stanu iz 1974., o još nekoliko soba koje mi je Lote pokazala, očuvanih i konzerviranih onako kako su u njima živjele obične obitelji, sa svojim pričama, albumima, koferima, vješalicama s odjećom, kutijom za kruh, vazom s umjetnim cvijećem na hladnjaku. Jedan je stan pripadao turskim emigrantima, muškarcu je bilo pedeset, a njegovim dečkima po dvadeset, gaster-

bajteri, pepeljare pune opušaka, čak im se i miris zadržao, pitao sam se mijenjaju li ih.

Problem je u tome, počeo je Gaustin... Izgovarao je riječi polako, kao da je u tom trenutku pokušavao oblikovati o čemu je noću razmišljao. Jesam li spomenuo da je Gaustina mučila nesanica? Čuo bih ga kad bih prespavao u klinici, kako hoda, zaustavlja se, pravi si čaj ili izlazi pušiti. Podsjećao je na Funesa, Pantioca. Jednom sam mu dometnuo, ako uspijemo ponoviti oblik oblaka u jutro 30. travnja 1882. godine, na primjer, dosegnut ćemo točku savršenstva. Isto tako i kako je izgledao pas u 3:14 popodne iz profila, prihvatio je igru Gaustin.

Problem je po njegovu mišljenju bio u tome daje privremeni ulazak u režim reminiscencije, posjet jednoj prošlosti od dva do pet popodne, a potom izlazak u nekoj drugoj već nepoznatoj sadašnjosti vrlo nagao i bolestan. Kao da otvoriš vrata između dvije sezone i iz ljeta zagaziš ravno u zimu. Ili neprestano ulaziš iz mraka u svjetlost, tj. iz mladosti u starost, bez prijelaza. Boravak od samo nekoliko sati otvara vrlo kratko ovaj prozor u prošlost. Nalio je još malo džina iz '68. i rekao daje po njegovu mišljenju stigao trenutak da se napravi korak naprijed, da se pokuša nešto radikalnije.

Ukratko, ideja je bila da se napravi čitav jedan grad u vremenu. Ali pravi grad, ne one simulacije s jednom uličicom i nekoliko kuća od stakloplastike. Prvo će, recimo, nastupiti 1985. godina. Otamo ćemo započeti. Odvratilo sam kako se ne sjećam da se nešto zanimljivo dogodilo u toj godini, ako ne brojimo, pomislih u sebi, da smo tada završili gimnaziju, pa su nas gurnuli u vojsku. Godina u sjeni nadolazeće u kojoj se dogodio Černobil, šutnja radioaktivne kiše, deficit joda kojim smo se tajno snabdijevali...

Nije nužno da se dogodilo nešto izvanredno, odgovorio je Gaustin. Vrijeme se ne gnijezdi u nečemu izvanrednom, ono si traži tiho i spokojno mjesto. Otkriješ li tragove iz drugog vremena,

bit će u nekom neprimjetnom popodnevnu. Jednom popodnevnu u kojemu se ništa osobito nije dogodilo, ništa osim samoga života... Tko je to rekao, nasmijao se Gaustin.

Ti, odgovorih.

Umireš da mi pripišeš sve što ti padne na pamet. Ali to si možda zaista ukrao od mene.

I tako će grad prvo početi u 1985-, raspalio bi se Gaustin, moramo okrenuti ovu godinu s postavom naopako, da je isklofamo, kako bi se reklo 1985. S Gorbačovim, Reaganom, Kohlom snaći ćemo se nekako, tamo postoje jasni tragovi. Ali da vidimo kako su nazivali neke stvari koje su bile fora, kakav je bio žargon, na koje su glumce svi odvaljivali, čiji su posterji visjeli, da vidimo časopise za domaćice, televizijski program, vremensku prognozu, kakva je politika časopisa *Ogonjok* iz te godine. Koliko su koštali brokula i krumpir, lađa na Istoku i peugeot na Zapadu. Od čega su umirali ljudi i zbog čega su se navečer svađali u spavaćim sobama. Pretiskavat ćemo dan po dan sve brojeve novina od te godine.

Potom isto i za 1984...

Ne ide li poslije 1986? upitao sam.

Ne znam, možda bi prvo trebali ići unatrag, odgovorio je. S jedne strane, gubeći sjećanje, naši će pacijenti silaziti sve više unatrag, prisjećat će se sve starijih i starijih stvari. Poslije 1985. njima će doći 1984., potom 1983. i tako... Znam da ne padaš na osamdesete, ali istrpjet ćeš ih. Rekonstruirat ćeš ih i napuniti pričama. Za čime su tugovali ljudi osamdesetih? Možemo, naravno, jednu godinu dulje zadržati, ponavljati je. Potom ćemo izgraditi sedamdesete, to će biti poseban kvart.

Ali dolazit će novi zaboravljajući za koje su devedesete prošlost, dobacih. Mislim da ćemo morati imati na raspolaganju sva desetljeća. Prošlost raste poput čička.

Kako god, stigli smo do sedamdesetih, nastavio je Gaustin, tamo će biti veselije, psihodelično, imaš iskustvo iz klinike. Klinika će ti se, naravno, učiniti poput igračke u usporedbi s ovim grado-

vima prošlosti. Ovdje će ljudi biti dvadeset četiri sata dnevno, sedam dana u tjednu, tristo šezdeset pet u godini. Među njima će se događati stvari. Ne znamo kako će to ići. Potom dolazi kvart šezdesetih, tamo ćeš se raspaliti. Možemo '68. produžiti dvije ili tri godine, ako baš inzistiraš, nasmijao se. Neke godine traju dulje. Stići ćemo i do pedesetih. Ovdje je osobito važno s koje strane povijesti se nalaziš, iako su godine bile asketske s objiju strana.

A što ćemo s četrdesetima, upitah, s ratom?

Gaustin je ustao, otišao do prozora i tek minutu poslije odvratio:

Ne znam, uistinu ne znam.

Čuti od njega frazu "ne znam" događalo se jednom u sto godina, Gaustin je znao sve ili barem nikada ne bi priznao da ne zna.

Tada, jednoga popodneva 1968. ili 2020., na kraju krajeva, jednog te istog popodneva, Gaustin je nabacio ono što bi se u većoj ili manjoj mjeri dogodilo poslije. Djelovalo je logično, a u isto vrijeme izvan svake logike, istovremeno i nevino i opasno - opasno zbog, da tako kažemo, povijesnoga poretka. Izvadio je jedan stari notes sa spiralnim uvezom i crtao planove, godine, kronotipe, imena gradova i države. Gitanes su se dimile, ponekad bi zaboravljao nedopušenu cigaretu i palio novu, oči su mu suzile od dima, da, od dima, čini mi se. Sivi oblaci zastrašujuće su se nadvili nad budućnošću ili prošlošću, kako god nazvali to što je Gaustin preda mno crtao. Naravno, to je samo metafora, pomislih tada, pokušavajući odagnati taj predosjećaj.

Zašto mu je bio potreban taj eksperiment, zašto mu je trebalo da širi polje prošlosti? Postigao je ono što drugi nisu ni sanjali. Bio je jedan od prvih koji su uveli klinike za prošlost. U raznim zemljama otvarali su se centri koji su koristili njegovo iskustvo. Gerijatrije su se sada natjecale koja će ga pronaći, raditi s njim, koja će ga pozvati za konzultanta. Nikada se ne bi osobno pojavio, na većinu mjesta poslao bi mene da predam njegove odbijenice, uvijek Ijuba-

zne, ali čvrste. Iako je odbijao bilo kakve intervjuje i nastupe u javnosti, ime mu se spominjalo s respektom i strahopoštovanjem, onako kako se govori o geniju i ekscentriku kojega je samo neko licina imala priliku upoznati, ali to je samo pojačavalo legendu.

28.

BJEGUNAC

Nazvao sam ga Usamljeni trkač na duge staze, po jednoj srditoj britanskoj knjizi iz davnih dana koju, priznajem, do dandanas nisam pročitao, ali naslov mi je ostao u glavi. U posljednje vrijeme sjećam se više knjiga koje nisam pročitao negoli onih pročitanih. Ali ne smatram to anomalijom, to je kao s prošlošću koja se nije dogodila.

I tako, on zaista jest (točnije bio je) trkač na duge staze - fizički zdrav, jak, bivši sportaš, a tijelo kao da to nije htjelo zaboraviti. Vrlo živ, vrlo radoznao, bolest mu je pojela posljednjih trideset, četrdeset godina sjećanja, iako bi nas ponekad iznenadio s neočekivanim povracima. Lijekovi su pokušavali usporiti proces, a mi smo mu pokušavali vratiti vrijeme kojeg se sjeća. (Jasno je da lijeka nema, ali čovjek ima pravo na sreću i u bolesti, kako je govorio Gaustin.) Bila je to bitka za prošlost, bitka za svaku uspomenu.

Vjerojatno bi za dvije, tri godine snaga napustila Trkača, mišićna memorija oslabjela, a procijep vremena za prisjećanja posve bi se suzio ili potpuno nestao. Ali sad je još bio u formi, čak u jako dobroj formi. Živio je sretno kod nas u Alzheimer-naselju u kvartu sedamdesetih, unovačili smo ga u četnu '79., kako smo se šalili Gaustin i ja.

Svaki dan išao je u malu knjižnicu čitati novi broj jednih novina iz 1979. Skupili su čitavo godište, pa smo ih puštali dan po dan. Samo se vremenska prognoza nije poklapala. Ali opet, nitko nije očekivao nešto više od sinoptičara, tako da nas se to nije dojmilo.

Trkač je čitao mnogo, bio je uzbuđen zbog svega što se događa. Bio je meloman i nije mogao preživjeti raspad Beatlesa, stajao je na Lennonovoj strani. Pad režima Pola Pota, prvi posjet pape Ivana Pavla II. Meksiku - pratio je sve, godina je dobro krenula toga siječnja. Potom se neko vrijeme motao okolo čitajući o kineskom napadu na vijetnamsku granicu. Veselio se poput djeteta kada je vidio prvu fotografiju Jupiterova prstena, poslanu s Voyagera. Htio je dugo razgovarati o tome što ima na tom prstenu, odakle su boje. Da se slučajno neće otkriti neki oblici života tamo... Pokušao sam podijeliti njegova očekivanja i predosjećaj čuda, kako bi rekao Gaustin, i osjetiti isto to uzbuđenje.

Ali najviše od svega uzbuđivao gaje Lennon. U to vrijeme svijet se palio na ABBA-u i disco, nesumnjiv znak pada, a on je pak po svim časopisima i novinama pratio svaki Johnov korak. Pisalo je daje već postao domaćica, daje kod kuće mijesio kruh i ljuškao trogodišnjeg Seana. Trkač nije vidio ništa loše u tome i kada su se u drugim novinama pojavila zajedljiva predbacivanja Cynthije, Johnove bivše, daje on zapravo cijeli dan gnjilio pred televizorom, Trkač se zaista naljutio. Jednom je došao do mene s novim brojem *Lifea*, ako se ne varam, pročitavši mi kako se Lennon u posljednje vrijeme posvetio pisanju autobiografije i već je snimao na kasetofonu svoje prve dječje uspomene iz kuće u Penny Laneu. Jedva čekam to pročitati, ponavljao je oduševljeni Trkač.

Došao je kod mene jedne noći u gluho doba, zatvorio vrata, ali nije poželio sjesti. John Lennon će biti ubijen, brzo je izgovorio. I to vrlo skoro. Bio je zaista zabrinut, a nije mogao objasniti je li to sanjao. Neki luđak će ga propucati, vidio sam čak i njegovo lice. Dok se bude vraćao, na ulazu u zgradu Dakota. Ovo se odmah mora javiti policiji. On se mora maknuti otamo.

Nisam znao kako da reagiram. Je li to bio iznenadni propljesak svijesti (znači daje terapija funkcionirala!) ili je to bio proboj informacije izvana? Obećao sam da ću odmah ujutro zvati policiju. Malo smo porazgovarali pa sam ga otpratio do sobe.

Sljedećeg jutra Trkač je nestao.

Naselje ima diskretno, ali ozbiljno osiguranje. Ni zbog čega drugog doli zbog toga jer ljudi koji gube sjećanje gube i orijentaciju, te postaju lakom metom nesretnih slučajeva izvan zaštićene zone. Trkač je još uvijek bio u formi, zaštitari su pričali da su ga samo u posljednjem trenutku vidjeli kako preskače ogradu i nestaje.

Bijeg pacijenta za sve je izvanredan i neugodan događaj. Najviše zbog opasnosti po njegov život. U ovom konkretnom slučaju ne preskačeš samo jednu ogradu, nego i trideset, četrdeset godina. Nismo znali kakav će učinak imati ovaj sudar s drugom stvarnošću. Osim toga, eventualni incident mogao je dovesti do istrage i zatvaranja naselja, do daljnjih rasprava u branši o opravdanosti ove terapije, imamo li pravo na “sinkronizaciju” unutarnjeg i stvarnog vremena itd.

Svi policajci na tom području bili su upozoreni o događanjima i zamoljeni da budu vrlo pažljivi s pacijentom koji “obitava” u drugom vremenu. Razrađivao sam svakojake scenarije u svojoj glavi dok sam i sam obilazio obližnji grad u potrazi za njim. Zamišljao sam ga kako zaustavlja prvoga policajca i sav zabrinut priopćava mu kako odmah treba upozoriti FBI i policiju New Yorka. Zašto? pita policajac. Dobio sam tajnu poruku, ubit će Johna Lennona, ubojica je možda već krenuo. Ma nemojte, nečajno će policajac s policijskim smislom za humor, a nisi li malo zakasnio, brale... Pa... kako sad to, jesu li ga već ubili, neću si to oprostiti, prostentat će Trkač.

Ne bih htio da mu to pričine.

Hvala Bogu, sve je završilo brzo i na najbolji način. Trkač, kojeg bismo od ovog trenutka mogli zvati Bjegunac, lutao je nekoliko sati po obližnjem gradu (plašio sam se da će odmah tražiti aerodrom i avion za New York), potom je otkrio policijsku postaju gdje su već znali za incident, tražio razgovor sa šefom koji ga je pažljivo saslušao, sve zapisao, rekao da će odmah pokrenuti proceduru

i pred njim uzeo telefon da razgovara izravno s centralom FBI-ja. Potom mu je predložio da mu se pridruže na putu natrag do naselja najljepšim (civilnim) automobilom postaje.

Nisam znao kako pristupiti Bjuguncu, koji se vratio iz “drugog” svijeta i pobrkao vremena. U ovom slučaju terapija bi vjerojatno trebala biti prekinuta, a on bi trebao izaći odavde. Ili bi to možda on sam trebao poželjeti. Zamišljao sam kako svima priča da se pravo vrijeme odvija vani, a ovdje im podvaljuju nekakvu staru prošlost. Pri dolasku u naselje pacijenti (barem oni u ranijoj fazi bolesti) i njihovi bliski znali su da je to zapravo terapija. Ali ipak, za čistoću eksperimenta bilo je bolje da djelići druge stvarnosti ne prodiru. Sredina je trebala ostati aseptična od primjesa drugih vremena.

To što je napravio Bjugunac poslije svoga povratka bilo je posve neočekivano. Slušao sam ga kako poslije večere priča da su vani u gradu svi izloženi eksperimentu. Izvode im neku budućnost, burazi. Prolaze neki ljudi sa šnjurima u ušima i malim televizorima u rukama, ni ne gledaju oko sebe, samo zure u njih. Ili snimaju strašno skup fantastičan film ili isprobavaju kako će biti za pedeset godina. To je bio Bjugunčev zaključak, javno obznanjen. Nedavno je u *Timeu* čitao neke prognoze, sigurno sada eksperimentiraju s njima. Ali sve je toliko umjetno da sigurno nitko na to neće pasti. Dobro da su ih ogradili od nas, završio je.

Ništa ne brinite, rekao mi je poslije, nikome od njih vani nisam rekao koja je godina, da im ne pokvarim eksperiment. Potom se ispričao jer je izazvao glavobolju, upitao me vjerujem li da će ozbiljno shvatiti ono s Johnom i zaštititi ga?

Zamislio sam se malo i rekao - da. Pred nama je još čitava godina dok me novine ne opovrgnu.

29. BROJEVI

Vidiš kamo svijet ide, reče Gaustin jednog jutra... Potpuni neuspjeh, ništa što smo prije nekog vremena očekivali u idućih dvadeset, trideset godina nije se dogodilo. I sam znaš da je neuspjeh budućnosti ujedno i neuspjeh medicine. Svijet stari i svake tri sekunde netko gubi pamćenje.

Statistike su bile njegova nova opsesija, danonoćno je pratio, uspoređivao i analizirao rastuću krivulju različitih bolesti pamćenja, podatke Svjetske zdravstvene organizacije, one Europske i nekoliko većih nacionalnih centara. Američke su primjerice bile uistinu strašne - oko pet milijuna dementnih, još pet i pol milijuna bolesnih od Alzheimerera. U svijetu ih je sad više od 50 milijuna registriranih, govorio je Gaustin, to je država veća od Španjolske, za sedam, osam godina bit će ih 75 milijuna, opet samo onih dijagnosticiranih. U Indiji, primjerice, 90 % oboljelih od demencije nikada ne budu dijagnosticirani, a u Europi blizu polovice. Blizu polovice u Europi, možeš li to zamisliti, tj. poduplaj brojke koje su nam poznate. Oko nas je mnogo ljudi za koje je okidač već povučen, ali oni to ne znaju. Jesi li se testirao?

Ne.

Ni ja nisam. Nastupa nekakva globalna demencija.

Gaustin je znao kako da pronikne u sve moje skrivene strahove. Naposljedku sam imao osjećaj da me svaki dan napuštaju imena i priče, izmigolje se tiho poput lasica. Postoji još jedna stvar, to je jedna od tri trenutačno najskuplje bolesti, nastavio je s brojkama. Amerikanci su izračunali, 215 milijuna godišnje, i to prije pet godina. To su lijekovi, socijalni radnici, liječnici, pratitelji, shvaćaš li koliko je to puno pratitelja? Tamo će se neki političari vrlo brzo sjetiti da uzjašu val, sve će se uzburkati, nitko neće htjeti plaćati ogromne sume za ljude s mentalnim teškoćama koji su samo *teret*

društva, neizlječivo bolesni, kojima treba milostiva smrt, zahtijevat će radikalnu zdravstvenu politiku, nekakvu real politicsu medicini... Poznato ti je, retorika je osmišljena i primijenjena još u tridesetima...

Dobro je da nismo morali obnavljati i tridesete, pomislih, no ipak sam zavirivao u njih. Sjećam se korica *Neues Volka* iz 1938., izdanja nacionalsocijalista s fotografijom “neizlječivo bolesnoga” i natpisa “60.000 Reichsmaraka suma je koju ovaj čovjek s nasljednom bolešću košta društvo za jednu godinu. Dragi sunarodnjače, to je i tvoj novac.”

Naši bi pacijenti bili prvi na crnim spiskovima. S njima je i počelo - sa psihijatrijskim klinikama i gerijatrijama.

30.

Jednom su u kliniku doveli stariju ženu, Gospođu Š., koja je odbila ući u kupaonicu, a histerija ju je hvatala pri samom pogledu na tuš. Ponekad se i to događa u teškom stadiju bolesti, ljudi postaju agresivni, samovoljni, poput djece koja se inate oko inače uobičajenih stvari. U takvim slučajevima nalazimo sapune i šampone iz određenog vremena koji još čuvaju miris, toaletne potrepštine, kape za kupanje iz toga doba, nekadašnje debele ogrtače s monogramom, ogledala s drškama od roga, drvene češljeve... Sve ono što bi jednu kupaonicu učinilo poznatom i bliskom. Ali u ovom slučaju ništa nije pomagalo. I dalje se otimala, plakala i molila sestre da je poštede. Istražili smo živuće rođake i dokumente ove žene i shvatili smo, priznajem, Gaustin se prvi sjetio, daje Gospođa Š. preživjela Auschwitz. Ona sama očito je to pokušala zaboraviti i ne razgovarati o tome. Ali sada, u kasnom stadiju bolesti, ono što je čitavoga života htjela izbrisati vraćalo se poput vlaka iz suprotnoga smjera i nije bilo načina da se spasi u drugim uspomnama i u drugom

vremenu. Primo Levi negdje je napisao da je logor ona neizbježna stvarnost u kojoj znaš da ćeš se prije ili poslije probuditi usred sna života. I taj osjećaj s godinama ne jenjava.

Odjednom su vječna jutarnja pitanja Gospođe S. jesu li joj majku pronašli živi i jesu li joj živa braća dobila objašnjenje. Shvatili smo zašto stvara zalihe korica kruha i ostataka iz kantine krijući ih u ormaru. Sve što je otključavalo ta sjećanja moralo se izbjegavati - tuševi, lupkajuće potpetice sestara po hodnicima (zamijenili smo ih mekanim papučama). Dnevna je rasvjeta bila prigušena. Dio kantine bio je razdijeljen na manje, ugodne separee kako bi se izbjegle velike zajedničke prostorije, zveket pribora za jelo i okupljanje ljudi. Nehotice postaješ svjestan koliko je mnogo stvari u jednoj klinici potencijalno opterećeno prikrivenim nasiljem, kako bi rekao Foucault. Ništa više neće biti nevino - kupaonice, kantina, plinska komora, liječnik u kuti koji ti želi dati injekciju, osvjetljenje, lavež pasa vani, oštri glas, neke njemačke riječi...

To je bio jedan od rijetkih slučajeva u kojima je Gaustin bio spreman odreći se buđenja sjećanja.

31.

NOVE I PREDSTOJEĆE DIJAGNOZE

Family collapse disorder

Negdje u švicarskom selu jedan otac vraća se kući i zatječe unutra nepoznata lica, ženu i dvojicu mladih muškaraca, koji su se mirno smjestili u njegovu domu. Zaključava ih, zove policiju, policajci dolaze i opkoljavaju kuću.

Tata, što ti je, viču sinovi iznutra.

Priča se da je nadolazeći masovni gubitak pamćenja možda nešto poput virusa koji stiže do hipokampusa, uništava moždane stanice,

blokira neurotransmitere. I mozak, nešto najsavršenije što je priroda stvorila, nakon godinu i nešto pretvara se u komad hladetina nastoje mase. Nekoliko svjetskih znanstvenika davalo je primjer s pčelama i alarmiralo da je to što se događa s njihovim tajanstvenim nestajanjem, tzv. *colony collapse disorder*, zapravo isti onaj Alzheimerov mehanizam, samo primjenjiv na ljudsku obitelj.

Sindrom ploče koja preskače

Jednog se jutra bude nakon nemirnih snova i otkrivaju u krevetu da se s njima dogodila metamorfoza.

Vrijeme je preskočilo kao što su onomad preskakale gramofonske ploče.

Mladi muškarac i žena, studenti, legnu zajedno navečer i probude se dvadeset godina poslije. Osjećaju da nešto nije u redu s njihovim tijelima, ukočenim, bolnim, nisu čak kukci, ali ni ništa bolje. U sobu upadaju nekakva nepoznata djeca i viču. Mama, tata, ustanite, spavate cijeli dan...

Tko ste vi, kako se zovete, pitaju ovo dvoje u spavaćoj sobi... Pričekajte malo vani.

Kvragu, gdje mi je kosa? Sto smo pili sinoć, bili smo na zabavi... Sjećaš li se što si sanjala?

Ne, ništa.

Ni ja.

Hm. Čekaj malo, bili su neki ljudi, nešto su mi čestitali, poslije... Ne, sve mi se gubi. Pokušaj se ti sjetiti.

Trebala sam se vratiti roditeljima, upravo sam položila ispite s treće godine.

Bili smo u istoj grupi, zar ne?

Trebala sam javiti da se neću vratiti. Gleda na svoj sat. Da se sad javim? Koja je sad godina?

Gdje mi je kosa, kvragu, on pak opipava svoje golo tjeme.

Hodali smo nekoliko mjeseci. Te večeri kad smo se napili rekao si kako želiš da se vjenčamo.

Kakve sve gluposti čovjek izgovori kad se napije.

Očito smo to učinili...

Ničega se ne sjećam. To nije onaj stan.

Sigurno smo se vjenčali. Nešto smo i radili. Vjerojatno smo imali prijatelje. Ničeg se ne sjećam, ama baš ničega. Možda smo išli i na more, sigurno smo išli na more. Znaš li kako se djeca zovu?

Ne, zaboga, ništa ne znam o djeci.

Moramo otići liječniku.

Liječniku? I što ćemo reći?

Pa to da smo se probudili danas i ispostavilo se da je prošlo dvadeset godina.

Jesi li pogledao kalendar?

Da, pogledao sam, 2020. je godina. Dvije tisuće dvadeseta. Pa, to je čak i drugo stoljeće.

Čekaj, kad smo bili na trećoj godini, kada se dogodila ona večer?

Trebala bi to biti 1998.

Upravo tako, napili smo se poslije ispita, kojeg ono? Učinili smo to što smo učinili i zaspali. Ali meni su tad bile dvadeset tri i, kvragu, imao sam kosu.

I nisi imao toliko... hoću reći, bio si mršaviji.

I ti si bila drugačija.

A što ćemo reći liječniku? Probudili smo se tog jutra, nakon što smo - toga se posljednjeg sjećam - legli u lipnju 1998. Spavali smo dvadeset godina. Pa, zašto ste spavali, upitat će liječnik. Pa, eto, očelavio sam, ti ćeš reći, a ja da sam ostarjela. I ama baš ničega se ne sjećamo. Apsolutno ničega.

Pokrivaju se preko glave i ponovno tonu u san, s nadom da će ovog puta spavati u suprotnom smjeru i probuditi se opet u onom stanu.

ZAŠTIĆENO VRIJEME

Sljedeći korak bio je kad je Gaustin odlučio otvoriti klinike ne samo za pacijente, nego i za njihove bližnje. Potom su se pojavili oni koji žele živjeti u konkretnim godinama, a nisu uopće u pratnji. Ljudi koji se u sadašnjem vremenu nisu osjećali kao kod kuće. Neki, pretpostavljam većina, činili su to iz nostalgije za svojim sretnim godinama, drugi - iz straha jer je svijet nezadrživo krenuo prema dolje, a budućnost je dokinuta. Neka je osobita zabrinutost lebdjela uokolo, čovjek je udišući mogao osjetiti njezin lagani miris.

Nije mi bilo jasno je li u redu da u klinike ulaze praktički zdravi ljudi, je li u redu takvo miješanje. Ili je pak pravo na prošlost sveto i važi za sve, kako je govorio Gaustin. Ljudi su upravo to tražili i ako ne ovdje, našli bi ga negdje drugdje. Zapravo, već su počeli nicati razni nabrzinu opremljeni hoteli za prošlost.

Gaustina nisu mučila moja kolebanja i postupno je počeo proširivati klinički režim. Za čovjeka čija je opsesija prošlost svako je širenje polja dobrodošlo. Ipak je to činio pažljivo. Nisam siguran da je imao strategiju ili da je tražio zaradu. (Premda je prostora za to sigurno bilo.) Po mome mišljenju, vidio je nešto mnogo više od dobro unovčenog čeka prošlosti. Htio je ući u satni mehanizam samog vremena, pogurati neki kotačić, usporiti, pokušati vratiti kazaljku nazad.

Gaustinova ideja sezala je još dalje. Ne samo da se dođe nekoliko sati dnevno, kao na *fitness*, već da se ostane... nije rekao zauvijek, možda tjedan, mjesec, godinu. Živjeti na ovom mjestu. Kažem *mjestu* i vidim koliko ta riječ ne stoji ovdje na svome mjestu. Gaustin je zapravo želio da se otvori *vrijeme* za sve. Jer je riječ bila upravo o tome. Tamo gdje su drugi razmišljali u prostoru, kvadratnim metrima ili hektarima, on je razmišljao u godinama.

Cilj pokusa bio je da stvorimo zaštićenu prošlost ili “zaštićeno vrijeme”. Vremensko utočište. Htio je da otvorimo prozor u vrijeme u kojemu će živjeti bolesni, ali i njihovi bližnji. Da pružimo šansu ostarjelim parovima koji su čitavog života bili zajedno da i ostanu zajedno. Kćerima i sinovima, češće kćerima koje su htjele provesti s majkom ili ocem još mjesec ili čak godinu, prije nego što se potpuno ne raspadnu. Ali ne samo stojeći pored njihova kreveta u nekoj aseptičnoj bijeloj sobi. Ideja je bila da ostanu zajedno u jednoj te istoj godini, da se sretnu na jedinom mogućem “mjestu” - u godini, koja još treperi u bljedom sjećanju roditelja.

33.

POSljednja UTAKMICA

Koračao sam kroz toplu lipanjsku noć 1978. godine. Ulicom je odnekud dopiralo *such a lovely place, such a lovely place, such a lovely face...* “Hotel California” od Eaglesa dopirala je sa svih strana te godine. Mračno i opojno, negdje je gubio smisao, onda bi se opet vraćao, taj gitarski solo koji je uistinu hipnotizirajuć. Dečkima je baš išlo. Glazbeni su im časopisi proricali svijetlu budućnost. Tri-desetak godina poslije od svih albuma ostat će samo ovaj komad.

... some dance to remember, some dance to forget...

Na glavnoj ulici vanjski stolovi restorana bili su popunjeni. Na nekakvom debeljuškastom bakelitnom televizoru tekao je prijenos finala utakmice sa Svjetskog prvenstva u nogometu. Prenosili su izravno iz Buenos Airesa. Zaustavio sam se i zagledao. Nizozemska protiv Argentine, Europa protiv Latinske Amerike. Dobro sam znao kako će završiti ta utakmica, bila je to prva utakmica koju sam gledao zajedno s ocem prije četrdeset godina. Zbog prljave igre Argentinaca navijamo za Nizozemce, ali očito je da će izgubiti. U devedesetoj minuti Rob Rensenbrink dobit će loptu nakon

dugog dodavanja, šutirat će i pogoditi vratnicu. Kladili smo se na gubitnički tim. Trebali bismo biti naviknuti na to jer Bugarska je uvijek gubila, čak i kad drugi igraju. Ali čovjek se nikada na to ne navikne. A Nizozemska igra prekrasno. Nije fer, dobri bi uvijek trebali pobjeđivati, udaram malenom šakom o stol. Pokušavam se ljutiti više na oca. Otac se okreće prema meni i govori: *Gle, stari*, (tako mi se obraćao) *životje više odjednog gubitka*.

Postoje stvari koje čovjek pamti za cijeli život. Možda zato što očevi iz onog vremena, a ni moj nije bio izuzetak, nikada s nama nisu razgovarali kao s odraslima. Zato je ta replika na neki način bila izvanredan događaj. To je sigurno bio očinski zavjet. Na kraju nisam shvatio misli li da je život pun gubitaka i to je samo jedan od njih ili da je život uvijek veći od bilo kakvog gubitka. A možda i jedno i drugo.

Restoran bruji, svi su uzbuđeni zbog utakmice. Tamo, za posljednjim stolom, sjedi jedan osamdesetogodišnji muškarac, s posve slijedom kosom, svijetlim očima, visok i mršav. Ne skida pogled s televizora, barem ne vidno. Ne trepće, ne mrda. Probijam se i sjedam do tog muškarca. Slobodno, pitam. Pogleda me ne okrećući glavu, i jedva vidljivo mrdne donjom usnom.

Utakmica već ide prema kraju drugog poluvremena, rezultat je izjednačen. Stadion ključa. Slijedi udarac u stativu. Slijede produžeci. Svi skandiraju Kempesovo ime. Evo i devedesete minute. Lijep, paraboličan udarac, svi su se za stolom naježili, nizozemski navijači dižu se sa stolaca, spremni vrisnuti, lopta prijeteći leti prema argentinskom голу, pa na Rensenbrinkovu nogu, udarac... A! Aaaaa... Stativa. Vrisak koji je bio pripremljen za gol na kraju je splasnuo do uzdaha...

Pogledam muškarca do sebe. Zapravo, čitavo vrijeme pokušavam gledati utakmicu njegovim očima.

Pri Rensenbrinkovu udarcu on samo skuplja desnu ruku u pesnicu. Znači daje ipak uzbuđen. Rezultat ostaje izjednačen, nape-
tost raste, komentator je promukao. Slijedi nekoliko minuta pauze

u kojima se naručuje novo pivo. Gledam lica ljudi. Gledaju li svi ovu utakmicu kao da im je prvi put? Ili dio njih ipak zna, sjećaju se, osobe u njihovoj pratnji znaju posve sigurno. Ali zapravo, kakve to veze i ima, lica svih su, bez ikakve razlike, napeta i ozarena. Ne zna se kako će završiti utakmica koja je završila prije četrdeset godina. Pokušavam je i ja gledati kao da mi je prvi put. Možda se ovog puta čudo dogodi. Sve je moguće, sve ponovno predstoji.

Sutrašnje će se novine odmah rasprodati, pojavit će se prve analize, fotografije s utakmice. Iste one otprije četrdeset godina, jednostavno ponovno otisnute na novom papiru, koje još mirišu po tinti. Čitav će se mjesec govoriti o toj utakmici, o Kempesovu голу u produžecima. O odbijanju Nizozemaca da se pojave na dodjeli medalja, o Cruyffovu odbijanju da sudjeluje u nacionalnom odboru tulipana, o prljavoj igri Argentinaca s usporavanjem utakmice zbog zagipsanog zapešća jednog nizozemskog igrača... O svim onim detaljima od kojih je sačinjena priča.

Ali sada me ne zanima ta priča, zanima me samo biografija. Ljudima se ne žuri da se razidu, ispijaju pivo, komentiraju, živciraju se. Čak i oni koji su na strani Argentinaca ne smiju se veseliti. Ja sam i dalje za stolom do onog muškarca. Pao je mrak, ljudi ustaju i odlaze. Pojavljuje se hladan vjetar.

Hvatam ga za ruku i kažem tiho, ali razgovjetno: *Gle, stari, život je više odjednog gubitka*. Okreće se polako prema meni. Gleda me, nisam siguran što vidi, što propušta u svome ispražnjenom sjećanju. Prošlo je četrdeset godina otkako smo gledali tu utakmicu zajedno.

Ako me nema u njegovu sjećanju, ima li me uopće?

Prolazi jedna minuta. Miče usnama i nečujno ponavlja, sričući, ali ja razumijem, to je šifra od dva sloga *Sta-ri*.

To je naš posljednji razgovor. Više me nije prepoznavao, sve se odvija strašno brzo. Mozak se predao, provincije tijela se bune. Uzeo sam ga k sebi u naselje koje je Gaustin upravo otvorio.

Prije toga sam, naravno, provjerio dostupnost u zemlji iz koje

dolazim. Klinika u koju sam ušao da navodno vidim rođaka, kako bi me pustili, bila je u očajnom stanju. Većinom su bili vezani, da ne divljaju, izbezumljeno su kolotali očima i tiho zavijali pout sitne stoke koja je izgubila glas od vikanja. Mislim da je to bilo nešto najgore što sam u životu vidio, a zaista sam vidio grozne stvari. Sto se čudite, sam sam na trideset ljudi, ne mogu ih, ali ne muče se dugo... dobio je nekakav sanitarni tehničar prolazeći hodnikom pokraj mene. Izletio sam van i zatvarajući ulazna vrata vidio oglas nekog pogrebnog poduzeća ispisan na običnom listu papira s nekoliko telefonskih brojeva. Zapamtio sam naziv: *Memento mori*.

Zgrabio sam oca i protiv njegove volje doveo ga u Gaustinovu kliniku. Čovjek ima pravo umrijeti kao čovjek. Posljednje tri godine, kada je pri svijesti, neprestano želi otići. "Otići" na njegovu jeziku znači pomoći mu da umre. Napisao je to na sve moguće papiriće, čak i na tapete svoje sobe. Dok je još mogao pisati.

Deset mjeseci poslije predajem se i odlučujem provjeriti mogućnosti eutanazije. Jednostavno provjeriti.

34. VODIČ ZA KRAJ

Nikada prije nismo pretpostavljali da gubljenje pamćenja može biti smrtonosno. Barem ja nisam. Uvijek sam to shvaćao više kao metaforu. Čovjek odjednom postane svjestan koliko pamćenja nosi u svome tijelu, hotimičnog ili nehotimičnog, na svim razinama. Način na koji se stanice proizvode također je pamćenje. Nekakvo tjelesno, stanično pamćenje, pamćenje tkiva.

Sto se događa kada se pamćenje počinje povlačiti? Prvo zaboravljaš određene riječi, potom lica, sobe, tražiš toalet u vlastitom domu. Zaboravljaš naučeno u ovom životu, nema toga mnogo i uskoro će nestati. I onda, u mračnoj fazi, kako ju je Gaustin nazivao, stići će

zaborav i onoga što se nakupljalo prije tebe, onoga što je tijelo po prirodi znalo, bez ikakvih sumnji. Eto što će se pokazati smrtonosnim.

Na kraju će um zaboraviti kako se govori, usta će zaboraviti kako se žvače, grlo će zaboraviti kako se guta.

Noge zaboravljaju kako hodati, kako ustajati, dovraga... Netko je umjesto nas pamtio kako se podiže jedna noga, savija se u koljenu, pravi poluluk i postavlja pred drugu nogu, potom se diže ona koja je ostala pozadi, novi poluluk pa je postavljaš pred onu prvu. Najprije peta, potom čitavo stopalo i na kraju prsti. I opet podižeš drugu nogu koja je sad ostala pozadi pa je saviješ u koljenu...

Netko gasi struju u sobama tvoga vlastitog tijela.

Posljednja faza bolesti nije bila posve u djelokrugu naših klinika, ali ljudi su umirali i ovdje. Većina je odlazila u hospicije, proveli bi još malo vremena na aparatima usprkos znacima da tijelo već odbija održavati se na životu. Izvršava djelomično samoubojstvo, organ po organ, stanicu po stanicu. I tijelima je već dosta, umaraju se, žele mir.

Samo na nekoliko mjesta u svijetu ta se želja tijela može čuti. Osim za žive, Švicarska je raj i za umiruće. Nekoliko godina zatim Zirič je proglašen drugim najboljim gradom za život u svijetu. Vjerojatno je prvi najbolji za umiranje - pravo je čudo da se ne prave i takve top-liste, barem one neslužbene. Najbolji gradovi za umiranje. Naravno, najbolji za one koji si to mogu priuštiti. Umiranje je dosta poskupjelo. A je li smrt ikada bila besplatna? Možda je s tabletama malo skuplje, s pištoljem teže dok ne uspiješ doći do njega, ali postoje kudikamo jednostavniji i savršeno besplatni načini - utapanje, bacanje s visine, konopac. Jedna moja poznanica govorila je, dođe mi da skočim s krova, ali kad se sjetim kako će mi se kosa raščupati dok padam, a onda tko zna i kako bi

mi se suknja zgužvala, pa onda mrlje i sve ostalo... bude me sram i odustanem. Ipak čovjeka snimaju u takvim slučajevima, zar ne, a ljudi gledaju...

Evo znakova zdravoga tijela, ono se srami, predviđa, razmišlja o budućnosti, čak i nakon smrti, sujetno je ono. Tijelo koje istinski priželjkuje smrt ne osjeća više sujetu.

U dvije riječi, ako možeš sam sebe opslužiti, dobivaš *gratis*. Ali što se događa kad nemaš više snage za samoubojstvo, i ne samo snage, nego ne znaš više ni kako to učiniti? Kako se napušta ovaj život, kvragu, gdje ste sakrili vrata? Nikada nisi imao iskustvo iz prve ruke ili u najboljem slučaju jedno-dva, ali uvijek bezuspješna. (Zapravo, samo neuspješan pokušaj samoubojstva prava je tragedija, uspješan je samo procedura.) Kako, dovraga, čovjek izvrši samoubojstvo, čudi se mozak koji gasne, kako ono bijaše opisano u knjigama? Spominjalo se nešto s grlom, nešto se s grlom događalo, zaustavlja se zrak ili voda ulazi i puni te kao bocu... ili oštro reže, mislim da je bio i konopac, ali što se radi s tim konopcem...

Tu na red dolazi asistirano samoubojstvo. Kakav izraz! Situacija je tako loša da ne možeš ništa bez asistenta, čak ni umrijeti.

I u ovoj beznadnoj situaciji pojavljuje se usluga. Ako si u stanju naručiti je i pokriti troškove sam, onda si sretnik. Ako nisi, bacaš u trošak i brigu svoje bližnje. Pitanje je kako da se oni, plaćajući tvoje ubojstvo, ne osjećaju ubojicama. Oh, ljudska je civilizacija vrlo napredna kada se treba opravdati neko ubojstvo. Nikada je u vezi s tim nemojte podcjenjivati. Uvijek će izmisliti neku lijepu riječ. E-u-ta-na-zi-ja. Zvuči poput drevne grčke boginje. Boginje dobrote, lijepe smrti, zamišljam je s tankom špicom u ruci umjesto žezla. "Eutanazija je smrt pričinjena za dobro čovjeka kojemu je pričinjena." Evo nespretnosti jezika koji mora opravdati akt i grči se, uvija, grizući samog sebe za rep. Ubijam te za tvoje dobro, vidjet ćeš (kako da ne) da će ti biti bolje i bolovi će proći.

Pretpostavlja se da se u ovoj zemlji praksa nikada nije prekidala od Drugog svjetskog rata naovamo. Eutanazija joj pristaje. U početku ilegalna, poslije polulegalna. Svi su zatvarali oči, kao toliko puta prije, i davali priliku privatnim klinikama da preuzmu ljude iz Europe koji su se zaputili u smrt. Iz jednoga dijela Europe, da budemo točniji. Onima iz drugog dijela, onog moga, i to je onemogućeno. Nije bilo anestezije, a kamoli eutanazije. Smrt u komunizmu nije nikakvo prenemaganje u svilenim plahtama. Osim toga, nitko ti neće dati putovnicu da napustiš državu s jednosmjernom kartom, bez jamstva da ćeš se vratiti. Odlaziš, umireš i automatski postaješ prebjeg zbog čega te osuđuju na smrt. U odsutnosti i posthumno.

Švicarska kao eutanazija. *Switzerland as euthanasialand*. Tražite li dobru destinaciju za umiranje, možemo vam pomoći. Čudno je da ovaj biznis sa smrću nije i službeno ušao u vodiče i turističke brošure. Svi su turistički vodiči napisani s iluzijom daje čovjek živ i da putuje. To čak ni u zgradama nije navedeno. Smrt ne postoji u turističkim vodičima svijeta. Kakav propust!

A kad se približi vrijeme da čovjek otputuje? Kada je putnik već u drugom smislu riječi? Zašto još uvijek ne objavljuju turističke vodiče za ovakve putnike? A možda već i postoje, tko zna.

Sterbetourismus. Gotovo sam siguran da je izraz skovan prvo za Švicarsku. Podaci govore o 1000 stranaca na godinu, uglavnom Nijemaca, ali i priličan broj Engleza. I ne samo neizlječivih. Ostarjeli parovi koji su unaprijed odlučili otići zajedno, ako je jedno od njih u terminalnoj fazi. Zamišljam ih kako dolaze, blagi i nespretni, držeći se za ruke. I tako, držeći se za ruke, prolaze čitavu proceduru. Ne žele se izgubiti u nepreglednim Elizejskim poljanama. Ne mogu dogovoriti sat i mjesto susreta.

Cijena. Kakva je pak cijena? Kopam po mrežnim stranicama. Oko 7000 franaka za pripremu. S pogrebom i svim ostalim formalno-

scima - 10.000 franaka. Unajmiš li ubojicu, sigurno će biti skuplje, i to bez komfora.

Možda parovi imaju pravo na neki popust. Ali 7000 franaka nije čak ni previše za zemlju poput ove. Znači zarađuju na prometu. Imajući u vidu kako je sve poskupjelo... Očito cijena života pada, dok svemu ostalom raste. Iako u ljudskoj povijesti smrt nikada nije postizala visoku cijenu, a u XX. stoljeću bila je besramno jeftina. Da, da, sigurno računaju na promet.

S druge pak strane, što tu ima biti skupo, 15 g pentobarbitala u prahu? Možeš ga nabaviti u Meksiku kod bilo kojeg veterinarara ako kažeš da ćeš eutanazirati svoga ostarjelog psa.

Pažljivo proučavam mrežnu stranicu jedne od takvih organizacija. Organizacija se vodi kao neprofitna, stranica je dosta jednostavna, sva zelena. Nikada nisam zamišljao zelenu boju kao boju smrti. Moto na vrhu, *To live with dignity, to die with dignity* (živjeti dostojanstveno, umrijeti dostojanstveno) više asocira na red samuraja, što i nije baš lišeno smisla. Jednostavna fotografija čitave ekipe, koja nagovještuje blagi užas, svi nasmijani od uha do uha, s lijepim bijelim zubima i raširenim rukama. Koliko je bilo ljudi? Dvanaestero, kao apostola, teško daje to namjerno. Godine 2005. ispalo je da je jedan od njih Juda koji iznosi informacije iznutra, naziva organizaciju "dobro plaćeni stroj za smrt". Nema nikakve povratne informacije, u tom smislu nema ni reklamacija.

This process is absolutely risk-free and painless (Apsolutno bez rizika i potpuno bezbolno), tako piše i u medicinskoj brošuri koju mi daju. A nije li opasno po život? Sto, kvragu, pokušavaju reći, da nećeš imati stomačne tegobe, konstipacije, ovisnost, pad krvnog tlaka?

U ljetnim mjesecima daju čak i popust. Očito ljudi najviše vole umirati zimi. Potiču li sniženja više ljudi da se na to odluče? Na kraju života, čovjek ipak nema toliko razloga da škrtari i mogao bi

si dopustiti određeni luksuz. Pretpostavljam da se posrednici i diskretni menadžeri smrti (vjerojatno postoje i takvi, prikriveni kao turističke agencije) koriste time. Duga crna limuzina, kako bi bilo mjesta za nosila, ako ste privezani uz krevet, koja vas vodi po putevima Europe. Ako pacijent želi i u stanju je, noćit ćemo u Austriji, a popodne ćemo provesti na Ziiriškom jezeru. Na povratku se limuzina pretvara u furgon i nosi urnu izravno, bez zaustavljanja, natrag.

Sterbetourismus je za ljude s mogućnostima, siromašni ne koriste eutanaziju.

Nakon čitave one klaonice Drugog svjetskog rata i industrije smrti u logorima Europa si mnogo teže može dopustiti posao predlaganja dobre smrti. Tako neutralnost neizbježno pretvara Švicarsku u diskretnog monopolista. Kao što bi rekao Gaustin, čega god da se dohvatiš u Europi danas, uvijek će te odvesti do Drugoga svjetskog rata. Nakon 1939. ništa više nije isto.

Otišao sam vidjeti zgradu u kojoj se izvodi ritual ili postupak, bila je posve neupadljiva. Više je podsjećala na dvokatnu baraku s plastičnim vanjskim oblogama. Iznutra je bila također skromno opremljena, sudeći po fotografijama na mrežnoj stranici. Krevet, ormarić, slika na zidu i dva stolca. Neki od prozora gledali su prema jezeru.

Nastojao sam čitati sve hladno i tehnološki, kako ne bih mislio na nešto drugo. Čudno da sam čitavo vrijeme zamišljao sebe, a ne svoga oca. Tehnologija je bila jasna, ali kako se ipak nosiš s osjećajem krivnje. Moj otac, kao daje to osjetio, diskretno mi je pomogao. Uostalom, roditelji se čitavog života nenametljivo žrtvuju za djecu. Otišao je sam. Tih posljednjih sati stajao sam pored njega, držao ga za ruku i razmišljao, da može, što bi ponovno volio osjetiti posljednjim stanicama pamćenja. Zapalio sam cigaretu Stjuardese, iz

skladišta sedamdesetih, iz istočnih zaliha. Moj otac bio je čovjek koji je najljepše pušio, od svih ljudi koje znam. Pokušavao sam ga oponašati, tajno pripaljujući prve cigarete. Sad sam povukao dim Stjuardese umjesto njega primijetivši kako mu nosnice lagano podrhtavaju, a kapci registriraju promjenu. Potom je utihnuo. Otišao je posljednji čovjek koji me se sjećao kao djeteta, pomislih. I tek tad sam se rasplakao poput djeteta.

35.

Otkud ova osobna opsesija prošlošću? Zašto me vuče natrag poput bunara nad kojim sam se nagnuo? Zašto me mami licima za koja znam da više ne postoje? Sto je to tamo ostalo, a ja nisam uspio uzeti? Sto čeka tamo u špilji te prošlosti? Mogu li izmoliti jedan povratak nemajući Orfejev talent, već samo želju? I neću li ono i one koje ću uspjeti izvesti otamo ubiti tim jednim osvrtom još po putu?

Sve se češće okrećem *Odiseji*. Uvijek smo je čitali kao avanturističku knjigu. Poslije ćemo shvatiti da je to knjiga i o traženju oca. I, naravno, knjiga o povratku u prošlost. Iraka je prošlost. Penelopa je prošlost, dom koji si napustio je prošlost. Nostalgija je vjetar koji napuhuje Odisejeva jedra. Prošlost uopće nije apstraktna, napravljena je od mnogo malih, konkretnih stvari. Kada mu nakon sedam godina zajedničkog sretnog života nimfa Kalipso predloži besmrtnost, ostane li zauvijek s njom, Odisej je ipak odbija. Čudio sam se sam sebi, hajde, neka svatko od nas bude iskren i kaže bi li odbio takav prijedlog. Na jednom tasu imaš besmrtnost, vječno mladu ženu, a na drugom povratak tamo gdje te se jedva sjećaju, starost koja ti se bliži, dom opkoljen neprijateljima i ostarjelu suprugu. Koji ćeš tas odabrati? Odisej bira drugi. Zbog Penelope i Telemaha, da, ali i zbog nečeg konkretnog i sitnog što on naziva dimom ognji-

šta, zbog uspomene na dim koji se širi iz dimnjaka rodne kuće. Da još jedan put vidi taj dim. (Ili da umre kod kuće i raznese se poput dima iz dimnjaka.) Čitava se tuga tog povratka koncentrirala u tom detalju. Niti su Kalipsino tijelo niti besmrtnost teži od dima jednog dimnjaka. Dim koji nema težinu preteže tas. Odisej kreće natrag.

Odmah nakon 1989. jedan politički emigrant, prebjeg, osuđen u odsutnosti na smrt, vraća se u svoj rodni grad. Nije bio ovdje četrdeset godina. Prvo što želi vidjeti, naravno, njegova je rodna kuća, koju je još njegov djed izgradio. Lijepa, velika kuća u središtu Sofije, nacionalizirana s godinama, jedno je vrijeme bila kineska ambasada, poslije je bila ispražnjena... Vode ga po svim katovima, u sjećanje mu dolaze soba po soba, ali ništa posebno ne progovara njegovu srcu. Ništa mi te sobe nisu govorile, pričao je sljedećeg dana. Zatražio sam da me odvedu u podrum, tamo je bila "ledenica", tako smo je zvali, mjesto na kojem stoje na hladnom razne namirnice. Duboko sam udahnuo i kao da su me svi mirisi iz onog doba zapahnuli, tek sam tada uspio i shvatio, kod kuće sam. Zbog ledenjaka, ni zbog čeg drugog. Odmrznuo mi je srce ovaj ledenjak.

Što bih sve dao samo da saznam kako se nastavila Odisejeva priča nakon njegova povratka kući, mjesec, godinu ih dvije poslije, kada je prošla povratnička euforija. I omiljeni pas, jedino živo stvorenje koje ga je odmah prepoznalo, kojemu nisu trebali dokazi (bezuvjetna ljubav i pamćenje), je umro. Počne li žaliti za Kalipsinim grudima te noćima na tom otoku, za svim onim čudima i pustolovinama na njegovu dugu putu? Zamišljam ga kako ustaje kasno navečer iz zajedničkog kreveta koji je nekoć sam sklepa, kradom izlazi da ne probudi Penelopu, sjeda na prag s vanjske strane i prisjeća se svega. Čitavo se dvadesetogodišnje putovanje pretvorilo u prošlost, a mjesec te prošlosti vuče ga sve jače, kao za vrijeme plime. Plima prošlosti.

Najkraći roman o Odiseju, nakon njegova povratka kući

Jedne noći, već ostario i mlohav, počeo je zaboravljati, krišom napušta dom, sve mu je dosadilo i kreće natrag da posljednji put vidi mjesta, žene i čudovišta koje je upoznao. Da ponovno u svoje ispražnjeno sjećanje vrati uspomenu na to kako je bilo i tko je bio on. Jer teškom ironijom starosti počeo se pretvarati u onog Nikoga čijim se imenom nekada mudro predstavljao pred Kiklopom.

Telemah gaje pronašao navečer, pao je pored čamca, stotinjak metara od kuće, bez ikakva sjećanja što tu radi i kamo je krenuo.

Vraćaju ga u jednu kuću kod nekakve žene koje se više ne sjeća.

36.

Kakva pljačka je život (i vrijeme), a? Kakav razbojnik... Gori od najgorih drumskih razbojnika koji iz zasjede napadaju mirnu karavanu. Takve razbojнике zanimaju samo vreća i skriveno zlato, ako si miran i predaš ih bez natezanja, ostaje ti ono drugo - život, sjećanje, srce, ona stvar. A ovaj razbojnik, život ili vrijeme, dolazi i uzima sve - sjećanje, srce, sluh, onu stvar. Čak ni ne bira što će ga dopasti. I ne samo to, nego se još i izruguje. Učini da ti se objese grudi, spadne zadnjica, iskrive leđa, kosa prorijedi i posijedi, stavlja dlake u uši, prosipa madeže po tijelu, staračke pjege po dlanovima i licu, tjera da valjaš gluposti ili da šutiš ishlapio i senilan jer ti je ukrao sve riječi. Taj gad - život, vrijeme ili starost, svejedno, jednak su ološ, jedna banda. Barem na početku nastoji biti ljubazan, krasti s mjerom, poput spretnog džeparoša, da ne osjetiš, male stvarčice - gumb, čarapu, lagano probadanje gore lijevo, dvije dioptrije, tri fotografije iz albuma, lica, kako joj ono bijaše ime...

Zaključavaš vrata, ne vidiš se više ni s kim, kljukaš se vitaminima, otkrivaš apsolutno dokazanu magiju alge iz dubokih jezera... kako se ono zvaše, koja vraća mladost, kalcij iz račića iz čistih sjevernih

mora, fantastična kvaliteta bugarskog kiselog mlijeka ili ražina ulja, kuhaš na tihoj vatri koštanu srž iz govedih kostiju, izvor kolagena za vezivno tkivo, pratiš mjesečeve mijene za dijetu sa žitaricama, potom sve dublje i dublje u labirint duha, Don Juan, Peter Deunov, Blavatskaja, toneš u mistiku starih učenja, Osho, činiš (neuspješne) pokušaje ponovnog rađanja, iskonski vrisak, brojanje unatrag, disanje u nekom kvartovskomjfozetr-studiju, zuriš u paralelne prečke, švedski razboj, kozlić za preskakanje, dok ti pričaju o prevari fizičkog tijela i uvode te u salon astralnog, a tebi pred očima sve one sprave s tjelesnog odgoja kojima su te mučili kao učenika, i kažeš sam sebi, evo, male staračke radosti, nema više penjanja po gredi i švedskom razboju, astralno se ne brine zbog toga, a poslije dok se s mukom uspravljaš, brzo shvaćaš da su te sva druga tijela napustila osim tvoga fizičkoga - to šepavo staro magare s kojim toneš sam u mrak, ne bojeći se više razbojnika.

37.

Neprestano proizvodimo prošlost. Mi smo tvornice prošlosti. Živi strojevi za prošlost, što drugo. Jedemo vrijeme i proizvodimo prošlost. Čak ni smrt nije rješenje. Čovjek je otišao, a njegova prošlost ostala. Kamo poslije odlazi sva ta osobna prošlost? Otkupljuje li je tko, sakuplja li je ili izbacuje? Ili će se na vjetru kotrljati poput starih novina po ulici. Kamo odlaze sve one započete i nedovršene priče, prekinute veze koje još krvare, svi oni odbačeni ljubavnici, "odbačeni" - riječ koja nije slučajna, riječ kasapinska.

Razgrađuje li se prošlost ili poput najlonskih vrećica ostaje nepromijenjena, trujući polako i duboko sve uokolo? Ne bi li negdje trebale postojati i tvornice za recikliranje prošlosti? Može li se uopće napraviti nešto drugo od prošlosti osim same prošlosti. Može li se u obrnutom smjeru reciklirati u nekakvoj budućnosti, makar kao rabljena roba? Eto ti pitanja.

Priroda uništava povijesno vrijeme ili ga prerađuje, kao što drveće čini s ugljičnim dioksidom. Glečera na Sjevernome polu nije se previše dojmio Tridesetogodišnji rat. Ali sve se u njima zapisivalo, u ledu i vječno zamrznutoj zemlji. Rastapanje ogoljuje trup prošlosti, mamut prošlosti se uspravlja. I pomiješat će se vremena i epohe, negdje u Sibiru počelo je klijeti sjeme koje je odležalo 30.000 godina u ledu. Zemlja će otvoriti svoje arhive, a neće biti jasno hoće li biti čitatelja za njih.

Sada, dolaskom antropocena, prvi put glečer, kornjača, vinska mušica, ginko biloba i kišna glista tako silovito osjećaju da se nešto u ljudskoj eri promijenilo. Mi smo apokalipsa svijeta. U tom smislu i vlastita apokalipsa. Kakve li ironije - antropocen, prva era nazvana po čovjeku, najvjerojatnije će biti i posljednja za njega.

(Gaustin, *O kraju vremena*)

38.

Gaustin se postupno počeo mijenjati. Prošlost se za njega pretvorila u onog bijelog kita, kojeg je potom pratio Ahabovom slijepom strašću. Korak po korak počela su otpadati neka načela, neke zadrške koje bi se pokazale kao prepreka pred nečim velikim. Ali moraju mu se priznati dvije stvari. Prvo, što je toga postao svjestan i pokušavao ovladati. I drugo, nije slijedio nekakvu pretjeranu ambiciju, već pomalo staromodnu i romantičnu ideju (ako revolucije smatramo staromodnim i romantičnim) o povratku u vremenu, o malenom pomaku i traženju slabe točke u kojoj prošlost može biti "ukroćena", koristio je upravo tu riječ.

Nakon onog prvog susreta i njegova nestanka koji je uslijedio 1939. (prema njegovoj kronologiji) Gaustin je specijalizirao psihijatriju i poremećaje pamćenja, kao da je htio racionalizirati svoju vlastitu opsesiju. I zaista, ovaj Gaustin kojeg sam ponovno sreo mogao se

činiti posve normalnim. Samo ponekad, u dubini njegovih očiju, u nekontroliranim frazama ili gestama, zabljesnulo bi nešto malo iz drugih vremena. No učinilo mi se da je to posljednjih mjeseci sve češće nalazilo načina da ga nadvlada, da nadvlada i znanost kojom se osigurao. Vidio sam ga kako se protivi, kako pokušava (sve teže) zadržati mir čovjeka koji živi ovdje i sada, da je prošlost samo projekt, vid reminiscencijske terapije koju je razvio do neslućenih granica. Jednom ili dvaput, kad bih ga pokušao podsjetiti na naš prvi studentski susret pored mora, kao i na njegovo pismo uoči 1. rujna 1939., Gaustinovo lice dramatično bi se preobrazilo i brzo bi promijenio temu. Kao daje ono tamo bio neki drugi čovjek ili je to bio trenutni gubitak razuma, koji je u međuvremenu nadvladao, pa ga se ne želi prisjećati. Zamislio bih ga na časak kako se mora probuditi svakog jutra, on, isti iz svih tih različitih vremena, a prije prve kave, dok je još u krevetu, dopustio bi svome razumu da izgradi svijet tog dana i sebe u njemu - godina je ta i ta, mjesto to i to, ja sam psihoterapeut, specijalist za poremećaj pamćenja u klinikama za prošlost koje sam sam osmislio, danas je subota, ne zaboravimo godinu.

Svaka nas opsesija pretvara u čudovišta, te je u tom smislu Gaustin bio čudovište - možda diskretnije, ali ipak čudovište. Nije mu više bila dovoljna klinika za prošlost sa svojim sobama i katovima, nisu mu bili dovoljni kampusi iz različitih desetljeća, koji su rasli i množili se. Zamišljao sam kako će jednoga dana čitavi gradovi promijeniti kalendar i vratiti se nekoliko desetljeća natrag. A što bi se dogodilo kada bi čitava jedna država odlučila to i učiniti? A njih nekoliko? Zapisao sam to u svoj notes i pomislio da bi od toga, ako ništa drugo, mogao ispasti maleni roman.

“Što je bilo posrijedi? Što je to visjelo u zraku? - Svadljivost - Akutna razdražljivost. Neka nepoznata nestrpljivost. Opća sklonost žučljivoj prepirci, izljevima bijesa, pa čak i fizičkom obračunavanju. Ogorčene razmirice i neobuzdane dernjave izbijale su svakog dana među pojedincima i čitavim skupinama.”

— THOMAS MANN, *Čarobna gora*

1.

I tada je prošlost krenula vladati svijetom...

Prenosila se s čovjeka na čovjeka poput epidemije, poput Justinijanove kuge ili španjolske gripe. Sjećaš li se španjolske gripe iz 1918. godine? upitao je Gaustin. Osobno, ne, odgovorio sam. Bilo je strašno, reče Gaustin. Ljudi su jednostavno padali po ulicama. Mogao si se bilo čime zaraziti, samo da te netko pozdravi na ulici i sljedeće večeri već si mrtav.

Da, prošlost je zarazna. Pošast se raširila posvuda. Ali nije to bilo najstrašnije, postojali su nekakvi brzo mutirajući sojevi koji su rušili sav imunitet. Europa koja je mislila da poslije nekoliko velikih gubitaka razuma tijekom XX. stoljeća ima već potpunu rezistenciju na određene bolesti, nacionalne ludosti itd., zapravo je bila među prvima koji su se predali.

Nitko, naravno, nije umirao (barem ne u početku), ali virus je djelovao. Nije bilo jasno prenosi li se kapljičnim putem i prenose

li se kapljice sline pri samome uzviku *Njemačka* (ili Francuska ili Poljska...) *iiber alles, Mađarska Mađarima* ili *Bugarska na tri mora*.

Virus prošlosti najbrže se širio putem oka i uha.

U početku, kada bi se po ulicama neke europske zemlje pojavljivali ljudi odjeveni u narodne nošnje, to se smatralo više kao izrazom ekstravagancije, nekim daškom kolorita, možda kakvim praznikom, možda početkom karnevala ili prolaznim trendom. Svi bi im se smješkali, poneko bi u prolazu dobacio neku foru ili bi se došaptavali.

Ljudi u nošnjama nekako su neprimjetno počeli osvajati gradove. Odjednom je postalo neugodno hodati u trapericama i jakni ili odijelu. Nitko nije službeno zabranio hlače i europsku odjeću. Ali ako ne želiš da te u prolazu gledaju krivo ili s prezirom, ako se želiš poštediti nekih replika, a poslije i nekoliko šaka, dobro je da nabaciš abu ili *lederhosen*, ovisno o tome gdje se točno nalaziš. Mekana tiranija bilo koje većine.

Jednom je predsjednik jedne centralnoeuropske države otišao na posao u narodnoj nošnji. Kožnate čizme, uske hlače, vezeni jelek, mala crna mašna na bijeloj košulji i crni šešir s crvenim geranijem. Odjeća mu je pristajala kao nekadašnjem majstoru čardaša koji je pomalo pustio trbuščić, ali uvijek je spreman skočiti s iznenađujućom spretnošću čim čuje svirku s nečijeg vjenčanja. Dopalo se to ljudima, televiziji također, i počeo on tako hodati svaki dan.

Europski zastupnici također su brzo prihvatili novi trend, a Europski parlament uskoro je počeo nalikovati na njemački novogodišnji program iz osamdesetih, kako se izrazio novinar Euronews, prisjećajući se *Šarenog čajnika** na DDR-ovskoj televiziji - zajed-

* *Ein Kessel Bunes* - televizijska emisija u bivšoj Istočnoj Njemačkoj, emitirana od 1972. do 1992. (op. prev.)

ničke uspomene koja povezuje nekoliko naraštaja istočnih Europljana.

Potpredsjednik Vlade jedne jugoistočne države također je odjenuo čakšire s gajtanima i crvenim pojasom i stavio čupavi kalpak, ukrašen, tko zna zašto, kokicama. Ministrica turizma odjenula je tešku crvenu tuniku i vezenu košulju sa širokim rukavima. Njezini dukati bliještali su poput pravoga zlata, pa se pojavio glasine da nosi dio Tračkog zlatnog blaga koje se čuvalo u državnom trezoru. Malo po malo svi su ministri počeli nositi nošnje i na kraju su sjednice Kabineta počele nalikovati na sijela. Raspuštamo sijela, izjavljivao je premijer umjesto protokolarnog "zatvaramo sjednicu". U početku se osjećala izvjesna neugoda kada se, primjerice, ministar obrane pojavio na konju u satničkoj odori, opasan dugom sabljom i revolverom Nagant sa srebrnom drškom utaknutom u široki kožnati remen. Konj bi mirovao čitav dan vezan do crnih mercedesa ispred zgrade Vlade, dok mu je jedan policajac davao vreću zobi i nevoljko čistio balegu.

Jedan ili dva portala pokušali su ovo ismijati, ali glasovi su im bili toliko slabi, čak i iritantni u odnosu na opću euforiju, te su brzo utihnuli.

Počeo je novi život, život kao rekonstrukcija.

2.

Jedne večeri par tihih električnih tesla zaustavio bi se pred klinikom u ulici Heliosstrasse, iz njih bi izašla trojica muškaraca u tamnoplavim odijelima i ušla kod Gaustina. Jedan od njih, onaj koji ih je predvodio, dolazio je i prije zbog svoje majke. Poslije je još nekoliko puta navraćao sam i vodio duge razgovore s Gausti-

nom. Njegovi su posjeti bili diskretni, inkognito, bio je jedan od “trojice velikih” u Uniji.

Te večeri došao je čitav trijumvirat. Gaustin bi ih pozvao u svoj omiljeni kabinet iz šezdesetih. Tu bi ostali čitavu noć, razgovarali, dizali glas pa se stišavali.

Prošlost je odasvud nadirala, punila krvlju i oživljavala. Bio je potreban radikalan potez, neočekivan i intuitivan, kako bi se spriječila ova nezaustavljiva centrifugalna sila. Vrijeme ljubavi je završilo, sada je dolazilo vrijeme mržnje. Kada bi *hate*bio bruto domaći proizvod, rast blagostanja u nekim bi državama uskoro dosegnuo samo nebo. Izvjesna odgoda, usporavanje procesa i dobivanje na vremenu - tako nešto, čini mi se, došla su večeras tražiti trojica muškaraca u plavom.

Govoreći o Alzheimeru, amneziji i gubitku pamćenja, propuštamo nešto važno. Oni koji pate od svega toga ne samo da jednostavno zaboravljaju što je bilo, već su apsolutno nesposobni isplanirati čak i blisku budućnost. Zapravo, prvo što nestaje pri gubitku pamćenja sama je predodžba budućnosti.

Zadatak je bio sljedeći. Kako dobiti malo vremena unaprijed kad si suočen s kritičnim deficitom budućnosti? Jednostavan odgovor bio je - tako da se vratiš malo unatrag. Ako postoji nešto sigurno, onda je to prošlost. Pedeset godina unatrag sigurnije je od pedeset godina unaprijed. Vratite li se dva, tri, pet desetljeća unatrag, dobit ćete točno toliko naprijed. Da, možda je već proživljeno, da, jest *second hand* budućnost, ali opet je nekakva budućnost. Još uvijek je bolje od ničega što sada zija pred nama. Budući da je Europa budućnosti nemoguća, izaberimo Europu prošlosti. Jednostavno je, kada već nemaš budućnost, glasaš za prošlost.

Može li Gaustin pomoći?

On je mogao napraviti kliniku, ulicu, kvart, čak i maleno naselje

za prošlost. Ali vratiti jednu državu ili čitav kontinent u drugo vrijeme - tu medicina postaje politika. I trenutak za to očito je došao.

Je li ih Gaustin mogao zaustaviti?

A je li htio?

Ne mogu biti siguran. Sumnjam da je potajno maštao upravo o takvom razvoju događaja, pa je čak, oprostite mi na ovom što ću reći, nevino nabacio ovu ideju svome sugovorniku u plavom. Ne mogu znati. Ili mogu, ali ne želim. Zapravo, njih su trojica tražili savjet, ekspertizu, nekakve upute, ali odluka je očito već bila donesena. A ni Gaustin nije imao isključiva prava na prošlost. Ne za čitav kontinent.

Zapravo, ideja se nije činila toliko loša, a i golim okom se vidjelo da nema drugog izlaza. Prošlost je ionako nadirala kroz sve jedva začepjene rupe. Trebao je neki dalekovidni potez kojim bi se ovladalo situacijom, kojim bi joj se dali nekakav oblik i red. Dobro, kad toliko želite prošlost, evo vam prošlost, ali hajde da barem glasamo i zajedno je izaberemo.

Referendum o prošlosti.

O tome bi se razgovaralo te večeri. Ili bih barem ja to tako načinio, vani u hodniku, u notesu.

3.

Imam san... Imam san da će jednoga dana sinovi prijašnjih pobijeđenih i sinovi prijašnjih pobjednika na Referendumu za prošlost sjediti zajedno za istim bratskim stolom... Imam san da svatko od njih živi u državi svoga najsretnijeg vremena...

Promatrao sam kako se Gaustin dao u akciju, ne napuštajući svoj kabinet iz šezdesetih. On, naravno, nije održao nijedan javni govor. Ali u svemu što su rekla trojica muškaraca u plavom mogao se čuti njegov glas, riječi i intonacija koje je usvojio od Sokrata do Martina Luthera Kinga.

Čini mi se da je to bio projekt u kojemu je svatko investirao različite snove.

To je bio razlog zašto bi na kraju i uspio.

I zašto bi spektakularno propao.

4.

Svi su izbori do sada bili za budućnost. Ovaj bi bio drugačiji - prvi referendum o prošlosti.

“Zov na povratak”. “Europa bira svoju prošlost”. “Europa - nova utopija... Eurotopija...” “Europska unija zajedničke prošlosti”.

To su bili naslovi u europskim novinama. Ako ništa drugo, Europa je bila dobra u utopijama. Da, kontinent je bio miniran prošlošću koja ga je razdvajala, dva svjetska rata, stotinjak drugih, balkanski, međusaveznički, tridesetogodišnji, stogodišnji... Ali bilo je i dovoljno sjećanja na savezništva, život u susjedstvu, sjećanja na carstva koja su stoljećima zaredom okupljala naoko nespojive narode. Ljudi nisu bili svjesni da je nacija, sama po sebi, plačljiva povijesna beba, maskirana u biblijskoga starca.

Bilo je jasno da u ovoj etapi lagani sporazum oko jedinstvene povijesti kontinenta nije moguć. Zato se, kako se i očekivalo, u tradiciji dobrog starog liberalizma (iako je izbor o prošlosti konzervativan čin), odlučilo da će svaka zemlja članica održati svoj referendum. Zbog izvanredne prirode postupka, a i da se ne gubi vrijeme, na pitanje treba li se vratiti u prošlost, oni koji su glasali “za” morali su navesti koje su konkretno desetljeće ili godinu odabrali. Nakon

toga stvarali bi se vremenski savezi, a onda bi se moglo glasati i za jedinstveno europsko razdoblje. Svi su prihvatili Memorandum o nedavnoj prošlosti koji je precizirao način provedbe referenduma u članicama Unije. Kao da se sve odvijalo brže i lakše od očekivanog.

A poslije bi se dogovorili o različitim... pro/ZorA (Hm, ova riječ nema množinu, gle čuda. Prošlost postoji samo u jednini.)

5.

Sve je više znakova dolaska prošlosti dok pišem ovu knjigu. Vrijeme je blizu.

Na Kubi su zabranili uklanjanje starih automobila s pločnika jer turisti dolaze upravo radi njih. Neke su zemlje opskrbljene prošlošću. Sovjetski moskviči i američki buicki čame i trunu jedni do drugih, iskrivljenih felgi i s bojom koja se ljušti, dok im se zahrđali kosturi raspadaju isprani kišom i isušeni karipskim suncem (poput onog oglodanog marlina iz romana *Starac i more*).

Pitam se, kad jednog dana dođe kraj vremena, hoće li i stari automobili uskrsnuti?

U današnjim novinama piše da Njemačka ponovno vraća pisaaće strojeve u najtajnije odjele državne administracije kako bi se zaštitili od curenja informacija nakon špijuskoga skandala otprije nekoliko godina. Pisači stroj ne možeš hakirati i dilitati ga. Ovu vijest smatram vrlo znakovitom. Povratak u prekrasan analogni svijet.

U Velikoj Britaniji vraćaju se mljekari i sve više ljudi naručuje mljeko u staklenim bocama, koje im se ujutro dostavlja pred vrata.

Novi broj *New Yorker* ponovno je otisnuo (prvi put) staru nastavnicu iz 1927. godine. Što bi se dogodilo kada bi istoga dana sve novine i časopisi odlučili ponovno tiskati svoje stare brojeve iz nekog određenog dana prije pedeset, šezdeset godina? Bi li nešto zaškripalo u vremenu?

Pojavila se radiostanica koja po cijele dane emitira program iz različitih desetljeća, u realnom vremenu, s tadašnjim vijestima, razgovorima - kompletnim programom za određeni dan.

6.

Sama definicija bliske prošlosti pokazala se kao predmet većine sporova i zato je postignut kompromis da granica bude fleksibilna, a države ostanu unutar okvira XX. stoljeća.

U odluci za održavanjem takvog referenduma bita je nečeg romantičarski osuđenog na propast, osobito nakon iskustva s Brexitom, ali na kraju krajeva, ne bi li ljudi sami trebali odlučiti gdje žele živjeti. Sve što je nametnuto odozgo ionako nije funkcioniralo i izazivalo je jedino iritaciju. Referendum je bio najgori mogući postupak, ali bolji, kako bi se reklo, nije bio osmišljen.

Ovo će biti posljednji pokušaj da preživimo pred jednom nemogućom budućnošću, govorio je predsjednik u plavom, mi moramo birati između dvije opcije - početi živjeti u zajedničkoj prošlosti, kao što smo to prije činili, ili dopustiti da se raspadnemo i međusobno poubijamo, što smo također već činili. Obje su varijante legitimne. Sjetite se onog velikog Audenova stiha *We must love one another or die*. Nakratko je zastao i ponovio namjerno stišanim glasom *We must love one another or die*, znajući dobro daje iskovao slogan koji će mediji sutra iskoristiti.

Čuo sam Gaustina iza svake te riječi. Ovi su se ljudi najzad naučili govoriti ili, bolje rečeno, slušati.

7.

Ponekad su imena uistinu po prirodi usklađena, kako se tvrdi u Platonovu *Kratilu*. Ima nečeg vrlo znakovitog u samoj etimologiji riječi *referendum*, ako se detaljno osvrnemo na latinski korijen glagola *re-ferro*, što znači *vratiti natrag*, *nositi natrag*.

Vraćanje natrag bilo je ugrađeno u samoj riječi, a nitko to nije ni shvatio... Referendum o prošlosti. Ne nagovještavaju li nam ponekad jezične igre svojim etimologijama i tautologijama više nego što mislimo? I ne dolazi li kroz trublje tautologije otkriće jedne nove apokalipse?

8.

Prva se, još prije nekoliko godina, izdvojila zemlja koja se uvijek pitala je li dio kontinenta ili ne. Velika Brexitalia, kako su je već prozvali. Za sve je kriva književnost, rekao sam jednom Gaustinu.

Kao i uvijek, nasmijao se on.

Točnije, *Robinson Crusoe*, nastavio sam. Ta samouvjerenost da ti otok pruža sve što ti je neophodno za preživljavanje i sve drugo dolazi upravo od Defoea. Snaći ću se ja i sam, kune se Robinson, Bog je sa mnom. Snaći ćemo se sami, govore njegovi nasljednici, Bože čuvaj kraljicu (ali i bez nje ćemo se snaći).

Da, slaže se Gaustin, bilo bi bolje da su, umjesto Defoea, čitali Donneu.

I odjednom, reče glasom iz XVII. stoljeća, mogu se zakleti, iako ne znam gdje sam ga čuo, da je to bilo na onom engleskom koji bolje pamtim zahvaljujući jednom Hemingwayevu romanu:

ice of the
ry by the
well as
death
the...*

Detoe je pobijedio hanoarea, reče tada Gausrin
Jotopiti čitavu britansku flotu.

Nv... vrijeme šurjeli i on ponovi svojijon r...VII.
stojeca: smrt svakoga stanovnika zemlj...niješno
da smo uvijek preskakali naslov: *Skrt...* *prigo-*
dama. A prigode su sada hitne.

Sada je ponovno Velika Britanija predstavljala problematičan slu-
čaj. S obzirom na Brexit, morala bi ostati izvan referenduma. Ali
odmah se digao jedan proeuropski pokret na od toku, inzistirajući
na tome da Velika Britanija s pravom... biti uključena u referen-
dum o zajedničkoj prosti, s obz... da je tijekom te iste
prošlosti bila dijelom... i... Svaka nacija, kao i svaki
čovjek, ima svoje trenutke pomračenja uma, proglasio je pokret,
dopustimo si drugu povijesnu priliku za izlaz iz tog...
o "povijesnoj drugoj prilici" bio je točan citat iz prea...
Ali Bruxellesu je dosadila ta britanština posljednjih
... i radije je zauzeo zdrav i čvrst stav. Odbio je.

* "Nijedan čovjek nije otok, sasvim sam za sebe; svaki je čovjek dio
kontinenta, dio zemlje; ako more odnese grudu zemlje, Europe je manje, kao
da je odnijelo nekakav rt; posljed ovog prijatelja ili tvoj vlastiti; smrt svakog
čovjeka smanjuje mene jer sam obuhvaćen u čovječanstvu." John Donne,
Sveti Soneti, "Meditacija XVII.", izvornik na staroengleskom, prev. Mare
izjava smotra časopis za svjetsku književnost, god. 39 (2007),
str. 91 – 96. (op. prev.)

No, dok su se vodili ti razgovori, dogodilo se još jedno čudo. Švi-
carska, koja je oduvijek bila nešto poput skrivenog otoka unutar
Europe, odfjednom je izrazila želju za uključiva... u referen...

o prošlosti. To je uistinu bilo neočekivano i sjedište u Bruxellesu
neko vrijeme... znalo kako reagirati. Ir... su raznorazne sum-
nje zašto je Švicarska tako lako pristala narušiti vlastitu tradiciju.

Je li otkrila pukotinu, slabu točku u projektu kojim bi se...
mudro okoristiti. Na kraju joj je u jednom dijelu sporazuma...

koliko dodatnih klauzula iz predostrožnosti odobreno sudjel-
nje. Švicarska je bila otok, ali i jedna minijaturna Europa. ...
drugdje... na jedno... vidjeti...
cuskuspo... te u jedno? Stoga je izvan svake sumnje bilo...
prirud... u njezinoj... ji da pokuša, uz određenom autonomiju,
uključiti se u referendum.

10.

Jasan defici smisla

Za akurni oblik bolesti karakteristična je oštar, probadaj
u različitim točkama tijela, što otežava preciznu dijagnozu.
pacijenti prijavljuju napadaje u kasnim popodnevnim... sati...
du 15 i 18 sati.

Rečano disanje najčešća je sporn... manifestacija napadaja.
Osjećaj gušenja. N... i volje udahnuti zrak. Izdahnem
i ne... misla ponovno udahnuti... Prestala sam kupovati
kalendare za sljedeću godinu." (N. R., 53, domaćica).

"Zne... alet bemisla dok sedim na kauču" – jedan je od
najročnijih opisa koji je dao pacijent. Prazna... u pamćenju, rupe
u kojima se pokušavaš sjetiti izvora radosti. Upravo je ovdje foto-
grafski negativ bio osvjetljen (prema jednim), nestalo je struje

(prema drugima). Osim individualnih dijagnoza, uočena je tendencija kolektivnog straha ili odbacivanja budućnosti, futurofobija.

Posljedice sindroma - melankolija, apatija ili snažna povezanost s prošlošću i idealiziranje događaja koji su se drugačije odigrali ili se najčešće nisu ni dogodili. U usporedbi s prošlošću, sadašnjost naglo blijedi, pacijenti tvrde da doslovce vide crno-bijelo, dok su im sjećanja na prošlost uvijek u boji, iako u bljeđim nijansama polaroida. Čest boravak u alternativnoj, izmišljenoj svakodnevnici.

(Gaustin, *Nove i predstojeće dijagnoze*)

11.

Da, referendum o prošlosti bio je radikalna ideja i svi su na njega polagali svoje tajne nade. Za Gaustina je to, naravno, bila strast. Izgledalo je tako jednostavno. Ono što je vrijedilo za pojedinog pacijenta u klinici, sada bi vrijedilo za sve, za čitavo društvo, ako još možemo koristiti taj koncept.

Za muškarce u plavim odijelima odbrojane su posljednje sekunde prije nego što krene lančana reakcija raspadanja.

A za ostatak svijeta? Da se referendum pokazao uspješnim i da je sve prošlo u redu, to bi se iskustvo moglo iskoristiti, a da nije - Europljanima je jednostavno tako suđeno, ionako su posljednjih dvadesetak stoljeća bili prenapuhani...

Europa više nije bila središte svijeta i bila je dovoljno inteligentna da to shvati. U takvoj spoznaji, neovisno je li riječ o čovjeku, državi ili kontinentu, uvijek ima nečeg tragičnog. Osim toga, obično se do nje dolazi u jednoj kasnijoj dobi, kada se ne može mnogo učiniti. Ali se barem može pokušati.

12.

Jednog dana Gaustin me nazvao i zamolio da svratim do klinike.

Hodao sam prema Heliosstrasseu. Travanjsko sunce mekano je sijalo, ali bez topline. Tu i tamo poneko je drvo počelo cvjetati. Nejasan miris zemlje i staje prodirao je čak dođe, u grad. Tako je mirisalo nekada na selu kada bi djed bacao gnojivo iz staje u vrt pred kućom. Taj je miris sad nestao, svi su već koristili umjetno gnojivo, zemlja miriše na penicilin. Čak i sada miris jesenskog gnojiva vraća me... tamo, četrdeset godina natrag i dvije tisuće kilometara na istok. Švicarska je bila idealno bugarsko selo moga djetinjstva, selo koje nikada nije postojalo.

Na livadi pred klinikom kasni zumbuli plamtjeti su ovdje ružičastom i plavom bojom, dok su se narcisi uzalud njihali na laganom povjetarcu koji je dolazio s jezera. Volim ovo predivanjsko zatišje, prije nego što se sve rascvrkće, zazuji i poludi od boja.

Ali najupečatljiviji su bili nezaboravci, rasuti po livadi pred klinikom. Od svih mjesta, upravo ovdje - nezaboravci. (S iznenađenjem i laganim ogorčenjem otkrio sam da latinski naziv ovoga sićušnog cvijeta uopće nije bio tako romantičan - *Myosotis*, što u doslovnom prijevodu znači "mišje uši".) Više mi se dopadala legenda prema kojoj je Flora, božica cvijeća, dijeleći imena različitim biljkama, prošla tik pored ovog skromnog plavog cvijeća i iza leđa čula tihi glasić: "Ne zaboravi me! Ne zaboravi me!" Flora gaje pogledala i nadjenula mu ime nezaboravak, obdarivši ga sposobnošću da u ljudima budi uspomene. Negdje sam pročitao da cvijet nezaboravak liječi melankoliju ili službenim rječnikom - ima antidepresivna svojstva. Štoviše, njegovo sjeme može u zemlji ostati trideset godina i prokljati tek kad se za to stvore uvjeti. Taj cvijet pamti sebe trideset godina.

Ušao sam u kliniku. Gaustin me pozvao u četrdesete, na prvi kat. Pio je Calvados i pušio nekakve njemačke trofejne cigarete.

Na zidu je visjela stara karta bojišta, na kojoj su zastavicama bila obilježena kretanja različitih vojski. Na velikom teškom stolu od potamnijela višnjeva drveta stajalo je nekoliko detaljno izrađenih prototipova Spitfirea, omiljenog jednokrila Kraljevskog ratnog zrakoplovstva iz četrdesetih, brzog i izdržljivog. Društvo su im pravili jedan Messerschmitt i jedan Hurricane. Stajali su elegantno na stalku, kao da su se upravo vratili iz bitke. Gaustin je bio odjeven u zelenu vojničku košulju sa zavrnutim rukavima, nalik na engleskoga časnika, odgovornog za Iskravanje u Normandiji, koji je upravo shvatio da su se očekivani meteorološki uvjeti naglo promijenili. Prvi put sam ga vidio u uniformi. Objašnjenje bi, naravno, moglo biti da nije želio narušavati atmosferu desetljeća.

Imao sam osjećaj da se bori s koncentracijom, poput čovjeka koji pokušava izaći iz rijeke nekog drugog vremena (primijetio sam taj napor već nekoliko puta i prije). Referendum počinje za samo tjedan dana. Znao je da se spremam za put u Bugarsku, i sam je inzistirao na tome. Rekao mi je da se za to vrijeme želi malo povući, da će razvoj događaja pratiti izdaleka. Odjednom me je jako podsjetio na onog mladića kojeg sam sreo prije trideset godina, isti osjećaj nekog drugog vremena i nepripadanja. Učinilo mi se da ide lagano prema svojoj 1939., gdje je onomad nestao. Razmijenili smo još nekoliko riječi i dogovorili se da ćemo se vidjeti kad sve ovo prođe. U šest prije rata, zar ne, našalio sam se. (Ne znam zašto sam rekao “prije”, s dobrim vojakom Svejkom bilo je “poslije”.) Naglo se okrenuo i napeto me gledao čitavu minutu. Točno tako, u šest prije rata... reče, naglašavajući ono “prije”.

Nisam siguran da je to bilo... započeh oklijevajući.

Ti nikada nisi siguran, zato ti trebam, Gaustin me je iznervirano prekinuo, treba ti netko da učini ono što se ti ne usuđuješ. Tebi je lako jer kad postane napeto, ti jednostavno promijeniš vrijeme, a ja moram ostati ovdje...

Ali se borim u svakom vremenu kao da je jedino, dok se ti

u jedinom vremenu koje imaš ponašaš kao da ih imaš još sto na raspolaganju.

(U pravu je, dovraga, upravu je!)

A ti si... ti si projekcija, ti si monomanijak, ali serijski monomanijak, samo se ne sjećaš svojih prijašnjih manija. Ne možeš se samo tako igrati s prošlošću! Sjeti se svih svojih dosadašnjih projekata... kino za siromašne kad smo trebali prepričavati filmove prije nego što su prikazani u pola cijene, a da ih ni sami nismo gledali, pa kad nas umalo nisu prebili... a što je s projekcijama oblaka, a tek tvornica šamara... Svi su doživjeli fiasco, ti si kralj fiasco!

Dosta, hladno reče Gaustin, nismo mi ti koji su izmislili referendum.

Ali nismo ih ni zaustavili.

A jesmo li trebali, rekao je brzo, prije nego što sam zatvorio vrata na odlasku.

Ne znam, *sir*, odvratih naizgled suho, pokušavajući ući u njegovu zelenu košulju i u ton četrdesetih. Nije se nasmijao. Hladno smo se rukovali i ja sam otišao. Učinilo mi se da ću ga ponovno izgubiti...

“Utopije se ponekad čine mnogo ostvarljivijim nego što se to nekad vjerovalo. A mi smo sada pred mnogo tjeskobnijim pitanjem: kako izbjeći njihovo konačno ostvarenje?”

— NIKOLA BERDJAJEV

1. POVRATAK

U avionu tiho svira narodna glazba. Stjuardese su se razletjele uoči polijetanja u stiliziranim narodnim nošnjama, kosa im spletena u pletenice, tunike skraćene do koljena. Jedini stjuard stoji pomalo smiješno u modificiranim čakširama i jeleku. Glas pilota dopire s razglasa.

S ponosom vas pozdravljamo na letu bugarskoga nacionalnog prijevoznika...

Primjećujem male promjene u jeziku. Donedavno se govorilo “veselimo se da ste s nama”. Otkud sad taj ponos? Ova aviokompanija sasvim sigurno nije među vodećima, javna tajna je da će uskoro objaviti bankrot. Avion se počinje odvajati od izlaza, kreću one sigurnosne upute od kojih nam se povraća. Stavljam čepiće za uši i samo promatram pokrete stjuardesa. Bez zvuka ti njihovi pokreti podsjećaju na čudan obredni ritual, na pokrete plemenskih proročica. Čudno je da se to i dalje demonstrira. Nema dokaza da je netko ikada bio spašen prilikom nesreće tako što si je automatski

postavio masku s kisikom koja se automatski spušta odozgo ili izvlačeći *prsluk za spašavanje ispod vašeg sjedala* i zviždaljkom za hitne slučajeve. Možda bi od jedne zajedničke molitve bilo više koristi.

Avion kojim letim nalik je na maršrutku.* Ne bih se čudio počnu li uskoro puštati i putnike sa stajaćim mjestima. Tako sam prije nekoliko godina letio na nekom “domaćem” letu od Beograda do Crne Gore stojeći kao u autobusu i držeći se za jednu metalnu dršku. Vozač, pardon, pilot aviona bio mi je nadohvat ruke. Nije bilo vrata, samo zavjesica koja je visjela najednom kraju, pa bismo on i ja razmijenili pokoj u riječ. U jednom je trenutku zapalio cigaretu, molio sam Boga samo da ne otvori prozor, kako bi je otresao van, i tako zajebe tlak u kabini.

S godinama raste i strah od letenja. Očito se to akumulira s miljama i satima leta - šteta što se i to ne može unovčiti. Karta *Fears and More* bila bi dobra ideja.

Nakon sigurnosnog rituala avion uzlijeće relativno glatko, možda čarobnjaštvo stjuardesa ipak ima nekog rezultata. Presvlake su pohabane, mrežice na sjedalima otrcane, avionski časopis izlizan od nervoznih prstiju desetaka putnika. Bakelitno tijelo aviona lagano škripuće. Znak za pušenje samo pokazuje koliko su stari ovi strojevi, iz epohe u kojoj se još pušilo na letu.

Odjednom iznad mene, točno do tipke za pozivanje, sleti muha. Muha u avionu. (Jedan mi je prijatelj jednom poslao pjesmu s ovim naslovom znajući za moju strast za muhe i, eto, pjesma se takoreći obistinila.) Gajim osobit odnos prema tom, za mnoge dosadnom, stvorenju, stoga me njezina prisutnost ovdje čini sretnim. Pitam se

* Maršrutka - oblik javnog prijevoza karakterističan za Istočnu Europu, Baltik i dr., kombiji i minibusovi voze unaprijed utvrđenim rutama po sistemu taksija, (op. prev.)

je li to bugarska muha, jer se avion upravo vraćao otamo? Ili je možda pogubljena švicarska muha (zapravo, jesu li muhe uopće dopuštene u Švicarskoj?) koja je pobrkala letove? Muha koja će cijeloga svog života ostati strankinja u jednoj mračnoj balkanskoj zemlji, samoprozvanoj Švicarskom Balkana.

Imaju li muhe naciju? Koje su to karakteristike nacionalne muhe, osjećaju li privrženost i nostalgiju za domovinom i bi li mogle razviti nekakav primitivni oblik domoljublja? Što bi se dogodilo kad bismo taj nacionalizam postavili pod mikroskop prirodne povijesti?

Muha ili nacija, evo ti jedne ozbiljne teme. U okvirima povijesnoga ili prirodnoga vremena nacija je samo trunka prašine, mikroskopski dio evolucijskoga sata, daleko efemerniji od muhe. U svakom slučaju muha vremenski nadmašuje pojavu nacije stotinama i tisućama puta. Što bi bio *Homo nacionaliticus* kad bi se mogao uvući u taksonomiju živih bića?

Rod - Homo... Sapiens... Plašim se da bi već na ovoj razini nacionalisti skočili, ma, kome ćeš ti Homo, pederčino? Gdje ti to mene svrstavaš?

Odakle smo ono krenuli? Od muhe? I dokle smo stigli?

Do slona nacionalizma.

Muha, cvili u tom trenutku moja susjeda, imenujući ono što je očito i prekidajući izgrađeni evolucijski lanac u mojoj glavi...

Stjuardesa žurno prilazi. Mogu li kako pomoći?

Slijepi putnik na letu, kažem, upravo je odletio.

No muha pravi krug i naivno slijeće na isto mjesto. Miči se odavde, govorim joj u sebi, ali stjuardesa je neočekivano brzim pokretom hvata šakom. Jesu li posebno obučene za to?

Molim vas, oslobodite ju, iznenada reče ona žena do mene koja je izdala muhu samo nekoliko trenutaka prije.

Da, i ja bih vas zamolio da je pustite, pridružujem se, nikom ništa nije učinila.

Sve se događa na rubu ironije i ozbiljnosti.

Je li s vama? stjuardesa me strogo pogleda prihvaćajući igru. Bože moj, ako stjuardese, ta nepronična bića, imaju smisla za humor, svijet još nije izgubljen.

Sa mnom, kao kućni ljubimac, odgovaram. Nije problem, zar ne?

Neka samo bude u kavezu ili na krilu vlasnika, recitira. I diskretno otvara rešetku svojih dugih prstiju.

Hvala vam što ste se zauzeli, obraća mi se susjeda po sjedalu. Žena teško određive starosti, oko pedeset, sitnih plavih očiju i s pjegicama.

Oh, ja sam veliki prijatelj muha i nešto kao njihov povjesničar, ležerno odgovorih.

Smješka se, osiguravajući vrijeme za procjenu jesam li neki manijakalni tip ili samo muškarac s posebnim smislom za humor. Čini mi se da se ipak kladi na ovo drugo.

Nisam znala da muhe imaju povijest.

Dosta dulju od naše, odvracam, pojavile su se nekoliko milijuna godina prije čovjeka.

Čudno je vidjeti muhu na ovoj visini, kaže ona.

Zapravo, ne bi trebalo biti čudno. Prvo živo biće poslano u svemir upravo je muha. *Drosophila melanogaster*. Ime joj je dulje od nje same. Odmah nakon rata, s tada cijjenjenim raketama V 2.

Mislila sam da je to pas Lajka.

Svi tako misle. Ima tu neke posebne nepravde. Prije psa Lajke bilo je dosta drugih pasa, bilo je majmuna, puževa... Svi su oni ostali anonimni. Poput ove jadne muhe koja se ipak žrtvovala prva. Ali muhe nemaju imena, u tome i jest čitav problem. Nemaš li imena, izbačen si iz povijesti.

Ali zašto baš muha, pita moja suputnica.

Eto, to je dobro pitanje. Zato što su malovieke i brzo umiru.

Raketa je letjela samo nekoliko sati na 100 km visine, usput, na samoj granici sa svemirom. Stoga im je bila potrebna životinja s bržom smjenom životnih ciklusa. Trebalo se roditi, razviti, postići spolnu zrelost, začeti, roditi i umrijeti... Jednostavna vinska mušica ima sve te kvalitete. Osim toga, smrt nekoliko mušica daleko je prihvatljivija od smrti psa, majmuna ili krave, ne mislite li? Ljudi su strašno impresionirani veličinom.

Osvrćem se i primjećujem da se predmet našega razgovora negdje mudro skrio.

U tom trenutku počinju dijeliti vlažne maramice Bugarska ruža - evo nečega što se nije promijenilo od moga prvog leta prije toliko godina pa sve do danas. Miris ružina ulja širi se usred oblaka. Avion se priprema za slijetanje. Naziru se Vitoša i obrisi Sofije, četvrti sa svojim betonskim stanovima od blokova, potom katedrala Aleksandra Nevskog, zeleni pravokutnik Borisova parka i traka Carigradskog puta dolje. Tamo negdje, desno od avenije, u kvartu nazvanome Mladost živio sam u nekom drugom životu. Odjednom, ta žena do mene, s kojom se nisam ni upoznao, počne plakati, tiho, krotko, bez histerije, okrenuvši glavu prema prozoru. Oprostite, reče, nisam se vraćala sedamnaest godina.

Avion nježno slijeće, praćen obaveznim aplauzom putnika. Stranci, nenaviknuti na ovaj ritual, osvrću se oko sebe prilično zbunjeni. I žena do mene počinje pljeskati.

Pazite, pilot bi to mogao shvatiti kao poziv na bis, pa ponovno uzletjeti, dobacujem.

S razglasa poručuju da nam s ponosom žele dobrodošlicu na bugarski teritorij, obavještavaju nas o temperaturi i puštaju pjesmu "Jedna bugarska ruža" Paše Hristove, koja je, inače, poginula u avionskoj nesreći s istom ovom avionskom tvrtkom, na istom ovom aerodromu.

2.

Naguravanje i preskakanje reda pred šalterima za kontrolu putovnica moglo bi proći kao zaštitni znak ovoga mjesta. Prtljazi će trebati cijela vječnost, onda ti taksist neće uzvratiti pozdrav i bijesno će stisnuti gas kad shvati da adresa koju si dao nije na drugom kraju grada. Pojačat će glazbu i zapaliti cigaretu.

Ali ovog puta ipak će se dogoditi nešto što nisam očekivao. Vozač prema kojem sam se zaputio nosi široki crveni pojas, bijelu košulju i jelek (potpuni kontrast u odnosu na bermude koje je odjenuo), dok mu drška bodeža vidno strši iz pojasa. Stvari su uistinu otišle predaleko - tj. predaleko nazad. Razmišljam kako bi ova nošnja bolje odgovarala uz zaprežna kola ili kočije s dvije, a ne devedeset konjskih snaga, koliko ima ovaj rabljeni korejski daewoo. U posljednjem trenutku predomišljam se i ne uzimam taj taksi (nikada nisam bio slab na taksiste s bodežima) i skrećem prema susjednom taksi stajalištu. Tamo su vozači barem normalno odjeveni. Otvaram vrata prvoga auta i pitam je li taksi slobodan. Slobodan je, smije se vozač i dok sam se još smještao, započne: Znete onaj vic kada je davno jedan kubanski student zaustavljao taksije u Sofiji, otvorio bi vrata i pitao jesu li slobodni, kada bi mu rekli da jesu, samo bi povikao "Živjela sloboda!" i poslao bi ih dalje. Hihoćem se, iako sam ga već čuo.

I s ovim autom nije baš sve u redu, ali shvaćam o čemu je riječ tek nakon što krenemo. Dok se polako udaljavamo od aerodroma, uviđam da su sva vozila iz vremena socijalizma.

Moskvič, gotovo povikah, tonom koji u sebi nosi upitnik, sumnju, iskreno iznenađenje i nedoumicu.

Moskvič, ponosno potvrđuje vozač, dvanaestica. Četrdeset mu je godina, ali solidan je to stroj. Više ne rade takve, govori, paleći iz drugog pokušaja, što je za auto ove časne dobi sjajan start. Užasno je smrdio na benzin, očito je izolacija davno dala svoje.

Sjećam se da je i moj stric imao takvog moskviča, ime mu je izgovarao s naglaskom na prvom slogu jer mu se činilo da tako zvuči sovjetskije. Kad bi naša tijela zaista imala sjećanje, moje tijelo iz 1975. posve sigurno bi se sada sjećalo sjedala koje ubija, mirisa benzina i bljuvotine. Uvijek sam putovao opremljen najlonskom vrećicom, i sad mi je muka kad se toga sjetim. Primjećujem također mali portret Staljina iznad retrovizora.

Od moga je kolege, govori vozač hvatajući moj pogled, striček Dinko sav je u pedesetima.

Sjetih se kako je jedno vrijeme, i prije i poslije kulta, Staljinova fotografija bila nezaobilazna u vozačkim kabinama autobusa. Čak i poslije, osamdesetih, gruzijski brkovi provirivali bi ispod grudi Sandre i Samanthe Fox u boji.

Sjećate se Samanthe Fox, odjednom upitah.

Aha, mislim da imam ovdje negdje upaljač s njom, skupljam ih, reče, protegnu se i otvori pretinac u kojem se kotrljalo barem desetak različitih upaljača i još toliko kutija šibica. Više volim ovaj, i izvadi jedan Zippo s ugraviranim Cheom. A nisu ni ove djevojke loše, spustio je sjenilo, a s druge strane bljesnuše "zlatne djevojke" iz sedamdesetih koje su bile dio naše vlastite i trajno potisnute adolescentske seksualne revolucije.

Napuštajući sofijski aerodrom u brundavom moskviču, posljednje što primjećujem ogroman je reklamni pano vodećeg mobilnog operatera. Nudi domoljubni paket s tisuću i tristo besplatnih minuta, po jednu za svaku godinu od osnutka zemlje - pristup svim bugarskim povijesnim filmovima i prijenosnu zastavicu sa sklopivom drškom, koja može komotno stati u vaš nesecer.

3.

Kao pri svakom mom povratku ovdje, tuga se neizbježno nastani. Ta je tuga prije bila vedrija, poput šetnje prorijeđenom šumom

u kojoj svjetlucaju nevidljive paučine. Volio sam šetati tim parkom, i to onim gornjim dijelom, te prolaziti pored jezera s lopočima. Vrijeme koje sam prije mnogo godina provodio tamo u nekom se drugom životu istopilo bez ikakvih tragova. Je li barem ta svjetlost ista? Lišće na drveću kroz koje sam gazio jednom potkraj listopada s jednom djevojkom - čudno je da se sjećam samo jeseni - to je lišće otada bilo zamijenjeno barem tridesetak puta. Sjećaju li nas se stvari uopće? To bi ipak bila neka vrsta utjehe. Čuva li jezero sa svakom žabom i svakim lopočem negdje naše odraze? Da se nije sama prošlost - ili mi sami iz tog vremena - pretvorila u žabe i ljiljane?

Nisam pronašao odgovor tog poslijepodneva, samo zakašnjelu, no podnošljivu tugu i hladan travanjski zrak. Na trenutak sam poželio nazvati tu djevojku. Potom sam je zamišljao - s dvoje djece i mužem; žena koja je našu priču odavno ušuškala negdje na najvišoj kuhinjskoj polici, između praznih staklenki za začine i bilježnice s receptima svoje majke. Sto bih zapravo tražio od nje - rekonstrukciju, oporavljenu verziju prisjećanja? Prisjećanja čega - nedostižne boje njezinih očiju? Ili je želja bila egocentričnija - uvjeriti se da postojim, kako bi mi mogla ispričati što nam se dogodilo, dvije-tri uspomene, ništa više. Dami vrati u sjećanje nekoliko šetnji, nekoliko riječi kojima smo se tada smijali. Suvenire prošlosti. Mračne haustore po kojima smo se krili. Park. Jednom iza spomenika... spomenika čemu ono? Grad se odjednom mijenja, dobiva neku drugačiju topografiju za ljubavnike... Zamišljali smo si stančić koji zapravo nije postojao. Maštali što nam se tamo događa, kako se tamo vraćamo doma. Jučer sam tamo svratila, pisala mi je na moju staru Nokiju, i zaboravila pulover. Neka stoji tamo i podsjeća te na mene. Jesi li zalio orhideju? Vrlo su jogunaste. Sama sam s mačkom, hajde doći...

Može li se čovjek na taj način sastaviti, dio po dio, kroz tuđa sjećanja, i što bi od toga na kraju nastalo, bi li iz svega toga proizašlo

kakvo frankensteinovsko čudovište prošlosti? Nešto zakrpljeno od apsolutno nespojivih sjećanja i predodžbi toliko ljudi.

Pa... neprestano si se smiješio... Bio si totalno nedruštven, ponekad danima ne bi riječ izustio (to je moja supruga, poznajem joj glas)... Bio si tako mio, tako... kako da kažem... romantičan, ležali bismo na klupama i zamišljali kako nam je sto godina, poput kornjača, i dalje bismo bili zajedno, u kući sa svjetloplavim griljama, uz moje... O Božeee, kako si samo psovao kad bi se naljutio, bolje da nisi blizu kad pobjesniš... Mršav, užasno mršav... Sad si dosta otežao... Uvijek sam te molila da ne hodaš tako brzo... Šepao si... Onako visok... Pogrbljen... A kad sam vidjela one tvoje plave oči... modre ili zelene, mijenjale su boju ovisno o sezoni... u crvenoj jakni... Ta zelena kožnata jakna... Uvijek si zaboravljao imena i jednom... Cigareta ti se vječito dimila u ruci... Ne mogu zamisliti da si ikada pušio... Bilo je nekoliko riječi kojih se nikad ne bi sjetio, a dok bi pričao neku priču, nabrajala bih ti ih. Rasijan, vrlo rasijan... Čovjek koji nikad ne gubi vrijeme... Ugledao si zatim nekakvu knjigu na mome krevetu, još prve večeri, taman smo se svukli, okrenuo si se i rekao, a, ne, nema šanse, ne mogu spavati s nekim tko čita Coelho, a to je bio jedan posve drugi autor, Portugalac, sa sličnim imenom, tako smo se dobro tome nasmiјjali... Bio si nježan... Pomalo grub u krevetu... Tako smo lijepo razgovarali poslije...

Jesam li sve to ja?

4.

Postoji nešto, postoje tuga i sjeta koje, umjesto da slabe, s godinama jačaju sve više i više. A to je sigurno vezano uz sve brže pražnjenje soba mojega sjećanja. Netko otvara vrata jedna za drugim, ide iz sobe u sobu, s nadom, nadom i strahom da će u jednoj od njih naći samoga sebe - u onoj u kojoj je još uvijek čitav.

Nije li ta sjeta koja povlači u prošlost pokušaj da se stigne do

onog zvučnog mjesta, koliko god trebalo ići unatrag, gdje su stvari još uvijek cijele, gdje miriše na travu, gdje zuriš u ružu i njezin labirint. Kažem mjesto, ali to je zapravo vrijeme, mjesto u vremenu. Evo vam jedan savjet od mene, nikada, ali nikada nemojte posjećivati mjesto koje ste napustili kao dijete nakon dugog izbivanja. Ono je promijenjeno, ispražnjeno od vremena, napušteno, sablasno.

Tamo. Nema. Ničega.

Jedan čovjek krene sakupljati sebe vraćajući se na mjesta u kojima je bio dijete i u kojima je odrastao. Prethodno sakupi adrese svih djevojaka i žena u koje je bio zaljubljen, još od vrtića naovamo. Neće ništa tražiti od njih, samo ih želi vidjeti i reći da ih je čitavoga života nosio u svojoj glavi (htio je reći u svome srcu, ali mu se učinilo previše sentimentalnim) i da su jedino one ostale na kraju. Liječnici su mu davali dva, tri mjeseca, ne više. Poput škerca razbija ih na dane i sate, kao kad krupne novčanice rasitnjavaš u kovanice. Čini mu se da ih tako ima više. Ostala su mu još tri mjeseca, što znači još barem 91 popodne, a on voli popodneva i... pomnoženo s 24, znači oko 2184 sata. Još uvijek mu se to čini malo, zato množi sa 60, potom povlači crtu i završava s više od 130.000 minuta! To je već bolje, nikada se nije osjećao tako bogatim, može ih potrošiti do posljednje minute. Čitav dan putuje autobusom do gradića. Kuće u kojoj je živio više nema. Većina ostalih adresa se promijenila. Djevojke su odavno postale žene i udale se za druge muškarce, kakav užas! Tko zna zašto, mislio je da će one ležati tamo krvareći u njihovoj razrezanoj vezi, i dalje tugujući za njim poput Cehovljevih heroina.

Na kraju ipak sreće jednu od najvećih ljubavi svoga života u gradiću. Bilo im je četrnaest. Pretvarali su se da su se oženili i on je za nju ukrado majčin prsten (koja se ubila tražeći ga po kući). Bila je visoka i sanjiva djevojka, tako ju je zapamtio, poput mlade Romy Schneider. Približavajući se kući, ugledao je jednu stariju ženu, oštećene kose svezane u rep, kako nosi lavor s rubljem. Nije to ona,

govori u sebi, mora da su se preselili. Ali ipak odluči upitati, ova žena možda zna nešto.

To je ona.

Ništa nije ostalo od one djevojke. Ne zna što bi rekao. Predstavlja se. Ja sam taj i taj... Ona se ne može odmah sjetiti. Od tada je prošlo nekoliko života. Ona pogađa, govori krivo ime. Tada kao da se nešto počinje otvarati u njezinu sjećanju. U tom trenutku izlazi starac u potkošulji, njezin suprug. Sto se događa? upita stišćući svoj štap dok promatra svoju ženu kako razgovara s nepoznatim muškarcem preko ograde. Sto želite? On ne može reći što želi, nije uspio objasniti zašto je ovdje.

I ona šuti.

Ništa, kaže naš čovjek, ništa, otkupljujem stare stvari, fotografije, goblene, satove, radioaparate i druge starine. Ajde, odgovara mu starac, razguli, nemamo mi ništa, ni staro ni novo...

Žena i dalje stoji poput kipa, nije čak ni lavor spustila. Muškarac se skriva u sjeni pločnika preko puta. Odnekud čuje izvještaj s radija o razini rijeke Dunav u centimetrima, tu abrakadabru čitavog tvog djetinjstva. Znači da je tri popodne, pomisli, ne treba gledati na sat. Polako kreće niz ulicu, potplati mu se lijepe za asfalt rastopljen od žege, on se smanjuje dok mu se iz džepova po cesti prosipaju, tiho zveckajući i svjetlucajući, sve one (već nepotrebne) minute koje su mu preostale.

Ono što se neću usuditi učiniti pretvara se u priču.

5.

Navraćam na jedno popodne u grad u kojemu sam živio. Vraćam se tamo svaki put kad sam u Bugarskoj iako znam da od tog vremena ništa nije ostalo, da niti park, niti trgić oko natkrivene tržnice, niti ulica u kojoj sam odrastao ne pamte moje korake.

Na stablu jednog kestena pored pošte vidim list papira, pribijen s četiri pribadače, na kojemu je krupnim slovima napisano sljedeće. Prepisujem doslovce:

MIJENJAM

Veliki LCD televizor

32 inča, dobro radi, star 8 godina

za 30 litara rakije

Jambol, telefon: 046...

15. veljače

Stojim pred tom porukom, istinskom marginalijom, preuzetom sa stabla života, bolje rečeno, pričvršćenom za njega pribadačama. Evo vam sada dio bugarskog epa, komadić njega, misterij bugarskoga glasa, tih, nedokučiv, dok iznenada izbija svojim uzvišenim snom.

Televizor za rakiju.

Ovdje postoje snovi i užas, užas i snovi... Veljača, piše na dnu. Tek se u veljači može pojaviti ovaj vapaj, s čitavom svojom tragedijom... S rakijom je gotovo, ali sa zimom - nije. To vam je ukratko čitav egzistencijalistički roman jednog naroda. Džip života, stari razdrndani džip, s ceradom ili ne, moskvič tvog vlastitog života zaglavio se na kraju zime, pada mrak, zavijaju čagljevi, a benzina više nema. Jebeni život, govoriš i lupaš šakom. Jebem ti život, jebite se svi, i rakiju ste mi uzeli! (Nitko ti je nije uzeo, sam si je popio, ali tako se od pamtivjeka ovdje govori, netko ti je nešto uzeo ili ti dopustio.)

I sjediš sada usred ničega, u džipu ili moskviču svog vlastitog života. I odlučuješ, dovraga i sram, napisat ću oglas, to se ne može više izdržati! Uzimaš list papira, obavijest iz banke u kojem te upozoravaju, ako ne otplatiš kamatu do... Ti nemaš rakije, a oni kamatu žele. Okrećeš ga i tražiš olovku. Dvoumiš se bi li zamolio sina da to napiše, ljepše će i pravilnije biti, ali previše te je sram.

Jedino te je još od njega sram. Konačno sjedaš i pišeš ga sam, sa svim pravopisnim greškama i ispuštenim zarezima. Uzimaš šaku pribadača i odlaziš čak u drugi kvart, već drugi put te je pomalo sram. I što nudiš za rakiju - nudiš, naravno, ono najvrednije što imaš. Mjeru za mjeru, smisao za smisao. Televizor ili rakija, pitanje je sad. Televizor je transcendencija, lažna transcendencija, naravno, ali ipak konačni san onostranog. Tvoja baka imala je ikonu, majka - portret Lenjina, a ti - televizor. Ali kakva korist od televizora ako nema rakije? Televizor samo razrjeđuje život, kao da sipaš vodu u rakiju... Evo elektroničke cigarete već su izumili, sutra ćete mi i elektroničku rakiju tutnuti u ruke, mamicu vam vašu elektroničku... Eh, sad, to je ono što je televizor, elektronička rakija... Zato, uzmite si ga natrag, 32 inča ekrana za 30 litara rakije, po litar za svaki inč, dajem vam ga jeftino. Trideset litara rakije za mjesec dana više života, možda čak i mjesec i pol, ako si štedljiv. Samo rakija je poštena, mamicu mu. Ne laže ti kao televizor, ne baca ti prašinu u oči, ne baljezga previše. Uudara te u nos, sprži ti grlo, zatim se spušta i zagrijava iznutra sve ono što se odavno već ohladilo. Rakija je bugarska uzvišenost, sublimacija bugarska, napokon bugarski televizor.

Sto li se dogodilo s tim čovjekom, pomislim dok psujem u sebi. Ne bih li trebao okrenuti taj telefonski broj i provjeriti? Ovo nije samo oglas, ovo je i vapaj za pomoć. Kraj je travnja. Ni jedan na dnu izrezani listić s brojem telefona nije otkinut. Vraćam se u Sofiju još istog popodneva.

6.

Nemam koga nazvati, pa lutam vjetrovitim ulicama Sofije. Zastavljam se ispred jedne trgovine za kućne ljubimce.

Na prvoj godini fakulteta prijatelj i ja kupili smo na poklon

kolegici sa studija dvije papige. Ali po cijele dane će kreštati, govorim. Sto te briga, kaže prijatelj, pa nećeš ti živjeti s njima! Rođendanska zabava te je večeri bila užasna, izbila je neka svađa, čak je došlo i do manje tuče, njezin je bivši dečko lupao po vratima - devedesete... Sjećam se jasno kako sam, izmičući se, rekao sam sebi - evo jedne žene s kojom nikada neću živjeti. Godinu dana poslije stajao sam u istoj toj prostoriji i mijenjao vodu papigicama koje su užasno kreštale. Ujutro bismo nabacili na njih ručnik, da misle kako je noć, a mi si osiguramo barem još sat vremena mira. Žensku smo papigu nazvali Emma Bovary, u to smo vrijeme čitali Flauberta na fakultetu, a mužjaka - tko zna zašto - Pečorin. Emma ga je stalno napadala, a siroti Pečorin, koji je navodno vrtio oko malog prsta sve vrste princeza Marija, samo bi stajao nakostriješen i isključan, stisnut uz uske rešetke kaveza.

Sada postajem svjestan da nikada nisam imao toliko prijatelja kao tada. Garsonijera je neprestano bila puna ljudi. Sjećam se kako nas je u sitne sate jedne noći, oko četiri ujutro, kad je sve već bilo popijeno i popušeno, napala zvjerska glad. U hladnjaku nije bilo ničega, bile su to najgladnije godine devedesetih. Izašao sam s još dvojicom prijatelja iz društva potr ažiti nešto vani, kao da smo mogli ubiti zeca ili srnu u praznome gradu. Mračno, bezoblično i pusto, samo je čopor pasa lutao ulicama. U tom je trenutku, kao u čudu, dolepršao jedan bijeli nissan, zaustavio se blizu nas, istovario tri kutije kiseloga mlijeka pred kvartovskim dućanom i odvezao se. Generacijski smo prezirali kiselo mlijeko jer su nas kao djecu uvijek time ujutro šopali. Osvrnuli smo se oko sebe, no nitko se nije pojavljivao, zgrabili smo svaki po dvije kantice, ostavili sitniša koliko smo imali po džepovima i klisnuli kući.

Svi su nas čekali preglednjeli. Nikada neću zaboraviti tu sliku, na stolu prazne boce i čaše, deset identičnih zdjelica od alpake ispred svakoga od nas, nama dvadeset i kusur godina, glasno srčemo kiselo mlijeko poput anđela. Ne znam piju li anđeli kiselo mlijeko,

ali takve sam nas sačuvao u sjećanju, s bijelim brkovima od mlijeka, sretne i nevine...

Ubrzo nakon toga otići ćemo svatko svojim putem, zahladnjeli, i zaboraviti jedan na drugog, buntovnici će se pripitomiti kao asistenti na fakultetu, zakleti neženje i partijaneri gurat će kolica i gnjiliti pred televizorom, dok će se hipici redovito šišati u kvartovskoj brijačnici. Papiga Pečorin jednoga će dana umrijeti, a Emma Bovary kreštat će i od muke udarati o rešetke. Neće ga nadživjeti ni tjedan dana. Ona druga Ema (da, tako se zvala) i ja razići ćemo se nekoliko mjeseci poslije. Nitko od nas neće umrijeti od muke. Započet ću svoj prvi roman, kako bih se imao gdje vraćati dok ludim, roman o beskućnicima.

Istina je da ni jednog od onih nekadašnjih anđela ne mogu više nazvati, čak ni Emu, pogotovo ne nju. Najgore je to što ih ne mogu zaboraviti (to im nikada ne bih priznao) i što mi nedostaju. Sam sebi iz tog vremena provedenog s njima nedostajem.

7.

Dva velika mitinga glavnih političkih snaga zakazana su u posljednjem tjednu uoči referenduma. U Bugarskoj sve vrví od svakojakih pokreta koji se bore za različita desetljeća. Njihovi argumenti variraju od besplatne medicinske njege do okusa rajčica i nekadašnjeg bakina pilećeg paprikaša. Sumnjam da će referendum vratiti okus paprikaša. Kao da će im, kako dio ljudi vjeruje, povratak nedavne prošlosti automatski vratiti dob u kojoj su tada bili. Zasvijetli crvena lampica i ponovno ti je petnaest ili dvadeset sedam godina.

Sve to, naravno, ulazi u propagandu. Na kraju većina anketa pokazuje znatnu prednost dva glavna pokreta nad ostalima. S jedne

strane je Pokret za socijalizam (PS), poznatiji pod kraticom Soc, koji je želio vratiti vrijeme zreloga socijalizma, točnije vrijeme šezdesetih i sedamdesetih. U osnovi leži Socijalistička partija, iako je pristaša pokreta na referendumu daleko više od redovitog članstva koje se topi. U tom smislu bilo bi istinitije reći da sama stranka pokušava dobiti infuziju svježe krvi iz pokreta.

Drugi pokret, s gotovo jednakim prognoziranim rezultatima kao oni prvi, službeno je nazvan Bugari - Junaci, a razgovorne i neslužbeno jednostavno - Junaci. Teško im je izdvojiti određeno razdoblje, desetljeće, u koje bi željeli vratiti naciju budući da se mitologija ne koristi našom periodizacijom. Velika Bugarska vječna je sanja i stvarnost, barem prema onome što piše u govorima. Budući da je smjernicama referenduma kao krajnja granica određen početak XX. stoljeća, Junaci su, nelegitimno probivši okvir, odabrali idealizirano razdoblje Bugarskog preporoda, čiji je vrhunac bio Travanjski ustanak 1876. godine.*

Može li ustanak koji se nikada u potpunosti nije odigrao postati uzvišen i znakovit? A što drugo doli ono što se zapravo nije odigralo? Nije li to jedino s potencijalom da se dogodi i načini stvari onakvima kakvima bismo ih željeli, nesputane činjenicama? Da se ponovno odigraju, takoreći, na temelju sjećanja i mašte? Ovdje se svi rađaju s iskustvom nesreće. (Ili ga nasljeđuju.)

Pitam se za koju bi se od ove dvije slamke - slamku Soča ili Junaka - onaj naš čovjek s rakijom, rakijaški čovjek, uhvatio. Između ove Scile i Haribde pokušavaju preživjeti i čamci ostalih malenih pokreta.

* Travanjski ustanak - oružani ustanak Bugara u Osmanskom carstvu od travnja do svibnja 1876., koji je doveo do ponovnog uspostavljanja bugarske države 1878. (op. prev.)

8.

SUSRET S K.

Za razliku od mojih prethodnih, gotovo anonimnih, posjeta ovdje, koji su bili vezani uglavnom uz kliniku, ovoga bih puta htio s nekim porazgovarati o situaciji. Javljam se jednom prijatelju s fakulteta koji je u međuvremenu postao profesor. Nismo se čuli nekoliko godina, ne znam čak ni je li mu isti broj telefona. Taman sam htio prekinuti vezu kada sam čuo njegov pospani glas kako u slušalicu progovara "halo"...

Čini mi se da osim iznenađenja u njegovu glasu čujem i određeno veselje. Taj izraz veselja kada čuješ ili vidiš nekoga koga odavno nisi sreo ovdje nije nešto uobičajeno. Sjećam se da bih tijekom prvih povrataka ovdje, kad bih susreo prijatelja ili poznanika na ulici, pohrlio ga zagrliti, a on bi me zbunjeno pogledao i jedva procijedio nešto kao ooo, zdravo, otkud ti ovdje. Štoviše, K. sam predlaže da se još večeras nađemo u kafiću na krovu Državnog arhiva. Ovdje, u Bugarskoj, čovjek još uvijek može dogovoriti susret istoga dana.

Krajem osamdesetih K. je bio mladi asistent, voljeli smo ga jer je bio drugačiji od ostalih. Zvali smo ga Kalka, mladi asistent Kalka, znao je to i mislim da nije imao ništa protiv. Bio je (i ostao) drčan, sistematičan, što je bilo vrlo korisno za naš zbunjeni um, ispunjen kaotično pročitanim knjigama. Razgovori s njim uvijek bi završili oštrim sporovima, često prelazeći granicu dobrog tona, zapalio bi se, bio zajedljiv i prekidao. Akademski svađalica, ali u tome je bilo nekog šarma. Nismo bili bliski, ali smo pili i diskutirali po bezbrojnim kafićima i skupovima devedesetih, što se nikada poslije neće ponoviti. Svi bi naši susreti započinjali u dobrom raspoloženju s njegove strane, prolazili bi kroz duge razgovore i završavali svađom. Tjedan dana poslije nazvao bi, iskreno se čudeći - Dobro, zašto se ti ne javljaš? Pa, nismo li se mi posvađali, odvratio bih. Pa, dobro, jesmo, dobar razlog da popijemo nešto za pomirenje.

Naše svađe bile su samo povod da se pomirimo, što bi dovelo do sljedeće svađe, što bi opet bio povod za... itd. Tako su živjeli svi u čudesno komešajućem vremenu devedesetih.

Možda mu se zato i javljam sada, nadajući se da je ostao ista ona osoba koja još uvijek može formulirati stvari s jasnom kategoričnošću protestantskog svećenika. Nikada mi se nije dopadala niti sam koristio takvu kategoričnost, možda mi je upravo zato uvijek nedostajao takav čovjek. Možda ga zato i ne vole. Volim ljude koje drugi ljudi ne vole. (Zapravo, moj prvi susret s K. bio je na istom onom književnom skupu na moru, krajem osamdesetih, gdje sam također prvi put sreo Gaustina. I moram još nešto reći u prilog K.-u - on je bio jedini čovjek, osim mene, koji se zainteresirao za Gaustina, pokušavao ga pozivati na svoja okupljanja, ali Gaustin se, naravno, nije pojavio ni najednom.)

Sjedimo na krovu Arhiva, u predvečerje, u trenutku plave magle* dobacih gledajući kako u daljini, podno Vitoše, pada purpurni mrak. *Ljubičasti otok u toj vodi što se srebrom zari,*** ulazi u igru K. s drugim pjesnikom. Hvatam sebe kako ovaj grad osjećam više kao književnost, poznajem ga jedino kroz knjige i samo me kao takav još uvijek privlači. Sofija tridesetih i ranih četrdesetih, to su morale biti njezine najjače godine. Tu negdje u blizini zatreperila je prva neonska reklama ispred ureda francuske aviokompanije 1931. godine. Neon je odmah ušao u urbanu poeziju. Zamišljam

* Naslov pjesme "B nača Ha ciinara M brAa" bugarskog pjesnika Peje Javorova iz zbirke *Za sjenama oblaka (Hodup ceHKume Ha oSaat^ume)*. (op. prev.)

** Stih iz pjesme "Cvjećarica" Hriste Smirenskog, *Pregled bugarske poezije 19. i 20. st.*, prev. Marijana Bijelić, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2012. (op. prev.)

ta užarena slova, viđena prvi put jednim okom koje se tradicionalno divilo mjesecu i zvijezdama. Uspon neona usred prigušenih uličnih svjetiljki očito je morao biti šokantan i dirljiv, ali ubrzo i trivijalan. Nekada davno, kao da je to bilo u drugom životu, bavio sam se reklamama, kinom i radijem iz toga razdoblja, pregledavao ilustrirane tjednike, listove, filmske časopise i priručnike o tome kako sam napraviti radioprijemnik. Kompletna tadašnja poezija vrvjela je kondenzatorima, antenama, neonima, reklamnim logotipovima Bayera i Philipsa, Lucky Strikea, White Horsea, sve do filmskih naslova i lava iz Metro-Goldwyn-Mayera... Započinjem ovu temu, iako sam došao razgovarati o nečem drugom. Zanosimo se, citati lete. Sječaš li se ovoga... a onoga... A “rajski su cvjetale reklame Bayer i Philips”?* Hm, zamislio se K. nad ovim posljednjim, a ja se iskreno veselim da ga hvatam u neznanju. Odustajem, tko je to... Mladi Bogomil Rajnov, kažem, prije nego što je postao satrap.

Kad bih sudjelovao ovdje na referendumu o prošlosti, odabrao bih tridesete godine (unatoč onome što će uslijediti) ili bih se jako dvoumio između tridesetih zbog književnosti i šezdesetih zbog nejasnoga osjećaja da se sjećam tog desetljeća u detalje.

Pitam K. koje bi desetljeće on izabrao. Ne žuri s odgovorom, kao da u ovom trenutku treba jednom zauvijek odlučiti. Naručujemo još po jednu rakiju i nakon što se konobar udaljio K. polako reče: Dvoumim se između dvadesetih i pedesetih, iako ankete pokazuju da imaju najniži postotak.

Normalno je da ih nitko ne želi, odgovaram, i jedne i druge prilično su okrvavljene.

Poznajem njegovo istraživanje o poeziji dvadesetih. Nekoliko

*Stih bugarskog pjesnika Bogomila Rajnova iz pjesme “U gradu sam rođen” (“B rpaAa ce poAux”). (op. prev.)

je briljantnih bugarskih pjesnika iz tog desetljeća. Onaj najbolji među njima doslovce je platio glavom, probušenom gelerima s bojišta, zakrpljenom u Berlinu, da bi šest godina poslije nestala i bila pronađena u zajedničkoj grobnici. Identificirali su je po staklenom oku. Poznato je daje naša domaća policijska nesposobnost iz svih razdoblja uvijek pokazivala nepogrešiv ukus prema pjesnicima i piscima, uvijek je uspijevala ubiti najtalentiranije, a ostaviti najnedarovitije.

Razumijem K.-ov izbor dvadesetih, književni povjesničar u njemu želi se vratiti svojoj temi. Ali zašto pedesete, izravno ga pitam. Tamo su mračna vremena, gruba, nemilosrdna, vrijeme terora i logora, kičasta estetika u stilu onog komitetskog dogmatičara Todora Pavlova.

Otac mi je pedesetih bio poslan u logor Belene, počeo je K., i nije izašao isti, niti je poslije to ijednom riječju spomenuo. U školi su me odmah obilježili kao "nepouzdanog". Kada bi se govorilo o neprijateljima naroda, učitelji bi direktno pokazivali prstom na mene kao na dijete neprijatelja. Bio sam idealan primjer koliko je dobra narodna vlast koja dopušta i takvima poput mene da žive i uče s ostalima.

Jednog dana začulo se zvono na vratima, bilo mi je sedam godina. Pogledao sam kroz špijunku i s druge strane ugledao nekog strašnog čovjeka spuštenih ramena, zaraslog u bradu i automatski sam još jednom okrenuo ključ u bravi. Srce mi je htjelo iskočiti. Hajde, otvori mi - čovjek vani znao je moje ime. Ne otvaramo nepoznatima, povikah iznutra. Zar me ne prepoznaješ, tata je, rekao je tiše, kao da se plašio da ga susjedi ne čuju. Pogledao sam kroz špijunku i učinilo mi se da plače... To nije moj otac, pomislih, ali čim plače, nije ni neki razbojnik. No nisam mu otvorio. Majka mi je bila u tvornici i trebala se vratiti za dva-tri sata. Stajao je uspravljen na podestu, dok mu se odjeća stapala s beživotnom

bež bojom stubišta. Pitao sam ga kako će dokazati da mi je otac... Mislim da ga je to pitanje posve izbacilo iz tračnica. Rekao mi je da imam ožiljak na lijevoj obrvi kad sam kao dijete pao jedne zime. Rekao mi je da otvorim ormar i pogledam šinjel s metalnim gum-bima koji je ostavio kad su ga odveli na ispitivanje. Rekao je da sam stalno tražio da mi priča o vremenu provedenom na bojištu. Sve je to bila istina, ali moj je otac bio netko drugi, mnogo ljepši i mlađi od ovog i to sam čak pred njim izlanuo. Sjeo je na stube i vidio sam samo jednu zgužvanu kapu. Tek sad sam svjestan koliko sam bio glup i okrutan. I opet sam si rekao, ovo nije moj otac, ali čim plače, mora da je dobar čovjek, u teškoj situaciji, a čuje li mi majka da sam takvog čovjeka držao vani... I otvorih mu. Ušao je, shvatio je da mu ne vjerujem previše, nije me zagrlio, nije ni pokušao, vjerojatno da me ne uplaši, i reče da ide do kupaonice. Znao je gdje je. Čuo sam vodu kako šišti. Hvala Bogu, vratila se tada i majka, čula je da su pustili pomilovane zatvorenike i zamolila je da izađe ranije s posla.

Sutimo izvjesno vrijeme i K. nastavlja. Tako da bih prešao u pedeseće zbog moga oca, preminuo je godinu poslije. Ništa si nismo uspjeli reći, ništa nisam uspio iz njega izvući.

Dok je K. to pričao, kao daje postao neki drugi čovjek, učinio mi se odjednom ostarjelim, ništa od one njegove prijašnje hladnokrvnosti i sarkazma nije ostalo, čak se i onaj njegov oštar profil povukao. Pretvorio se u svoga oca o kojemu je pričao, kao što ćemo se prije ili poslije svi pretvoriti u svoje očeve.

Potom se iznenada prene jer su ga emocije obuzele, poziva kono-bara i naručujemo drugu šopsku salatu, taj izvorni izum Balkan-turista s kraja šezdesetih. Bijelo, zeleno i crveno, mudro smišljeno, dobacujem ne bih li promijenio temu, strancu servirati trobojnicu.

9.

Večer se spušta oko nas. Nekoć, prije samo tridesetak godina, desno od nas na Domu Partije sijala bi petokraka. Pročišćeni neoklasicizam iz tridesetih BNB-a* nasuprot prelijeva se lagano u staljinističku arhitekturu nekadašnjeg hotela Balkan i Vijeća ministara. Oko praznog mjesta mauzoleja motaju se neki radnici. Sto rade, da ne grade opet mauzolej?

U određenom smislu, da, odgovara K. Znaš da je sutra ovdje miting Soča? Neću se iznenaditi ako ga podignu.

Pretpostavljam bez tijela unutra?

Tko zna, kiselo se smješka K.

Naručio sam Trojku s prilogom zbog imena koje odmah budi uspomene na nekadašnja ljeta na moru, kada je tata ponosno naručivao vječne tri kobasice s prilogom, zajedničku porciju za brata i mene. To je bilo nešto kao da si velik.

Evo ih baš kao nekada, zagovarateljski mi govori konobar dok ih poslužuje.

Nadam se da su ipak svježije, dodajem.

K. gleda na moju porciju s blagim sarkazmom - Nije li ti previše Soča?

Više je slano, odvracam kušajući kobasicu od krupno mljevenoga mesa kao i onda, tu i tamo s koskama od kojih ti može otići plomba. Ajvar, grah i prženi krumpirići - sveto trojstvo priloga. On si uzima neki vinski gulaš. Nije ukusno, ali zato su porcije ogromne.

Već si shvatio da će se birati između nacionalizma i socijalizma, kaže K. Dotle smo došli. Pitaš li me koje je manje zlo, ne znam. Nije baš da u kasnom socijalizmu nije bilo nacionalizma.

* BNB - Bugarska narodna banka, (op. prev.)

Potom preuzima svoju omiljenu ulogu predavača i stol se pretvara u katedru. U jednome trenutku oba tanjura također ulaze u akciju, moj trio kobasica s prilogom je Pokret za socijalizam, a njegov vinski gulaš - Junačka formacija. Govori da smo mladima propustili objasniti komunizam sa svim njegovim užasima i logorima, i zato ga čitav jedan naraštaj doživljava samo kao *lifestyle*.

Nemoj, prekidam ga u jednom trenutku, na kraju ćemo stići do onog vječnog "Mi smo u ono vrijeme tako, a ovi sad..." Svuda po svijetu mladi skaču na stare, a ovdje stari pokušavaju tući mlade. Kao kod Tarasa Buljbe - ja sam te stvorio, ja ću te i ubiti. Može se i tako reći, govori on, ništa nismo učinili, apsolutno ništa... Ovdje gdje sada sjedimo, na Moskovskoj 5, kao što znaš, bila je Državna sigurnost, a ovdje dolje, ispod nas, u podrumu prema Ulici Malo Trnovo, nalazile su se ćelije u kojima su batinali zatvorenike. Žestoko su tukli nekakve mršave mladiće, hajde, svucite hlače bez izuvanja cipela. Ako ne ide, znači, uže su nego što bi trebale biti, hajde, idete na ispitivanje u Moskovsku 5, batinanje po bubrezima da se ne vidi i ako je tu kraj, dobro si prošao. Pa, zašto vam, majku vam vašu, smetaju moje nogavice, ha?... Zašto mlatite kao svinje, pa što ako su mi hlače dolje uske, mantil žut kao limun, a gumbi na kaputu drveni, kopilad glupa... K. je uistinu bijesan. Za susjednim stolovima počinjaju se osvrutati.

Pa, vidiš, pokušavam ga prekinuti...

Čekaj malo, kaže K., nisi li ti bio jedan od onih koji su htjeli praviti muzej Državne sigurnosti upravo ovdje, u tamnicama ispod nas? Gdje vam je taj muzej?

Bio sam, odgovaram kratko. Tobože su prihvatili ideju, napisali smo im pedeset stranica što i kako bi bilo dobro da se napravi, pisalo se malo o tome po novinama i na kraju... ništa. Prvi izgovor koji su izmislili bio je da nema slobodnoga prostora. Da je i dalje stajao mauzolej, moglo bi tamo, ali sada... Odjednom se ispostavilo da su sva mjesta u Sofiji zauzeta. I tada smo se sjetili tamnica u Moskovskoj 5. Znaš li kako tamo odzvanja? Postoji neka vrsta

akustičnog sjećanja, mnogo je ljudi zapomagalo u tom podrumu. I taman se kao trebalo to dogoditi, ali onda su se svi povukli, te ne želimo dijeliti narod, te nije bio odgovarajući trenutak... Jednom riječju - ništa. Ne možeš napraviti muzej nečega što nikad nije ni otišlo.

Šutimo neko vrijeme, susjedni stolovi se prazne, postaje hladno. K. potom ponovno započinje razgovor. Govori kako je ljudima dosta stranaka, dosta im je i globalizacije i političke korektnosti...

Što im je to učinila globalizacija, pokušavam se ubaciti... I o kakvoj se političkoj korektnosti ovdje radi, pa si psujemo mater kao pozdrav?

Vidi sada, K. nikako ne voli da ga se prekida, ima tu nepravde i ljudi to mogu osjetiti. A mi smo se povukli kao... ne želimo ni riskirati da razgovaramo s njima.

Riskirati je prava riječ, odgovaram. Pričaš poput nekoga tko samo treba pomoći slabijima. Ali ti i ja smo slabi, stvari su se preokrenuta, hajde, shvati to najzad. I onima ćelavih glava živo se fućka što su se tamo neki s naočalama udostojili razgovarati s njima.

Nisi tu čitavo vrijeme i ne možeš tako razgovarati, odbrusi K.

Naginje na svađu, kao u dobra stara vremena. Čekaj malo... Pa, ako nas ne žele čuti, što da radimo... Idi govoriti o liberalnom diskursu... Ma daj, samo će te ismijati, skinut će ti naočale, zdrobiti ih i, u najboljem slučaju, gurnuti te da uđeš sam u mrak. Ili će te diskursom mlatiti po glavi dok tražiš svoje naočale. Shvaćam da sam pretjerao. K. zašuti i nekako nehotice diže ruku prema glavi, kao da želi provjeriti jesu li mu naočale još tamo. Ne poznaje me takvoga, ali sam nakupio dosta šutnje i nekoliko rakija. Što pruža nacionalna država? Pruža ti sigurnost da znaš tko si, da postojiš među drugima koji su poput tebe, koji govore isti jezik i pamte iste stvari - od kana Asparuha do okusa keksa Zlatna jesen. I u isto vrijeme dijeta zajedničku demenciju o drugim stvarima. Ne sjećam

se više tko je rekao da nacija predstavlja grupu ljudi koji su se dogovorili da pamte i zaboravljaju iste stvari.

Renan, još u XIX. stoljeću, predavao sam vam o njemu, umeće K.

Dobro, a što se događa kada se Europa podijeli na različita vremena? Nacionalizam je ionako teritorijalan, teritorij je svetinja. Sto se događa ako mu se izvuče tepih pod nogama? Nema zajedničkog teritorija, na njegovo mjesto dolazi zajedničko vrijeme.

Pitanje je možemo li mi napraviti taj izbor, jesmo li spremni, promrmljao je K. Zapravo, što uopće misliš o tom referendumu? odjednom me pogleda oštro iznad naočala, u svome stilu.

Večernji vjetar razgrće salvete, stol je pretrpan čašama i nepospremljenim tanjurima. I usred cijele te gomile, odjednom se, tko zna zašto, prisjetih one daleke večeri krajem osamdesetih, književnog skupa na moru, kao da je bio u drugom životu (K. je također bio tada za stolom). I maloga porculanskog tanjurića koji nam je prolazio nad glavama, s vrhnjem za Gaustina.

Ne znam, odgovorio sam, više ne znam.

Ni ja ništa ne shvaćam, govori K.

Postajem svjestan da nikada od njega nisam čuo upravo ovaj izraz koji je sad izgovorio. Očito ništa nije u redu čim najkategoričniji čovjek kojeg poznajem nesigurno odmahuje glavom.

Negdje iza nas čuje se grmljavina... Potom se trostruko raspršeni vatromet u bijelo-zeleno-crvenoj boji za sekundu izdiže nad nama.

Vježbaju za sutra, kaže K. Idemo odavde.

Moj nekadašnji prijatelj, mlađi asistent, sada profesor, Kalka. Osjećam ga bližim nego ikad, onako kako čovjek odjednom osjeća bliskim onoga tko se u vrijeme kakve nesreće nađe pored njega. Zvijezde iznad nas hladno su svjetlucale *a la Kant*, dok se moralni zakon kotrljao negdje po ulicama. Dolje radnici i dalje grade ma-zulej Georgija Dimitrova s nekakvim laganim materijalima

i vjerojatno će do sutra biti gotovi. (Ipak su ga 1949. podigli od zaista neprobojnoga betona za samo šest dana. Potom im je 1999. trebalo sedam da ga sruše.)

Prolazeći pored njih, K. se nije suzdržao i doviknuo je: Dečki, koga ćemo položiti unutra?

Nekoliko radnika se okrenulo, začuđeno ga pogledalo, no ništa nisu rekli. Dok smo se udaljavali, za leđima smo jasno čuli: Pazi samo da to ne budeš ti.

10.

PARADA

Probudio sam se sljedećega jutra s Audenovom glavoboljom od 1. rujna 1939. godine. Bila je nedjelja, 1. svibnja. Idealan dan za paradu i ustanak. Za Soc - Praznik rada, a za Junake - izbijanje Travanjskoga ustanka. Mitinzi dviju najvećih sila, samo tjedan dana prije referenduma.

Odlučio sam da moram sudjelovati u oba, ući pod krinkom simpatizera i sudionika kako bih dobio posve autentično iskustvo i imao poslije što ispričati Gaustinu. Nije bilo teško nabaviti oba odijela. Odijelo je bila propusnica, putovnica, članska iskaznica. Svaki je pokret postavio svoje štandove i prodavao ih s posebnim popustom. Šivanje odora općenito je preraslo u jedan od najunosnijih biznisa u zemlji.

Možda zvuči čudno, ali krojači su bili privilegirana klasa za vrijeme soca. Sjećam se kako je, kada je obavljanje privatnih profesija bilo zabranjivano, u suterenskim sobičcima samo našega kvarta svijetlilo nekoliko krojačkih prozorčića. Majke su nas tamo vodile da nam uzmu mjere za odijelo. Krojač (kao po prirodi ćelav, s rijetkom kosom na potiljku, malenim okruglim naočalama, brkovima i sjajnim manšetama - pravi buržujski tip) naslagivao je platna po meni, tu i tamo šarao kredom, na drugoj ili trećoj probi vidio bih

kako se to platno oblikuje u nogavice i rukave koji su visjeli s moga mršavoga tijela, pričvršćeni pribadačama. Plašio sam se tih pribadača. Kao Isusek na križu si, dragi moj dečko, krojač bi se nasmijao i odmaknuvši se korak unatrag, zaškiljio, vidi samo kako ćeš zgodan momak za ženidbu postati.

Tako smo rasli između kršćanstva i neženja, zaobilaznim putem kroz tvornicu šamara. Ali u menije i do danas ostala sumnjičavost prema krojačima s njihovim buržujstvom, pobožnošću i pribadačama. Ponovno sam skrenuo, neka mi bude oprošteno, ali prošlost je puna sporednih uličica, prizemnih soba, raskrižja i hodnika. I bilješki na marginama o stvarima koje su nam izgledale nevažne, da bismo tek poslije odjednom shvatili kako je guska iz prošlosti savila gnijezdo i položila jaja upravo tamo, u nevažnom.

U svakom slučaju, lako sam se i vrlo povoljno snabdio s oba odijela. Prvo sam odjenuo ono iz Soca. Njihov je miting počinjao sat vremena prije onog drugog. Socijalizam je držao do ranoranilaca. Revolucije, prevrati, ubojstva događaju se rano ujutro, prije svitanja. Svi smo nekada zorom ustajali, i to ne zbog revolucije, nego zbog škole, razdražljivi i nenaspavani, slušali na radiju iziritirani zbog ranoga sata signal emisije *Bugarska - djela i dokumenti* i dječju pjesmicu "Kod kuće sat otkucava, ustajte djeco draga..." Godinama je u našim nerasanjenim ušima zvučalo kao *Kodkućesat otkucava...*

I evo me u 7:30 ujutro već kod pothodnika ispred nekadašnjeg Doma Partije. Tamo je bilo zborna mjesto za paradu. Imao sam crvenu kravatu, dugu do pupka, sa širokim donjim dijelom. Izgledao sam smiješno u mišje sivom odijelu s jedva vidljivim prugama i džepovima s preklopima. Kao besplatan dar uz odijelo dobio sam rupčić, platneni, muški, sa sivim rubom, i maleni češalj za unutarnji džep sakoa. Mora se priznati da su mislili na svaki detalj. Pobjede li ovi, morat ćemo vratiti proizvodnju rupčića za nos i malih češljeva. I općenito svu pozamanteriju iz onih vremena. Pozamanterija

- otkad mi nije na um pala ta riječ. Vraćanjem stvari vraća se i jezik. Postole su mi bile ulaštene, čarape, tko zna zašto, tamnozelene, vjerojatno uzete iz nekog vojnog skladišta. Imao sam i kačket za svaki slučaj, ali zasad sam ga držao u ruci.

Usprkos ranome satu trg se počeo puniti simpatizerima ranoraniocima. Posvuda se čulo nekadašnje “Druže, Drugarice...” U početku sam mislio da se u tom, za moje uši zaboravljenom, obraćanju krije neka šala, ali ne! Sjetih se kako bi ga, budući da mi se otac zvao Gospodin, a povrh svega preživao još i Gospodinov, neki poznanici na ulici izdaleka dozivali imenom “Gospodineeee, Gospodineeee...” i svi bi se sledili. Ma, kakav vam je on gospodin, druže, umiješao bi se neki budni građanin. Ali i “druže Gospodinov” bilo je također smiješno.

Jedan starac sijede brade sjeo je da malo predahne na kamenje ispred Arheološkog muzeja i s mukom se pokušavao uspraviti, ali nije uspijevao. Držeći u jednoj ruci zastavicu, a u drugoj štap, nije se sjetio odložiti zastavicu pa se poduprijeti. Otišao sam mu pomoći.

Idete li na paradu, djede?

Na paradu, sinko. Iz Domovinskog sam fronta, čitavog života član. Undan su ti oni mene dobro mlatili, jer sam vazda guro nos di ne treba, al’ ako treba, ja b’ da se oni jopet vrate. Bijo ti je otaj socijalizam svakakav, al’ bar znadeš na čeme si, ’ko mene privari jednoć, ja ću njeg dvaput, već ćemo se nekako načerat, al’ ovo novo vrime, ma to samo dok te gleda, već te je ogulilo. Pregazi te k’o brzi vlak, fijuuuuuuu i ajde, sjediš u gaćama, ni’ko te ne jebe za suvu šljivu.

Otresao je hlače od prašine i pogledao me žmireći. Al’, vratimo l’ vrime, oče l’ se i godinice vratit? Ja spreman da me jopet biju, samo da mi je dvajes i kusur.

Nasmijao sam se, potapšao ga po ramenu, a djed mi je Matejko

(tako sam ga nazvao) zahvalio na pomoći i sitnim korakom krenuo prema svome rajonu.

Druže... Starija žena s lentom zapovjednika odreda i crvenom bilježnicom Partizdata* - Iz koje ste vi partijske organizacije? E, pa sad... Zar ću se tako obrukati na početku akcije?

Iz kojeg ste rajona, pitam?

Iz Lenjinskog rajona, automatski sam odgovorio, očekujući da će žena pozvati milicajca koji je stajao u blizini (da, našli i stare milicionerske uniforme za zaštitare) da me izvede s trga. Suprotno mojim očekivanjima, razvedrila se i odobravajući kimnula.

Ljudi su već zaboravili prava imena rajona iz onog vremena, ja sam iz Kirkovskog. Kako se zovete, da vas zapišem?

Promrmljao sam nešto kao Gospodinov, što je žena marljivo zapisala.

Možete uzeti crvenu zastavicu i besplatne karanfile s onoga stola, koji mi je pokazala i razidosmo se.

Viđao sam tu sliku stotinu puta, slao je nekamo u podrum svoje svijesti, da bi mi sada isplivala pred očima poput sablasti, jedne od onih za koju znaš da su od krvi i mesa i koja se neće zbuniti prođeš li rukom kroz nju. U tom smislu, ako su doista prave, sablast si onda ti sam. Muškarci, žene, masa, narod... Muškarci u identičnim mišjim odijelima, poput moga, tu i tamo poneko u tamnoplavom ili crnom sakou. More ženskih mantila, bež boje, hit kasnih sedamdesetih, ako se ne varam. Kao da su modna kuća Valentina ili Centar za novu robu i modu Janica ponovno pokrenuli proizvodnju. Ali ne bih se iznenadio ni da se to uistinu dogodilo. Mogle su

* Partizdat - Partijno izdatelstvo, bivša izdavačka kuća Centralnog komiteta Bugarske komunističke partije u Sofiji (1944. - 1991.). (op. prev.)

se primijetiti i neke posebnije odjevene žene, s drugačijim krojevima, vjerojatno drugarice vodećih ljudi partijskih komiteta, bio je tu vidljiv potpis unuke Prvoga, koja je i sama bila dizajnerica, "pravi modni diktator", kako je pisalo lijevo krilo medija. Žene su nosile natapirane, ranim jutrom napravljene i nalakirane frizure, ala Valentina Tereškova, a i same haube u frizerskim salonima bile su zadivljujuće nalik na skafandere prvih sovjetskih astronauta. Nikakvo čudo ne bi bilo kad bi svi u stanju neke uzbune mogli uzletjeti izravno u njima. Okupljeni su se motali naokolo, žene su se ljubile u obraz, potom dugo jedna drugoj trljajući brisale ruž. Muškarci, svježe obrijani, s ostrim mirisom toaletne vode, pušili su, bacajući pogled prema kolegicama.

Moram priznati da je vladala radosna živost.

Stajao sam zbunjen, sam, bez zastavice i karanfila, pa krenuh prema štandu. Nestalo, druže, bespomoćno diže ruke žena. Obećali su da će dopremiti još... Bože, koliko je milo i poznato bilo sve ovo. Očito sam izgledao prilično očajan, jer jedan muškarac u redu iza mene pružio mi je kutiju cigareta - Hoćete zapaliti?

Stjuardesa! uskliknuo sam posve iskreno. Uspomena na moju prvu cigaretu, bilo mi je devet, a to je uspomena i na prvu krađu (iz očeve kutije cigara), na prvu laž, prvi osjećaj da si muško, prva revolucija - koliko mnogo stvari leži skrivenih u duhanu jedne cigarete.

Čovjek je očito pogrešno protumačio moju reakciju i iz unutarnjeg džepa izvadio drugu kutiju cigareta: Imam i HB, iz *duty freeja*.

Nasmiješio sam se i tek sad sam se zagledao u njega, nosio je otrovnožutu kravatu, a sako mu je bio poseban, razlikovao se od okolne mase. Odjednom mi je nešto sinulo, a očito i njemu u istom trenutku. Uslijedio je poznati žanr prepoznavanja, dosta banaliziran od Odisejeva vremena: ma, jesi li to ti... A ti... Mislio sam

da si u inozemstvu. E, pa nije inozemstvo na onome svijetu, i otamo se ljudi vraćaju.

Dembi, moj prijatelj iz škole, a potom umalo i kolega na fakultetu, na vrijeme se dosjetio da je filologija mrtva stvar i nestao je negdje u paralelnom svijetu ranih devedesetih.

Nismo se vidjeli trideset godina. U posljednje se vrijeme bavio nekretninama, avionskim dijelovima i otvaranjem slastičarnica Roza Bela. Upravo tim redoslijedom.

Jednom mi se javio da smislim reklamni slogan za lanac njegovih slastičarnica, *hajde, pa nisi li ti pjesnik*. Nisam ja bio nikakav pjesnik, naravno, samo student druge godine filologije i siromašan točno onoliko koliko to zahtijevaju moj smjer i studijska godina, te sam se odmah nabrijao i smislio nešto poput "Naše slasti za vaše strasti", što se njemu strašno dopalo, a ja zaradio svoj prvi honorar od šezdeset leva, trideset banknota po dva leva, imao sam osjećaj da su upravo uzete iz kase slastičarnice, još ljepljive od kreme s maslacem.

Dembi, s kojim sam zajedno proživljavao sve gimnazijske idiotizme, glavni gimnazijski frajer, jedan od najsimpatičnijih prevaranata koje možeš sresti. Bili smo obostrano iznenađeni svojim prisustvom ovdje. Uokolo počеше svirati trube, a ljudi su se postrojavali u redove. Dembi je odjednom bio u žurbi, tutnuo mi u ruku posjetnicu: ovdje sam službeno, reče, hajde da se vidimo na miru, nakon čega je nestao u gužvi. Bacio sam pogled na posjetnicu prije nego što sam je pospremio: Dejan Dembeliev, telefon... Samo ime i telefon. Takve su si posjetnice mogle dopustiti jedino pretjerano poznate ili pretjerano skromne osobe. Dembi nije bio potonji.

Odjednom se trg preobrazio i uzavrelo mnoštvo kao da se na znak počelo postrojavati. Očito je bio neki problem s razglasom jer se čulo kako je jedan od tehničara opsovao "da mu mamicu...", što se

pronijele čitavim trgom. Odmah potom, ne bi li se ublažio gaf, krenula je “Ustajte prezreni na svijetu...”

Najprije su na platformi, koju su vukli električni automobili, stajali gimnastičari u kratkim hlačama, spremni na signal napraviti živu zvijezdu petokraku. Do mene su djevojke mahale rupcima i zastavicama i uvježbavale kompoziciju, tako da na dani znak dio njih čučne i oblikuje lice, dovoljno zamučeno da istodobno podsjeća i na Dimitrova i na Lenjina. Prisjetio sam se kako je jedna moja teta cijeloga života sva ponosna pred gostima za stolom pričala kako je kao studentica 1968. bila dio Lenjinova brka - Nacionalnom stadionu, prilikom otvorenja Festivala mladih, pred 40.000 gledatelja, ne možete zamisliti to uzbuđenje! Sjećam se isto tako kako bih svaki put, slušajući tu priču, skoro puknuo od smijeha te sam morao bježati u dječju sobu, da ne pokupim koji šamar od mame. Sirota moja teta, čitavoga života maštala je o umjetničkoj karijeri, kako je ona sama govorila, dok je uloga njezina života bila dlaka u brku Lenjina.

Ideja da ovaj miting prođe kao socijalistička parada nije bila loša, ali bilo je i nekih nedostataka budući da je prostor bio ograničen. Trebalo se proći samo nekakvih 200, 250 metara kako bi se svi rasporedili između mauzoleja i Nacionalne galerije, koja je nekada bila Carski dvorac, a koji je nekad bio turski konak. Glas najavljiivača pucketao je iz zvučnika. Jesu li se pobrinuli pronaći stare zvučnike da se namjerno osjeti ono pucketanje i krckanje kao nekad? Ako je i bilo tako, iza ovog pokreta stajali su ozbiljan mozak i novac. Novac je, to je bila javna tajna, dolazio iz Rusije koja se postupno i posve javno iznova pretvarala u Sovjetski savez, vraćajući si referendumima, ako možemo u ovom slučaju upotrijebiti tu riječ, prije izgubljene teritorije.

Glas najavljiivača pronio se trgom, dubok i razdragan, našli su nekog glumca s patetikom iz onog vremena, htio - ne htio, naježiš se. Iste one riječi o krvi tisuća heroja, teškom, ali jedinom sigurnom

putu u svijetlu budućnost, životna radost i odvažnost, odvažnost i životna radost.

Ljudi uokolo, kao i onomad, jedva su hvatali smisao kazanoga, premda to nije ni bilo moguće, ali sama abrakadabra izrečenoga, intonacija i patos bili su crvena lampica, dovoljna da otključa želučane sokove prošlosti. Smjestio sam se u zadnjem redu bloka Domovinskog fronta, spazio djeda Matejka i kimnuo mu.

Parada je počela. Najprije je krenula limena glazba u pratnji malene grupe mažoretkinja. Nikad nisam uspio shvatiti kada je socijalizam dopustio takvu erotiku, očito su senilni starci iz Politbiroa negdje osamdesetih dali svoju pohotnu suglasnost. Isti oni starci koji su nekada naređivali lupanje pečata po bedrima djevojaka ako su im suknjice bile prekratke, pa ih slali u Moskovsku 5, odjednom su dopustili ove lolitice u revolucionarnim odorama.

Nakon njih na pokretnoj platformi gimnastičari su svojim tijelima napravili živu petokraku, potom je došao red na djevojke koje su sa zastavicama uvježbavale glavu Lenjina-Dimitrova. Uslijedilo je nekoliko električnih vozila s ogromnim konstrukcijama od stiropora i portretima. I na samome kraju obični radnici, mi, s karafilima i zastavicama (a ja se nisam ni uspio snabdjeti ni s jednim od ta dva rekvizita). Naš je korpus završio posve na dnu trga, do galerije-dvorca-konaka, odakle se pak mogao vidjeti čitav prizor. A ponajviše mauzolej. Cijel cjelcat, podignut iznova, što je predstavljalo vrhunac događaja. Moglo se osjetiti kako je pravo uzbuđenje prošlo kroz redove kada smo mu zastali nasuprot. Radnici su one večeri obavili dobar posao. Mauzolej je sijao poput onog pravog, bjelji negoli je bio. Stražari su sprijeda izveli ritual smjene straže. Na dani znak sudionici parade počeli su skandirati "Slava, Slava, Slava..." Čudno je kad su uopće uspjeli to uvježbati, takva sinkronizacija u skandiranju nije se mogla samo tako postići. U svakom slučaju, ja sam očito propustio vježbe i pomalo sam se smotano uključio, ali mi smo ionako bili iz Domovinskog fronta, posljednje

rupe na svirali. U tom su se trenutku na pozornicu počela penjati službena lica, mašući na isti način kao nekada, onako iz zgloba ruke. Bila je to prava koreografija, na tome se radilo, pomislih kako bih volio upoznati scenarista. Odjednom, kao na neki znak, skandiranje je utihnulo i glas se najavljiivača ponovno razlijegao trgom. A sada pozdravimo vožda i učitelja, druga Georgija Dimitrova... Pomislio sam da je to neki gaf u scenariju. Možda da pozdravimo uspomenu na njega, ali baš da pozdravimo njega samoga...

I u tom trenutku, u nastupajućoj tišini, prvo se začuše trublje, krov na zgradi se rastvorio, dvije ravne ploče kliznule su u stranu, a iz unutrašnjosti mauzoleja polako se počeo uzdizati Dimitrovljev odar, isti onaj koji sam kao dijete viđao, s crvenim plišanim pokrovom ispod sebe i cvijećem oko balzamiranoga tijela i... samo balzamirano tijelo. Sarkofag je visio nad pozornicom i ljudima koji su zastali ondje, jedna žena brzo se prekrizila. Trg se sledio. Uplašio sam se da bi se mumija mogla otkotrljati s postamenta i pasti na glave dužnosnika. Mislim da su se i oni pribojavali istoga. Potom su se dva dijela mauzoleja nečujno spojila. U tom trenutku prigušeni trnci užasa prošli su kroz zbijene redove jer, o ne, mumija je diskretno dignula dlan, samo dlan i nenametljivo mahnula. Jedva vidljivo, gotovo neprimjetno. Vidio sam kako se nekoliko starijih žena uhvatilo za srce i kako su ih brzo odveli. Odmah se uključio Dimitrovljev glas, s neke stare snimke koja kaže da put kojim idemo nije gladak i ravan poput kaldrme pred Narodnom skupštinom, već trnovit. Ti se ljudi nikada nisu naučili pravilno govoriti.

Bilo je strašno, moram priznati daje i meni srce poskočilo. Kada je snimka završila, istupila je vođa pokreta, crvenokosa žena od pedesetak godina, s tipičnim kostimićem, pomalo uskim i suženim u struku, crvenim rupcem oko vrata i crvenim karanfilom u džepiću sakoa. Dala je znak gomili da se stiša i počela s onim obavezanim "Dragi drugarice i drugari..." Pet r-ova u tri riječi, očigledno tu leži skriveni kod socijalizma. Sto više r-ova, to nam je bolje. Nije

slučajno što savjetuju da u imenima pasa bude i glas r. Da ih se respektira kad im se naređuje.

11.

Kolektivne amnezije i hiperprodukcija sjećanja

Sto društvo više zaboravlja, to netko više proizvodi, prodaje i ispunjava oslobođene niše *ersatz-sjećanjem*. Laka industrija sjećanja. Prošlost, izrađena od lakih materijala, plastično sjećanje kao proizašlo iz 3D-printera. Sjećanje prema potrebama i potražnji. Novi lego - različiti moduli prošlosti nude se i točno odgovaraju praznome mjestu. Još uvijek ostaje kolebanje je li ovo što opisujemo dijagnoza ili ekonomski mehanizam.

(Gaustin, *Nove i predstojeće dijagnoze*)

12.

USTANAK

Nisam dočekaao nastavak govora ispred mauzoleja. Vrijeme je odmicalo, a morao sam uhvatiti i miting Junaka koji je u tom trenutku počinjao samo petsto metara niže u Borisovu parku. Izvukao sam se kroz parkić iza galerije-dvorca-konaka. Unajmio sam stan u blizini, zamijenio tamo sako i hlače čakširama i jelekom, bijelu košulju sam ostavio - bijele košulje uvijek prolaze - ovio si pojas, stavio umjesto kačketa kalpak na glavu i evo me pravi junak. Naglavci i opanci su mi zadali malo više problema, ali donijeli su mi i određeno olakšanje nakon tvrdih i nerazgaženih postola. Zaobišao sam Sveučilište, spustio se kroz Knežev park sa spomenikom Sovjetskoj armiji, ograđenim kordonom lijevih dobrovoljaca koji su ga dano-noćno čuvali od učestalih akcija u posljednje vrijeme. Pola sata

posla sprejem noću i sljedećeg dana ruski vojnici sa šmajserima osvanu kao *batmani* i *supermini*. Zapravo, roje bilajoš jedina lijepa stvar koja se još uvijek mogla dogoditi ovom spomeniku. Prošavši pokraj stadiona zašao sam u dubinu Borisova parka koji se prije toga zvao Park slobode, a još prije toga isto tako Borisov park, a još prije - *Pepinierata* iliti Rasadnik.

Ovdje je svako mjesto bivše nešto drugo.

Ušao sam u Borisov park. Da je netko od domoljuba koji su se tu skupili pročitao daje prije Oslobođenja upravo ovdje bilo mjesto turske vojarne, a malo poslije toga i tursko groblje, sigurno bi se našlo drugo zborna mjesto. Ali priroda nema sjećanja, kao ni ljudi, tako da je Borisov park odjekivao junačkim pjesmama u ovom već gotovo podnevnom satu ili kako bi prije govorili - dvanaest sati po turskom standardnom vremenu. Dok sam prolazio pored jezera Arijana, jedan mi se opanak razvezao i umalo se nisam ubio.

Pomoz' bog, brate, treba li ti pomoć? nagnuo se nada mnom neki mladi momak.

Bog ti pomogo, brate, pokušao sam i ja ući u jezik.

Dobra filološka vježba, veselile su me takve stvari. Opet se sve svodi na jezik.

Tamo "druže", ovdje "brate", i jezik trpi poput stoke sitnog zuba, ne buni se. Jer pamti i ono prije nas. Ili baš zato što ne pamti.

Pored mene idu i smiju se gizdave mome s cvjetovima u kosi, dukati im se sjaje na suncu, a srebrne pafte bliješte sprijeda. Po nošnjama im vidiš da su iz različitih krajeva Bugarske, crvene tunike i vezene crne pregače djevojaka iz Trakije, crni fuštanići Sopkinja, lijepi satenski jeleci Rodopčanki... Mnoge su se tvrtke za mušku i žensku modu sada prekrstile u abadžijnice, punom su parom šili šaljvare, jeleke, tunike i vojničke odore, uključujući i one za djecu, kao da se pripremao novi Travanjski ustanak.

Dan je bio lijep, svibanjsko sunce blago je grijalo, čovjek bi mogao reći da je i drveće obuklo nošnje, da ne propuste ono što se ima dogoditi. Po širokim poljanama Borisova parka ljudi su sjedili u grupicama. Neki su već rasprostrli prostirke po zemlji i vadili tko je što ponio, pile, kuhana jaja, ajvar.

Muškaraca je bilo svakoj akog kalibra - od golobradih momčića do stričeka neodređene srednje dobi (s određenim trbusima) pa sve do sijedobradih starčića. Ovi su posljednji bili najsimpatičniji, neki od njih toliko stari da ti se čini da nikada nisu ni prelazili na europsku odjeću. Svaki od njih imao je ili sablju ili bodež ili džepni nožić. Većina njih nosila je široke čakšire ukrašene crnim remenčićima, duboko naboranim sa stražnje strane, o pojas zataknutu kuburu i bodež s drškom od kosti. Otprilike svaki od njih držao je staru pušku - mjercale su se berdanke, a mogle su se vidjeti i kremenjače, krinke iz Rusko-turskog rata te tu i tamo koja Chassepotova puška također iz tog doba. A adžamhje su u nedostatku drugog oružja došli sa zračnim flobert puškama s kundacima, obojadisanim poput barjaka. (Vidi ti kako ti jezik klizi i riječ po riječ brzo navlači čakšire.)

Desno, pored samoga stadiona, stajala je malena konjica, kao prenesena sa stranica *Zapisa o bugarskim ustancima* Zaharija Stojanova iz 1884. ili, bolje rečeno, filmske inačice te knjige. Tridesetak konja s ustanicima koji su ih uzjahali, svaki s lavom na kalpaku i purećim perjem, čini mi se. Jedan od njih, to bi trebao biti Benkovski,* zavezao je konja i dosta izravno zadirkivao nekakvu djevojku sa zelenom hajdučkom zastavom.

* Georgi Benkovski (1843. - 1876.), vodeća ličnost Travanjskoga ustanka, (op. prev.)

Poželio sam pomiješati se s nekom grupom, čuti što ljudi govore, a moja je ironija lagano isparavala. To je bila moja domovina “koju mi je nacionalizam ukrao”, kao što bi rekao K. Sjetio sam se kako sam se u osnovnoj školi znojio pod kalpakom od astrahana koji mi je bockao uši, dok mi je aba tako grebala vrat da su me poslije tjedan dana mazali mašću. Svakoga jutra, umjesto tjelovježbe, u dvorištu škole morali smo igrati razna kola. Stavljali su me na začelje, ali sam opet uspijevao zbuniti onog do sebe. Tako je, ali nisam li potajno htio osjećati se makar na trenutak jednim od svih, smijati se na glas šalama, osjećati druga slična tijela s kojima bih trebao imati zajedničko sjećanje, zajedničke priče... Nisu li i oni upravo zato bili ovdje, da si s nekim tko je poput tebe zbunjen, ali ponosan, mrzi Turke i Cigane istom onom strašću kojom voli tripice, imam bayildi, veličinu bugarskih prenoćišta, tursku kavu, “Ustani, ustani, junače balkanski”, ali i “Bijelu ružu ću okačiti”, koji voli popodne odrijemati, navečer sjesti uz rakijicu, upaliti televiziju, opsovati i doviknuti prema kuhinji “ženo, gdje si zaturila solnicu”, voli on da mu je sve u kući pospremljeno i čisto, zato prazni pepeljaru u najlonsku vrećicu, a vrećicu baca van s terase, pa kada mu je poslije vjetar zalijepi za čelo, dok prelazi ulicu, ili kad ugazi u pseće govno reći će “e, stvarno smo svinje” i opet opsovati. Tko je ikada rekao da je psovka bugarski satori, bugarski zen, bljesak prosvjetljenja, *shortcut* prema uzvišenom.

Hvala Bogu, zacijukaše gajde, iščupaše me iz crnih misli... Ljudi skočiše i potrčaše u kolo. Povukao sam se u stranu i vidio pod jednim drvetom starca, ovdašnjega djeda Matejka, potpuno nalik na onog s jutrošnje parade, te se zaputih prema njemu. Čak sam pomislio, da nije onaj isti. Pokušavao je pripaliti svoju lulicu ognjilom i udario je kremenom o kresivo ne bi li dobio iskru. Bilo je nečeg iz cjelokupne bugarske književnosti i narodnih priča u tom gestu.

Kako si, djede, da sjednem malo pored tebe u hlad, rekoh.

Bog ti pomog'o, sinko. Sjedi, der, hlad je za sve, odvratio je ne podižući pogleda.

Zaigra li srce kad čujete gajde? zadirkivao sam ga.

Srce skače, ali noge neće, odgovori starac. Srce govori ajde, noge, đipajte, a noge ni da čuju. Uši, i one gluhe, a ni oči ne vide. Ja k'o Balkandžija Jovo, reče starac i nasmija se. Godine su najveći Turčin, sve mi uzeše. I ne pitaju! Pjesme sam spjevao, ali izgor'la mi gadulka,* pa sad sviram na listu kruške, ali ni krušku više ne mo'sh nać. Mogu ti ispjevati pjesme Boteva ili Vazova od početka do kraja. Iz Baldeva sam ja, jes' čuo za Baldevo?

Čuo sam za baldevske prosjake koji su bili nasljednici oslijepljenih Samuilovih vojnika i koji su se rasuli po zemlji nakon naj-mračnijeg bugarskog poraza te postali lutajućí guslati i pjevaćí po mostovima i ćaršijama. Ne bi li zaradili koru kruha pjesmama o nesretnim i oslijepljenim vojnicima. Starac se vidno obradovao da je netko čuo za ovo.

Pa, eto, ja sam od njihovog sjemena, reče, i s vremenom, eto ti ga na, i ja oslijepih kao Samuilov vojnik.

Ima li 'ko da ti pomaže? upitah.

Ima, unuka me dovela, sigurno je u kolu. Kad se napleše, odo-smo. Ali dižu brate ovu gungulu, a ni ovo puškaranje mi se ne sviđa.

Blag neki ćovjek, podsjećao me na moga djeda. Dobro je da ima još takvih, nekim ćudom preživjelih starćića.

Kolo je uistinu grmjelo i postajalo sve veće, poćinjaló je od gornjih aleja, obilazilo jezero s ljljanima i spuštalo se prema jezeru Arijana te ulazu u park. Skoro je izašlo na sam Orlov most. Ne znam jesu li imali dozvolu za zaustavljanje prometa na Carigradskom putu, ali tko bi imao hrabrosti sprijećiti ih? Bilo je nećeg znakovitog u toj

* Gadulka - tradicionalni bugarski gudaćki instrument, (op. prev.)

ispražnjenoj ulici koja je vodila prema nekadašnjem bugarskom snu. Znali smo iz pjesme “Kraj Bospora buka se diže”^{*} o Simeonu pred utvrđenim zidovima Carigrada, grada koji nikada neće biti njegov. Ali i to daje “zadrhtao Roman” bilo je dovoljno napaćenoj bugarskoj duši. A i svaki dan autobusi su istresali na Kapali čaršiji Simeonove sljedbenike. Zašto bi čovjek osvajao neki grad, kad može malo-pomalo sve u njemu pokupovati? Kolo je raslo iz minute u minutu, preskakali su se branici na Carigradskom putu i opet preko Orlova mosta kolo je ulazilo u park.

Ju-huuu-huuu-huu... Kada bi sad netko izdao naredbu “Naprijed! Na Carigrad!”, kolo bi se poput zmaja usmjerilo onamo, na istok, pa sve niz put, niz put, pa bi zastalo pred onim carigradskim palačama, pa bi im opkolilo zidine sa svih strana, pa bi pregazilo Bospor. Al’ kad stegne obruč oko grada, pa kad se začuju kaba gajde, em opsada, em kolo... ne padne li grad... I grad će pasti i kolo će se igrati. Kolo, kolo je tajna bugarske vojske, bugarski trojanski konj. Junaci, preobučeni koloplesači i veseljaci, a u čakširama - pištolji. Ovdje se krije mudrost Odisejeva, Hitroga Petra^{**} i Odiseja u jednom.

Odjednom se na nebu iznad Borisova parka začula buka i lagana sjenka se nadvila nad drvećem, a oblacima ni traga. Svi su istog trenutka podigli pogled. Bugarska zastava koju je nosilo tristo dronova, kako su novine poslije objavile, letjela je iznad nas. Najveća bugarska zastava, kandidat za Guinnessovu knjigu rekorda. (Ovdje bi Wagnerove *Walkitre* pristajale, ali organizator je odabrao

^{*} Car Simeon - jedan od najvećih careva u povijesti Prvog Bugarskog Carstva, nekoliko je puta dolazio pred vrata samog Carigrada, ali ga nije uspio osvojiti i stvoriti bizantsko-bugarsko carstvo. U posljednjem pohodu na Carigrad zaustavlja ga bizantski car Roman Lakapen. (op. prev.)
^{**} Hitar Petar - lik varalice iz bugarskih priča za djecu, (op. prev.)

“Izle e Delio Haidutin”).) Bilo je nečeg čudnog u cijelom tom prizoru, nečeg poput apokaliptičnog filma u kojemu su sva vremena izmiješana. Dronovi su svečano zujali vukući zastavu čiji se kraj nije nazirao. Odozdo nekakvi ljudi u gaćama i s puškama iz XIX. stoljeća bacaju kape u zrak i viču huraa... Čim su dronovi zadivljujućom preciznošću prekrili čitav komad neba iznad parka, zaustavili su se i ostali lebdjeti u zraku nad glavama zaprepaštenog naroda.

“Nebo nježno kao svila, to je moja...”,* zapjevao je netko s improvizirane scene, ali glas mu je ostao nekako usamljen i čovjek se zbunjeno zaustavi. U tom trenutku netko od vođa pokreta uzeo je megafon i uzviknuo parolu: Bu-ga-ri - Ju-na-ci... Povik se odmah prihvatio, odjeknuo brdima i dolinama, odbio se o zgrade sa suprotne strane Carigradskog puta i vratio među drveće u Borisovu parku. Bu-ga-ri - Ju-na-ci, izvikivali su ljudi, uperivši pogled gore, prema dronovima, kao da su ih tako pozdravljali.

Jedan srčan momak nedaleko od mene nije se više mogao suzdržati, uperi mannlicherku i opali u zrak, onako kako je vidio da to od sreće čine u filmovima. Mrš tamo, probit ćeš zastavu, povika odmah stariji mu prijatelj koji je sjedio u blizini, možda i satnik njegove družine. Momak se posrami i skide pušku, ali znak je već bio odaslan i s nekoliko mjesta zapucaše puške i revolveri (levorveri, kako je jednom netko napisao, kako to bolje zvuči). Dva, tri pogođena drona zalepršala su i srušila se na gomilu. Hvala Bogu, nije bilo žrtava. Čudno je bilo vidjeti ubojstvo drona, kao da gađáš leteću gusku, ne leti perje, ali osjećaj je ipak kao da si ustrijelio pticu.

Upravo u tom trenutku, kao na znak (nitko nije shvatio je li tako bilo po programu ili zbog iznenadne pucnjave), dronovi svi kao jedan otpustiše kvačice i nestadoše na zapadu, a zastava, ostavši

* Stih iz pjesme “Visoke, plave planine” Mladena Isajeva. (op. prev.)

sama u zraku, kao da se na trenutak začudila, polagano poče padati, nekako svilenkasto padati, obgrlivši drveće, grmlje, tobogane i kamenog slona na dječjem igralištu, jezero s ljiljanima, klupe i sjenice, spomenike pjesnika i generala, leteću konjicu Benkovskog i ljude sa svim svojim puškama. Oni na krajevima uspjeli su se povući, neke su plašljive žene i djeca također klisnuli, ali većina je ostala ispod. Tamo gdje je bilo visokih borova i kestinja, oformilo se nešto poput ogromnog šatora ili cirkuske kupole, dok je po padinama i poljanama svila posve prionula za zemlju, mogla su se vidjeti i pulsirajuća tijela prekrivenih, tu i tamo čuli su se i uzvici, kao da se neki guše, te se moralo sveto platno nožem razrezati. Borisov park, pokriven najvećom zastavom, većom od tri hektara. Kao da ga je Christo* zamotao, protiv kojeg su inače Junaci rogozorili.

Hvala Bogu, ja sam se zatekao blizu visokoga kestena, pod kojim je sjedio djed Matejko, te imasmo zraka, štoviše bilo je ugodno, samo što se širio nametljivi miris platna i vlažnih maramica. Ispostavilo se da je zastava bila poprskana ružinom vodicom te se Borisov park, na užas onih ispod koji su se gušili i davili u kašlju, pretvorio u Dolinu ruža. Bodeži i sablje najzad počеше djelovati u oslobađanju postradaloga naroda. Cika i skika, kašalj i psovke prolamali su se zrakom, dok su se izgubljeni dozivali imenima. Sve to osujetilo je planiranu kulminaciju s izbijanjem Travanjskoga ustanka. Trešnjev top nije opalio, i onomad je teško pucao, a sada bi pod platnom samo pogušio narod. Od leteće konjice vidjelo se samo nekoliko na smrt preplašenih konja koji su se izbezumljeno vrtjeli u krug riskirajući da pregaze jahače koji su spali s njih. Sa samoga brda, koje je trebalo predstavljati vrh Sipku i s kojeg je

* Christo (bug. Hristo Javašev), američki likovni umjetnik bugarskoga podrijetla koji je sa suprugom Jeanne-Claude Denat de Guillebon postavljao goleme pop-artističke instalacije, znali su, primjerice, uviti cijele zgrade u tkaninu, (op. prev.)

trebalo letjeti drvlje i kamenje, odjekivalo je gluho stenjanje i usamljeni glas recitatora koji se razlijevao sa zvučnika.

Ustanak je išao prema svojoj propasti, kao i onaj povijesni. Što je predstavu činilo vjerodostojnom.

13.

Svibanjski sumrak diskretno je pokušavao prikriti ostatke ustaničkog popodneva, komadiće zastave na kestenima u Borisovu parku, prazne boce, novine, kutije... Ne znam tko čisti nakon svake revolucije.

Koračao sam gore prema Ulici Krakra, prema Doktorskome parku. Nije mi se još vraćalo u stan. Ušao sam u Klub arhitekata, mjesto gdje sam nekada provodio gotovo sva svoja popodneva. Imali su maleno skrovito dvorište, idealno mjesto za čitanje i razmišljanje, naravno, ako ne sretneš brbljavoga prijatelja. Okrenuo sam Gaustinov broj u klinici. Prekinuo sam nakon duge zvonjave. Bolje je da mu pišem, pomislih, ionako nije volio telefone.

Odlučio sam nazvati Dembija, izvadio njegovu posjetnicu i utipkao broj. Opet se nitko nije javio. Napisao sam mu poruku predloživši da se vidimo. Minutu poslije dobivam odgovor. Dembi se ispričavao jer je imao užasno težak dan i poziva me ujutro kod sebe u ured na kavu, u zgradi Centralne banje.

U dvorištu Kluba arhitekata bilo je prilično tiho. Nakon cjelodnevnih parada i ustanaka ovdje je izgledalo kao da se ništa nije dogodilo, nekoliko starijih parova aristokratskog izgleda okupilo se za jednim većim stolom u kutu i nešto je mirno slavilo - jubilej, dijamantni pir ili činjenicu da su jednostavno živi. Nedaleko od mene dečko i cura su se ljubili. Evo stvari koje se ne mijenjaju, pomislih pokušavajući ne gledati u njih. Pomislio sam i kako bi izgledao ovaj kafić s dvorištem kada bi Junaci pobijedili. Bi li dovikli trešnjeve top na ulaz, staklene čaše zamijenili glinenima

i trojanskom keramikom, stolove prekrili crvenim vezenim stolnjacima? Hoće li ova simpatično rasijana konobarica morati navući fuštanić, a na glavu staviti maramu i dukate? Hoće li tihi džez zamijeniti narodnim pjesmama? Hoće li ostati barem mjesto-dva za građane umorne od povijesti?

Možda će na mjestu svih ovih prekrasnih raznojezičnih cvjetova koji su kaotično rasli ovdje zasaditi novu vrstu tulipana, vrstu Nacional - s čaškama koje se prelijevaju u bijeloj, zelenoj i crvenoj boji? Nakon mnogobrojnih pokušaja neki je gradinar uspio izolirati ovakvu sortu. Ubaciti zelenu u časku tulipana predstavljalo je nasilje nad prirodom koja je zelenilo sačuvala za stabla i lišće, a ne za cvijeće.

Čovjek vjeruje da će, što god se dogodi, utjeha prirode ostati neoskvrnuta. Uvijek će biti proljeće, ljeto i jesen, koje će zamijeniti zima i opet proljeće. Ali ni to više nije sigurno. Uostalom, prema Keltima, jedan od prvih znakova apokalipse jest miješanje godišnjih doba.

U tom trenutku nedaleko odavde jasno se začula tutnjava. Nakon čitavoga dana meteža i gužve ne bih to ni primijetio, ali mi se učinilo da sam čuo i automatski rafal, a sirene hitne pomoći potvrđivale su da se nešto zaista dogodilo. Znakovita ubojstva u centru Sofije bila su zaštitni znak ne samo devedesetih i dvadesetih, nego i kraja XIX. stoljeća. Jedan premijer upucan je ovdje na Aveniji cara Osloboditelja, drugi sasječen eno tamo na Ulici Rakovskoga. Samo da znate gdje ste.

Platio sam i krenuo, bilo mi je dovoljno emocija za taj dan. Vratio sam se u stan, pustio vijesti i vidio da je kod spomenika Sovjetskoj armiji došlo do sukoba sudionika dvaju skupova. Bilo je dvoje teško ranjenih *junaka* na koje je pucano automatskom puškom Špagin, iz vremena Drugog svjetskog rata, kako je precizirao reporter. Spomenik je bio na graničnom dijelu teritorija ta dva mitinga. Ranjeni su krotko krvarili u reportaži. Televizija je pretekla hitnu pomoć.

14. KOD DEMBIJA

Sljedećeg jutra krenuo sam rano prema Banji. Tijekom noći je padalo i u hladno svibanjsko jutro grad je izgledao posve drugačije nego jučer. Pločnici su bili poput minskih polja, ploče su grcale i pljuvale blato po nogavicama. To je hodanje pretvaralo u posebnu vježbu, odmjeravanje, preskakivanje, usporavanje, traženje obilaznih putova. Ne hodanje, nego manevriranje. Tako sam ne osjetivši, uz psovke i trk, stigao do mjesta.

Centralna banja, naravno, odavno nije bila banja, ali je ostala jedna od najljepših zgrada u Sofiji, s laganom, profinjenom secesijom na pročelju i zaobljenim bizantskim figurama. Trenutačno je u njoj bio smješten gradski muzej, ali, u svakom slučaju, svi su je zvali Banja i periodično bi se pojavljivala neka udruga koja je htjela ponovno je pretvoriti u gradsko kupalište, s velikim bazenom u muškom odjelu i manjim u ženskom. Prošao sam kroz muzejski dio, provukao se pored zlatnih kočija u stilu Luja XVI. i ništa manje masivnog radnog stola, dara za Ferdinanda od samoga Bismarcka...

Dembijev ured bio je na gornjem katu, na samome kraju hodnika. Prostrana prostorija, kaotično natrpana predmetima različitih stilova, iz različitih razdoblja, poput prirodnog nastavka muzeja.

Sto piješ? upitao je još s vrata.

Sto nudiš?

Sve od kave do kumisa.

Kumiš? Kobilje mlijeko? uskliknuh.

Da, s prabugarskim doručkom, odgovori Dembi, nevjerojatno se troši u posljednje vrijeme. Kaša od prosa, kuhani bulgur i tanko narezani komadi pastrme. Kušaj.

I maknu krpu sa susjednog stola na kojemu su stajala nabrojena jela.

Sušena pod sedlom konja, našalih se posežući za pastrmom.

Eh, tako piše, ali ne mogu jamčiti... Usput, posljednjih godina ima više konja nego ovaca, a brojem dostižu i krave koje se ovdje uzgajaju. Domoljublje se pokazalo kao proizvodna snaga. Zvakao sam polako i podozrivo tanki komad pastrme. Bio je žilaviji od očekivanog i nekako osobito neugodno sladunjavog okusa.

Ah, zaboravio sam ti reći, dodade Dembi vidjevši izraz mojega lica, daje pastrmakonjska.

Umalo je nisam ispljunuo u salvetu...

Pa, da, prabugari nisu uzgajali svinje i krave, reče Dembi, konj je služio za sve. Uostalom, taje pastrma užasno korisna, sadrži dva puta manje kolesterola i masnoća, plus mnogo cinka, izbrbljao je kao u reklamama. Nedavno su je lansirali pod brendom Kan Asparuh.

Pokaza mi na zidni kalendar tvrtke, kan Asparuh veličanstveno sjedi na konju i žvače komadić pastrme, kao da ga je maloprije otkinuo od istog tog konja. "Okus Velike Bugarske". A dolje sitnijim slovima "od bugarskoga mesa". To je već zvučalo kanibalski.

Jednu kavu, zamolih ga, i, ako može, bez kobiljega mlijeka.

Ispio sam je gotovo odmah ne bih li izbacio nametljivi sladunjavi okus konjetine. Dembi me ponudio nekakvim sokom od celera i cikla koji sam prihvatio. Dok je on brundao blenderom, detaljno sam osmotrio sobu. Golema karta Velike Bugarske, kakve se ne sjećam kada je točno takva postojala, visjela je desno od vrata. Gotovo je čitava Europa bila bugarska, plus dva komada, odrezana kao pastrma, od Azije. Iza stakla male vitrine stajala su četiri vrlo čudna kaleža. Približio sam se i vidio da su zapravo lubanje, pažljivo izdubljene i isklesane kao čaše za vino.

Servis "Nikiforova tintara", doviknuo je Dembi iz drugog kuta.

Nekoliko starih pušaka, krinki i mannlicherki, visjelo je na zidu. Kad god vidim okačenu pušku, automatski mi se javlja Cehov. Odmah pored njih - stari drveni radio s malenim heklanom tabletićem i vazom ručne izrade od plastične bočice deterdženta za

suđe, u kojoj se vrpeljilo nekoliko umjetnih .đurđevaka. Ništa ne može tako probuditi prošlost kao kič.

Gle , znam što misliš, odjednom izusti Dembi, ali moji klijenti upravo takve stvari vole. Odmahnuo sam rukom odobravajući i nastavio obilazak.

Nešto dalje, u staklenoj posudi s petokrakom na poklopcu pluta je mozak u formalinu, kao da je ukraden iz kabineta za biologiju. Od Georgija Dimitrova je, nehajno je dobio Dembi dok je prinio sok, sačuvali su ga pri balzamiranju.

Na kraju ovog izložbenog zida na postamentu je stajala maketa mauzoleja od kutija šibica, vrlo detaljna razrada.

Ovo lako gori, nisam odolio.

A kad je već riječ o mauzoleju, kako ti se dopala jučerašnja manifestacija? Zapravo... moja kompanija stoji iza... tog uprizorenja, skromno je dodao. Eto, znači time se bavio moj stari prijatelj Dembi.

Hoćeš reći da si ti... redatelj. Nisam znao jesam li upotrijebio pravu riječ.

Zarađujem za kruh. Imam tvrtku za povijesne spektakle, to mi je glavni posao. Oduvijek sam volio kazalište, tako da nema veze što me onomad nisu primili na Akademiju dramskih umjetnosti.

Prisjetio sam se da je tijekom manifestacije bilo nekoliko vrlo rafiniranih detalja i to sam mu rekao, što ga je vidno obradovalo.

Ono s pucketanjem zvučnika bilo je dobro, to si namjerno napravio, zar ne?

A što ti misliš? A greška na tonskoj probi i psovka tehničara... Ljudi pamte takve stvari. Budi siguran da se od svega na silnim manifestacijama iz vremena socijalizma upamti upravo to, neki gaf. I kada im ga sada priuštiš, to ih vraća direktno tamo. A što veliš za pojavu Dimitrova? *Deus ex machina*. Sišao sam prije toga u podrum mauzoleja. A da vidiš na što to slič! Kad su ga krenuli rušiti, minirali su samo gornji dio, dolje je sve popucalo, visi armatura, ali dvorane se drže. Soba u kojoj je mumija, ja je nazivam

“sobom za šminkanje”, ostala je netaknuta, dizalo, zajedno s postoljem na kojem su ga polagali, mjestimice je zahrđalo, ali ne posve. Svake su ga večeri spuštali dolje u zamrzivač, to ti je prvi klima-uređaj, s kraja četrdesetih, ogromna dvorana s cijevima. Potom opet u sobu za šminkanje da ga osvježe, da ga namažu ovim-onim, i potom opet dizalom u gornji svijet. Nije ni njemu bilo lako, gore-dolje, između ovog i onog svijeta. Nekoliko tona naprijed-nazad!

Mislim da je to s mahanjem rukom na kraju bilo malo previše teatralno, dodao sam otpijajući sok.

Eh, pa kako bi drugačije bilo. Pa ja stvaram kazalište, ne dižem revoluciju, brećnuo se. Uopće me nije briga za njihove glupe političke pokrete. Oni plaćaju, a ja radim po svom. To je novo kazalište, na otvorenom, s trupama koje ni ne znaju da sudjeluju u predstavi. Tragikomedija *dell'arte*. Zapravo, dio njih zna, dodao je, dolaze na poziv. Osiguravam, takoreći, statiste za mitinge i revolucije. Statiste za revolucije? To je već ozbiljno, rekoh. A da ne stojiš ti i iza ustanka Junaka? Ma, reče Dembi, ne da mi se to ni spominjati, javili su se u posljednji tren, trebalo ih je spašavati. Tako je kad dijele puške amaterima, zeznuli su dronove, sve...

U tom je trenutku zazvonio telefon, a na moje iznenađenje, zvuk je dolazio upravo iz one kutije koja mi se činila posve dekorativnom. Podsjećala je na mini telefonsku centralu - drvena pravokutna ploča, rezbarenih rubova, s teškom bakelitnom slušalicom, dva reda gumba i ugrađenim brojčanikom u gornjem kutu. Traže me preko petokrake, zavjerenički je namignuo Dembi i podigao slušalicu. Petokraka - mitska tajna telefonska mreža za vrhušku. Paralelni telefoni, paralelna mjesta za kupovinu hrane, paralelne vikendice, restorani, brijajući, vozači, bolnice, maseri, posve sigurno i paralelne djevojke za zabavu. Očito su oduvijek postojale dvije paralelne države.

Oprosti, moram se javiti. Daj mi deset minuta i idemo na svježiji zrak.

Ovo su, dakle, dileri prošlosti, pomislih. Dembi je postao jedan od njih, trgovac na crno i to jedan od najboljih, ako je suditi po onome što mi je poslije ispričao. Zapravo, čak nije ni bilo na crno, trgovina je tekla posve legalno. Radio je po narudžbi, bez političkih predrasuda. U ovom slučaju oni iz šezdesetih i sedamdesetih dobro su plaćali, a i on se tu osjećao kao riba u vodi. Uvijek je unosio i malo ironije. Mnogo sam ih puta prepisavao, kako se sam izrazio. Pretpostavljao sam da ta "prepišavanja" samo on razumije i da su mu više služila kao alibi pred samim sobom.

Dembi s dobro odnjegovanim trbuščićem, kako bi rekli u ovim krajevima, zapravo je odmalena bio okruglast. Sve mu je polazilo za rukom još od školskih dana. Crtao je krišom na posljednjoj stranici bilježnice gole žene, kojima je sam sebe uzbuđivao i potom odlazio masturbirati u toalet. U to su vrijeme sve knjige o seksu na koje smo nailazili, a sve skupa bile su dvije - *Muškarac i žena intimno* i *Spolne bolesti i poremećaji*, sotonizirale masturbaciju kao opasnu zanimaciju koja je izazivala zloglasne bolesti, zapamtio sam samo da se moglo oslijepjeti. Za deset stotinki Dembi je i nama davao crteže, i mi smo, takoreći, slijepo vjerovali u svoju sljepoću i povećavali bismo dioptriju. U svakom slučaju, prikazi kopulirajućih parova u knjizi *Muškarac i žena intimno* više su bili nalik na presjek automobilskog motora sa svim postojećim klipovima.

Sjetio sam se da je u posljednjim razredima gimnazije Dembi od svoje sobe u potkrovlju napravio improvizirani fotostudio. Jasno se sjećam debele zavjese na prozorčiću, crvene lampe, posude s učvršćivačima i razvijaačima. U to vrijeme izrada jedne fotografije predstavljala je proces, posao i recimo to tako - malo čudo. (Tamo gdje je mrak, uvijek drijema neko čudo.) Potapaš fotopapir u jednu posudu, potom u drugu. Ako zadržiš predugo - siluete izgaraju kao prepečene kriške kruha, ako ne držiš dovoljno - ostaju blijede i razmazane.

Bio sam mu pomoćnik i majstor svjetla. Namještao sam stari bijeli kišobran njegove bake držeći reflektor na baterije. Nekoliko je kolegica iz škole već prošlo kroz studio. U nekom bi me trenutku Dembi poslao van jer bi "modelu" bilo neugodno te bi ostajali sami u sobi. Ponekad bi navratila čak i kvartovska ljepotica Lena, dosta starija od nas. Tada bi Dembi ostajao duže u ateljeu. Ponekad bi ga iznajmljivao po satu, za lov, dečkima iz kvarta koji bi htjeli ostati nasamo sa svojim djevojkama. Zapamtio sam sve ovo jer je Dembi zapravo izrađivao nevjerojatne fotke. Znao je kako preciznošću ljekarnika izmjeriti svjetlo i tamu, igrao se sjenkama oslobađajući tijela iz smrznute i dosadne poze. Prirodna nesigurnost tzv. modela doprinosila je dodatnoj erotici. Kad bi mu novac hitno zatrebao, uvijek je mogao prodati nekoliko fotki lokalnim omladincima i gimnazijalcima iz kvarta žednima golih tijela. Kaže da su omladinski sekretari najviše kupovali. Deficit erotike kasnog socijalizma, rana korupcija mladeži i primitivna akumulacija kapitala. Eto potencijalne teme za ekonomske fakultete.

Dembija se moglo za svašta okriviti, ali talent je iz njega izvirao nesebičnom nehajnošću. Nikada to nije poželio razviti, pokazati ono što radi, ući u fotografske krugove. Sto će mi, govorio je, pomalo imitirajući glas talijanskog mafijaša, radim ono što želim, zarađujem dovoljno i imam najljepše žene u kvartu. Pretpostavljam da je taj standard održao i do sada. Pitao sam se ne priželjkuje li tajno izaći iz tog biznisa i ući u umjetnost. Upitao sam ga. Odgovorio je ono što sam očekivao. Da i dalje ne živim na ovome svijetu. I da će se jednog dana, kada zaradi dovoljno novca, baviti samo umjetnošću, za sada je zapisivao ideje u notes. Nisam bio siguran ironizira li me ili to uistinu misli.

16.

STATISTI ZA REVOLUCIJE

Presjekli smo Dondukovu aveniju, potom trg pored Predsjedništva i vidjeli kako malo dalje razvaljuju privremeni mauzolej. Još uvijek su se po žutim kockama, kojima je popločana ulica, kotrljale glave karanfila, puknuti baloni i fišeci za sjemenke suncokreta... Kiša je stala i dan se polako bistrio. Prošli smo pored crkve Svete Nedjelje. Dvadeset i pet kilograma eksploziva ispod glavne kupole, boca sumporne kiseline za gušenje preživjelih i u petnaest sati i dvadeset minuta 16. travnja 1925. Bugarska postaje apsolutni svjetski rekorder s do tada najkrvavijim atentatom izvršenim u crkvi - sto pedeset ubijenih muškaraca, žena i djece. Od strane radikalnog krila iste te stranke koja sada stoji na čelu Pokreta za socijalizam. Ako bi se netko htio vratiti u dvadesete, morao bi se nositi i s ovim slučajem, pomislih.

Čitavim putem Dembi mi je otvoreno pričao o tome kako su ideologije prošlosti mijenjale profil tržišta, vraćale zaboravljene profesije - kućne krojače, oružare, te izmišljale nove, vjerojatno je imao na umu svoje statiste za revoluciju. Tržište je zaista bilo ogromno. Bezbrojna i besposlena armija glumaca, primjerice, koja je gnjilila po provincijskim kazalištima, odjednom je dočekala svoj zvjezdani trenutak. U osnovi svakog spektakla bili su upravo profesionalni glumci. Neprestano su tražili sad tračkog cara ili boginju plodnosti, sad prabugarskog kana jakih jagodica, a plavuše su se trenutno pretvarale u slavenske priležnice u dugim bijelim haljama. Bilo je uloga za sve - Osmanlije, janjičare, krdžalije... Odjednom je nezaposlenost u kazališnom sektoru zamrla. Kazališta nisu više morala postavljati predstave i mogla su se uzdržavati samo iznajmljivanjem rekvizita, starog oružja, plašteva sa zlatovezom i sablji damaskija...

Potom su se svi, što mladi, što stari, besposličari koji su se motali po birtijama gradova i sela odjednom pretvorili u glumce na

čekanju. Tj. opet su visjeli po birtijama, ali su imali više, što bi se reklo, nade i snova da će ih pozvati ii' za vojnika, ii' Osmanliju, ii' partizana. Istina je da su ljudi na selu prestali obrađivati zemlju. Čim možeš samo tako zaraditi dvadeset, trideset, pa i pedeset kinti dnevno, zašto bi se pekao po njivama na suncu? Ako općina plaća spektakl, najmanje je para, ali i tih dvadeset leva su blagoslov. Ali ako neki lokalni feudalac pravi tematski privatni parti - ii' bitku kod Klokotnice, ii' Kraljević Marko oslobađa tri sindžira robija - onda je i para bolja, posao nikakav, osobito ako si u sindžirima.

Čekaj da ti nešto pokažem, odjednom reče Dembi i zaustavi se.

Upravo smo stigli do raskrižja ulica Angela Kančeva i Patrijarha Eftimija, točno nasuprot nekadašnjem Kravaju, kultnom, kako su nekada govorili, mjestu osamdesetih, prvi, tek izniknuo *punk*, promukli ironični Milenin glas... Kad bi se rekonstruirale osamdesete, to bi mjesto trebalo restaurirati i oživjeti legendu.

Idemo do NDK,* reče.

Zar nema neko ugodnije mjesto, pokušao sam se usprotiviti.

Gigantski betonski kostur Dvorca kulture, također iz osamdesetih, nabrzinu, kao i sve ostalo, izgrađen za tisuću tristotu godišnjicu države, stajao je između nas i Vitoše. U njemu su se nalazile ogromna dvorana za partijske kongrese i desetak drugih, raspršenih po katovima. Kakav god kulturni događaj da tamo organiziraš, koncert ili književni susret, sve se na neki čudan način pretvaralo u neku blijedu kopiju partijskog plenuma. I svi bi aplauzi na kraju zazvučali poput "burnog i nejenjavajućeg pljeskanja i uzvika u slavu na...", kao što je pisalo u beskrajnim kongresnim stenogramima, objavljivanim nekada u *Radničkom djelu*.**

* Nacionalni dvorac kulture, (op. prev.)

"*Radničko djelo* - službeno glasilo Komunističke Republika Bugarske, (op. prev.)

Ušli smo u zgradu na sporedni ulaz pored jarbola za zastave, portir nam je umilno kimnuo, a Dembi je magnetnom karticom otvorio nekakva vrata te smo sišli u podzemlje. Nikada prije nisam kročio ovdje, prolazili smo hladnim hodnicima kao u atomskom skloništu, a ne bih se čudio da su projektirani upravo u tu svrhu. Izenada smo stigli do velikih staklenih vrata koja su vodila u dvoranu niskog stropa, bez prozora. To što sam unutra vidio bilo je nešto između gimnastičkoga treninga, obuke gardijaca i uvježbavanja za manifestaciju. Pedesetak mladih muškaraca i žena dobro oblikovanih tijela uvježbavali su najrazličitije pokrete. Odjednom su podignuli desne ruke, savijene u laktu, sa stisnutim šakama. I na jedva vidljivu komandu oštro uzviknuli “Slava... Slava... Slava...”

Sjetio sam se kako me se jučer na paradi dojmila ta posebna sinkronizacija u skandiranju, teško zamisliva za ljude koji nisu uvježbani i koji su se spontano našli na trgu. Kao da mi je pročitala misli, grupa je na sljedeću zapovijed odjednom narušila idealni ustroj i stvorio se (dobro uvježbani) metež. Zapovjednik je bio sitan muškarac u desantnoj odjeći, meni jedva vidljiv s mjesta na kojemu sam stajao. Netko iz grupe povikao je “Ostavka...” i postupno, ispočetka namjerno neuvježbano, tom se uzviku pridružiše i uzvici ostalih. Gledajući sa strane, zaista je izgledalo spontano i autentično. Lica su na trenutak poprimila gnjevne fizionomije. Potom se jedan muškarac nagnuo, uzeo sa zemlje nevidljivi kamen i bacio ga prema isto tako nevidljivoj zgradi. Za njegovom su se gestom odmah povelili i drugi koji su stajali pored. Nešto poslije, svi su bacali kamenje prema istome cilju, a ja sam se stresao čuvši zvuk razbijenih stakala, dok je Dembi samo skrenuo pogled prema zvučnicima. Nakon nekog vremena policija je odgovorila na udar i počela stupati jer su gimnastičari, nazovimo ih tako, ušli u defanzivni režim. Čučali su i pokušavali se izvući iz obruča, prethodno izvađivši pripremljene drvene toljage, tako daje scena gotovo podsjećala na aikido trening. Zapovjednikov glas vrlo je grubo izdavao upute,

psujući: “Ma, ne tako, stoko, udri u jaja, padaj dolje, viči sada, urlaj, urlaj, mamicu ti tvoju, kamere snimaju, to se mora čuti...”, to se odnosilo na jednu ženu koja je vrištala na zemlji... Izgleda da se lagano prelazilo na drugu fazu, fazu žrtve. Odjednom se pojavio sjedokosi muškarac s ozlijeđenom glavom kojeg prije nisam primijetio, krv (boja) mu se slijevala niz sljepoočnice i kapala po majici. Prešao je dlanom po licu, podignuo okrvavljene prste iznad glave, a ostali kao na neki signal počеше vikati “Uuuuuu... Ubojiceeeee... Uuuuu-booooo-jiiii-ceeee...”

Ruku više... priđi još naprijed, vikao je kepec zapovjednik, kamere te moraju uhvatiti, rastvori prste, stresi se malo, glava ti krvari... idi prema policajcima, e, tako, provociraj ih, provociraj ih... da krenu na tebe, da uđu u kadar...

Dembi mi je dao znak pogledom da izađemo ako želim, postalo je zagušljivo.

To su moji ljudi, rekao mi je vani dok je ispuštao dim od malene cigarete s aromom trešnje. Potom je ceremonijalno zastao i brzo ispalio: *Najbolji glumci na svijetu, bilo u tragediji ili komediji, historiji, pastirskoj igri, pastirskoj komediji, historijsko-pastirskoj igri, tragičnoj historiji, tragičnokomično-historijskojpastirskoj igri, bilo s jedinstvom mjesta ili bez ikakvog ograničenja. Seneka ne može biti odveć težak ni Plaut odveć lagan za drame pisane po svim pravilima ili za one slobodno sastavljene. - Oni su jedinstveni.* Hamlet, treće poglavlje, drugi čin... znam ga napamet, to sam imao na prijemnom na Akademiji dramskih onomad, na nesreću. Ali sad imam vlastitu školu... S vremena na vrijeme pozivam neke od profesora da im održe predavanje. One koji su me srušili. Dam im pokoji lev.

Znači, to su statisti za revoluciju, rekoh. Dio njih. To je bila vježba prosvjednoga voda, ali imamo još mnogo toga... Još mnogo toga, ponovio je.

Pomislio sam da sa stotinu obučenih poput njih, pa i s manje, možeš ozbiljno poljuljati vlast, izazvati međunarodni skandal i probiti se u *breaking news* novinskih agencija. To sam mu i rekao.

Znam, odvratio je. Ali zašto bih to učinio? Nakon toga ne bi nam imao tko doći. Ja mogu srušiti i promijeniti stvari, ali ne mogu održavati novu instalaciju... ili sustav, kako god hoćeš. To što će doći nakon jednog takvog /zžł<? prevrata pomest će i nas. Kada postoji nešto nalik na državu, koja ipak održava kakav-takav red, za nas je to dobro. Mi rintamo u ovom prehrambenom lancu. Nešto poput virusa unutar tijela države, kada je tijelo slabo - to je za nas super, a ako potpuno nestane, nestajemo i mi. Nemam nikakvih političkih ambicija, rekao je Dembi. Uostalom, pokušao sam na istom načelu i neke socijalne projekte, rekao je.

I. .?

Pa ništa, trte-mrte... (riječ od prije četrdeset godina, tako smo govorili u našem kvartu).

A bio je to vrlo dobro osmišljen projekt, odmahnuo je rukom Dembi.

17.

Bilo je već vrijeme ručka. Sjeli smo na Trg Malih pet ćoškova, u lokal koji se onomad zvao Sunce i mjesec. Na prvi pogled ništa se nije bilo promijenilo, čak je i ime ostalo isto, mladi dečko koji nas je došao poslužiti imao je bradu drvosječe i podsjećao na Boteva.* (Lumberseksualci iz ovih krajeva uvijek podsjećaju na Boteva.) Mladić je izdeklamirao dnevni meni: bugarski jogurt, bugarska

* Hristo Botev (1848. - 1876.), bugarski pjesnik-revolucionar, stradao u borbi protiv turske vojske kao vođa čete u Travanjskom ustanku, (op. prev.)

janjetina u umaku od mente, jaja na panađurski od oslobođenih koka (tako se izrazio), teleće pihtije s briselskim kupusom, pogača od jednozrne pšenice po starom narodnom receptu, i za desert torta s trešnjama Travanjski ustanak ili *creme brulee* na samokovski. Nabrzinu smo odabrali po jednu porciju bugarske janjetine. Za razliku od mene, Dembija se meni nije dojmio.

Bio je to vrlo dobro osmišljen projekt - socijalni, ponovio je. Sela i gradovi puni su starih ljudi kojima su djeca otišla, neka još devedesetih, a neka kasnije. Godinama se ne vraćaju, već se i djeca njihove djece rađaju u tuđini. I nikoga nema uokolo. Teška samoća, bolest koju ne upisuju u medicinske registre, ali ako mene pitaš, ovdje i nema nekog drugog ozbiljnijeg razloga za smrtnost. Kad je krenuo ovaj posao s rekonstrukcijama, obilazili smo zemlju i nagedali se takvih ljudi. I ne samo staraca, nego i ljudi naših godina. Žena otišla il' u Španjolsku, ii' u Italiju, tamo njeuguje bolesne i šalje novac. Muž ostao ovdje bez posla. Najprije se vraćala svaka dva-tri mjeseca, potom svakih pola godine, potom posve prestala jer si je tamo našla nekoga. Drugdje pak ista priča, samo što je muž otišao. Jedno otamo šalje novac, drugo je s djecom, ako ih imaju. Čitava jedna generacija koja majke vidi samo putem *skypea*, čitava generacija sa r^jpc-majkama. I velim ja, zašto ne bih organizirao tako da si jednom tjedno, subotom ili nedjeljom, unajmiš "suprugu" s kojom bi skuhao pileću juhu, pa da sjednete vani, popijete kavu, popričate. Da i djeca osjete žensku ruku. Nije potrebno da nalikuje na njihovu majku, ne tražim dvojnice, ali, kao što znaš, siročetu je svaka žena majka, svaki muškarac - otac. I očeve sam nudio. Cijene apsolutno minimalne, ništa nisam htio za sebe, mogao sam si to dopustiti.

Najprije se to ljudima učinilo toliko apsurdnim, uopće nisu shvaćali razliku. Bilo im je lakše nabaviti si nekoga za jednu noć. Kod mene seks nije dolazio u obzir. Bilo je nekoliko incidenata na samom početku, pokušali su silovati dvije žene unajmljene kao

subotnje supruge. To je bilo prije pet-šest godina. Sada vidim da nešto slično rade u Japanu. Očito to lebdí u zraku.

Odlična ideja, rekoh apsolutno iskreno. Znam jednog čovjeka koji će je znati cijjeniti. Imao sam, naravno, Gaustina na umu.

Osmjehnuo se skeptično: U svakom slučaju očito dolazi velika samoća.

Creme brulee koji smo naručili za desert imao je standardni ukus svih *creme bruleea* na svijetu. Zašto na samokovski? upitao sam Boteva dok sam plaćao račun. Kuharica je otamo, odvratio je mladić.

Dembi se vratio u ured raditi. U ovakvim predizbornim vremenima dan godinu hrani, kako je sam rekao. Ponovno sam ga uvjerio da ću ga definitivno potražiti jer imam nekakvu ideju.

Dobro, Joe, izvuci me odavde kad zagusti, doviknuo je dok se udaljavao.

Joe... Zaboravio sam da smo se u školi tako oslovljavali. *Limunada Joe* - tako se zvao jedan kaubojski film, pa smo i mi poput glavnog lika dobivali nadnaravnu moć dok smo se nalijevali limunadom. Gledao sam ga kako se udaljava preko Grafa prema parku kod crkve Svetih sedmoćislenika i opet sam, otkako sam stigao ovdje, imao onaj osjećaj užasne usamljenosti. Poput superheroja koji je odjednom izgubio sve svoje supermoći, poput nekoga tko je otišao u budućnost, a svi koje je poznao već su umrli, poput djeteta koje se izgubilo u nepoznatom gradu, kao što se meni jednom dogodilo, u predvečerje, dok se ljudi užurbano vraćaju i nitko se ne zaustavlja pokraj tebe... Uvijek postoji jedna takva minuta kada čovjek naglo ostari ili toga naglo postane svjestan. Vjerojatno u takvim trenucima počinješ panično trčati za posljednjim vagonom prošlosti koji se utapa u daljini. Ta tuga koja te vuče unatrag ista je kako za ljude tako i za države.

Morao sam se pod hitno napiti limunade.

18.

U kasno popodne sjeo sam za računalo na balkonu unajmljenog stana. Bila je to lijepa zgrada s početka stoljeća, jedan od prvih stambenih blokova u Sofiji, mislim čak i prvi, ako je vjerovati ploči na ulazu. Lijepa europska gradnja kakvu možeš pronaći u Pragu, Beču ili Beogradu. Terasa je gledala prema unutarnjem dvorištu, očito zajedničkom sudeći po stupnju zapuštenosti. Nakon svega što sam vidio i čuo tih dana i svega što mi je Dembi pokazao, htio sam shvatiti dokle je doista stigla bitka za prošlost.

Na internetu je kipjelo. Ono što sam gledao na vijestima i ulici višestruko je preuveličano na portalima i socijalnim mrežama. Većina anketa pokazivala je gotovo izjednačene rezultate dvaju glavnih pokreta, razlike su se svele na promile, što se svodi na statističku pogrešku. Ne računamo, naravno, istraživanja koja financiraju sami pokreti, ironija je bila u tome da su i jedni i drugi davali sebi 8 % prednosti. Daleko iza ostao je Pokret razuma koji je uključivao intelektualce i sveučilišne profesore, K. je bio među njima. Isto tako i Zeleni pokret mladih, koji su trolovi odmah nazvali "Mladi i zeleni". Ove su se dvije skupine pokušale ujediniti u koaliciju kojoj su, unatoč tome što još nisu uspjeli stvoriti savez, već zalijepili etiketu "Pametnjakovići i zelembaći". Zapravo, oni su bili više za ostanak u sadašnjosti, ali s prilično proturječnim izjavama svojih vođa.

Napisao sam ključnu riječyz/zzzzz i jedna Bugarska otvorila se preda mnom kao na dlanu. Svakojake grupe za povijesne spektakle, domoljubne udruge, male i velike zajednice, propagandne mrežne stranice, tekstilne radionice za šivanje zastava, reklame folklornih nošnji svih dezena, trenirke s izvezenim natpisom "Sloboda ili smrt", majice i donje rublje sa sloganom "Bugarska na tri mora , studio za domoljubnu tetovažu... Sjetio sam se Dembija kako mi u svom uredu kaže: Ja nisam najveći, ali najveći me traže, jer radim stvari drugačije, ako kod mene i postoji kič, barem je vrhunski.

Facebook stranice tih društava bile su izuzetno popularne. Svi su imali hajdučke profilne fotografije, s tetovažama po bicepsima i prsima, a neki su na leđima imali čitavu Sipčensku epopeju.

Najviše je bilo udruga za povijesne rekonstrukcije, svaka od njih imala je po nekoliko stotina članova i volontera. Kada bi se zbrojilo naoružanje, kremenjače, bodeži, jatagani, pištolji i karabini, koje su imali zajedno, sigurno bi to bilo više od arsenala trenutno aktivne bugarske vojske. U određenom smislu to bi mogle biti (a vjerojatno su i bile) prave prurušene borbene jedinice.

Odmah je upadala u oči jedna ne osobito prikrivena podrška državnih institucija. Na mrežnoj stranici udruge Hajduci moglo se vidjeti kako je njih nekoliko do zuba naoružanih, sa zataknutim pištoljima i bodežima za pojasom, nahrupilo u učionicu pred uplašenu djecu. Vjerojatno je to bilo za vrijeme novouvedenih sati domoljubnog odgoja jer je učiteljica u plavoj tunici, s cvjetnim vjenčićem na glavi, sa strahopoštovanjem dodirivala za pojas zataknuti bodež najkrvožednijeg među njima. Potom je djeci “bilo omogućeno izbliza opipati autentično oružje”, kako je pisalo ispod fotografija. Vidjelo se da je jedan dječak od osam-devet godina objema rukama uhvatio revolver i ciljao na crnu ploču, dok je drugi mladi junak istog uzrasta pokušavao izvaditi jatagan iz korica, pred nacerenim licima hajduka. Iako bi unošenje oružja u školu trebalo biti službeno zabranjeno. Na stranici su se posebno zahvaljivali domoljubnim tvrtkama koje nisu žalile sredstva za odgoj naših Bugarčića.

Na drugoj stranici udruga za povijesne rekonstrukcije odlučila je uživo izvesti komadanje Balkandžije Jove koji je odbio predati Lijepu Janu turskoj vjeri. Koristili su lutku u narodnoj nošnji. Koliko sam shvatio, taj je spektakl bio prekinut jer je nekoliko osjetljivije djece palo u nesvijest. Primijetio sam samo da se u “predstojećim događanjima” planira postaviti i Vješanje Vasila Levskog te Batačko klanje.

Sunce se kotrljalo za Vitošom poput hajdučke glave. Kako je večer padala, oštro je zamirisalo na pečene paprike, omiljeni i “najbugarskiji” miris. Kad bih u nečemu bio domoljub, onda bi to bilo u ovom mirisu - mirisu pečenih paprika u predvečerje. Negdje, na drugim katovima, pržile su se polpete, zujao je upaljeni televizor... Život je tekao dalje sa svim svojim mirisima, začinima, polpetama i gužvom. Zahladnjelo je, ustao sam, ogrnuo jaknu i pripremio se na brzinsko surfanje i kroz Pokret za socijalizam.

19.

Aktivisti Soča također su ovladali novim medijima, to jest “preplavili ih”, kako bi se oni sami izrazili. Bauk komunizma kružio je mrežom, stari amblemi i suveniri ponovno su se pretvarali u simbole. Kada se sve to dogodilo? Evo mrežne stranice “Vratimo socijalizam, *dpysbsi*”, napola pisane na ruskom. Odmah se počinje reproducirati sačuvana arhivska snimka djece koja survakaju* Generalnog sekretara i starce iz Politbiroa u rezidenciji Bojana negdje krajem sedamdesetih. Starci su dezorijentirani, s nelagodom tapšu djecu svojim medvjedim šapama pokušavajući ih poljubiti. Jedna djevojčica se s gnušanjem briše rukavom, dok kamera žurno mijenja rakurs. Bilo je dojmljivo koliko čitava stranica vrvi loše rimovanim parolama, poput onih za đaćki leksikon. Mnogo fotografija Živkova i Brežnjeva, fotografija Staljina, fotografija iz Drugog svjetskog rata, fotografija automobila lađa...

*Šakama čvrstim svaki dan
neprijatelj će biti shrvan...*

* Survakanje - ritualno tapkanje ukrašenim granama drena kako bi se osiguralo zdravlje tijekom Nove godine, (op. prev.)

Lijevi mit ostajao je inherentno osiromašen.

Kako bi nastavio živjeti, pomislio sam, kako bi ljepilo mita držalo, trebalo je zaboraviti dosta toga. Zaboraviti atentat iz 1925. u onoj crkvi, zaboraviti sve one pobijene i u masovne grobnice pokopane odmah nakon jednog prevrata, zaboraviti sve one isprebijane, čizmama izudarane, u logore poslane, zaboraviti sve one uhođene, prevarene, razdvojene, zabranjene, ponižene... Zaboraviti. I zaboraviti da su zaboravljeni... Zaborav iziskuje rad. Neprestano si napominješ da moraš nešto zaboraviti. To sigurno čini svaka ideologija.

Pripušilo mi se... Pripušile su mi se jake cigarete, poput onih nekadašnjih. Izašao sam jer mi se nije više ostajalo u stanu. Prošao sam kroz park pokraj kipa svete Sofije i našao se iza leđa Samuilova spomenika, postavljenog prije nekoliko godina. Kipar mu je u oči ugradio dvije diodne lampice, na užas prolaznika i mačaka. Hvala Bogu, lampice su pregorjele poslije dva mjeseca i očito se nitko nije udostojio zamijeniti ih.

Ako išta može spasiti ovu državu od čitavog tog kiča koji pljušti po njoj odozgo, pomislio sam, to su samo lijenost i apatija. Ono što je uništava, to će je i zaštititi. U apatičnim se i lijenim državama niti kič niti zlo ne mogu dugo održati jer zahtijevaju trud i održavanje. To je bila moja optimistična teorija, ali jedan unutarnji glas mi je govorio - kad je u pitanju stvaranje problema, čak i lijen čovjek naporno radi.

Hodao sam tako vani, dok su Facebook hajduci i komunisti vrištali u mojoj glavi, i s otrežnjujućom hladnoćom noćnoga zraka bivalo mi je sve jasnije - postojale su dvije Bugarske, a nijedna od njih nije bila moja.

Sjeo sam nakratko pored spomenika sa svjetlećim očima koje više nisu svijetlile. Mislim da sam izgledao dosta shrvan i polumrtav, kao u onom vicu: *Jeste li vi pisac? Ne, samo sam mamuran.*

Grupa mladića, blago napuštenih, dobaci mi: Striček, nemaš ga šta čuvati, neće pobjeći, ne boj se. Prošli su pored mene umirući od smijeha, ne sluteći da je to bila najnormalnija replika koju sam čuo svih tih dana. Kad bih mogao, ustao bih i krenuo s njima.

To bi trebao biti moj grad i moja bi se prošlost trebala kotrljati ovim ulicama, viriti iz svakog kutka i razgovarati sa mnom. Ali mi, izgleda, više ne razgovaramo.

20.

Dolazim do zaključka da je komunikacija u gradu na svim razinama prekinuta. Ljudi različitih profesija ne razgovaraju, ne razgovaraju liječnici s pacijentima, ne razgovaraju prodavači s kupcima, čak ni taksisti ne razgovaraju s putnicima, ne razgovaraju ljudi unutar struke, jedni pisci ne razgovaraju s drugima, koji pak ne razgovaraju s trećima. Obitelji kod kuće ne razgovaraju, muževi i žene ne razgovaraju, majke i očevi ne razgovaraju. Kao da su sve teme odjednom nestale poput dinosaura, tajanstveno izumrle poput pčela, anihilirale se kroz kuhinjsku napu ili maleni prozor u kupaonici s probušenom mrežicom za komarce.

I tako sada stoje on i ona i ne mogu se sjetiti gdje je i kada točno prekinut razgovor. U jednom trenutku zašutiš. I što vrijeme više prolazi, to je manja mogućnost za nastavak razgovora. Jednostavno je, šutnja rađa šutnju. U početku postoji trenutak kada želiš nešto reći, čak to i izgovaraš u sebi, uzimaš zrak, otvaraš usta, potom odmahneš rukom i zatvaraš vrata iznutra.

Poznavao sam neke ljude, muža i ženu, koji nisu razgovarali četrdeset godina, gotovo čitav svoj život. Posvađali se zbog nečega i kako se nisu više sjećali zbog čega točno, šansa da se pomire bila je nikakva. Djeca im i odrasla odgojena u šutnji te ih napustila. U rijetkim trenucima, kada bi se vraćali, njih dvoje razgovaralo je

preko djece. Pitaj oca gdje je stavio škare. Reci svojoj majci da ne stavlja toliko soli u leću.

Kada su ih doveli u kliniku, uopće više nisu razgovarali. Čini mi se da se nisu ni poznavali.

Ljudi s kojima si dijelio zajedničku prošlost čim odu, uzimaju sa sobom i polovicu te prošlosti. Zapravo čitavu, jer ne postoji nešto poput polovice prošlosti. Kao da si poderao stranicu papira okomito napola i čitaš rečenice samo do sredine, a onaj drugi čita do kraja. I nitko ništa ne razumije. Osobe koja drži drugu polovicu nema. Te osobe koja je bila toliko bliska tih dana, jutara, podneva, večeri i noći, u mjesecima i godinama te prošlosti... Nema nikog tko bi to potvrdio, nemaš se s kime igrati. Čini mi se, kada mi je žena otišla, izgubio sam polovicu prošlosti, zapravo čitavu.

Prošlost se svira samo četveroručno, najmanje četveroručno.

21.

KRONIKA

Evo kratkog pregleda događaja.

Tri dana prije referenduma Pokret za razum izvijestio je o umiješanosti ruskih hakera u korist Soca.

Iste večeri trojica aktivista Razuma pretučeni su u svojim domovima. Jedan od njih je K.

Izborni dan prolazi s dvadesetak dojava o nepravilnostima na biračkim mjestima, koje su bile zanemarene.

Prvi izborni rezultati pokazuju gotovo jednake postotke za Soc i Junake, unutar statističke pogreške.

Na konferencijama za medije u sitne noćne sate analitičari primjećuju vrlo pomirljiv ton između vođa dvaju pokreta i približavanje njihovih pozicija.

Sljedećega dana u podne, nakon objave konačnih rezultata referenduma i minimalne pobjede Soča s tri postotka više glasova, njihova čelnica pojavljuje se u crvenoj toaleti i, nakon što je kratko čestitala svojim pristašama, poziva do sebe na pozornicu... Glavnoga vojvodu Junaka. Iznenadjenje među prisutnima u dvorani za konferencije za medije je očito. Glavni tajnik Soča izjavljuje da se nakon kratkog zasjedanja Centralni komitet odlučio za koaliciju s Junacima, kako bi se očuvalo jedinstvo nacije. Poziva se na raspolučene rezultate glasanja.

Za dobrobit majke Bugarske i očuvanje ostavštine druga Dimitrova i kana Kubrata, rekla je povisivši glas, nakon čega se saginje zajedno s Glavnim vojvodom te uzima unaprijed pripremljen snop pruća, koji pokušavaju slomiti i, naravno, ne uspijevaju. Dižu ga iznad glave i svečano izjavljuju uglas: Neka naš narod bude zajedno poput ovog snopa, u radosti i brizi, u sreći i siromaštvu!

Zazvučalo je kao blagoslov mladenaca.

Po svemu se čini da je odluka o ujedinjavanju dvaju pokreta bila dogovorena najmanje tjedan dana unaprijed (ako ne i prije) i daje potvrđena sada, nakon očekivanih rezultata. Ali to nije sve! Umjesto da odabere konkretno desetljeće, Bugarska je nakon mnogo kolebanja izabrala nekakvu papazjaniju, ili platu miješanog mesa. Malo socijalizma, molim vas, da, da, taj s ajvarom kao prilogom. I jednu porciju bugarskog Preporoda, bez kosti, masniju.

Muškarci u čakširama liježu pored žena s natapiranom kosom...

Drugi je dio govora još radikalniji. Nakon kratke stanke, kao da objavljuje teško donesenu odluku, generalna tajnica obznanjuje da su dvojica vođa odlučila pokrenuti proceduru izlaska zemlje iz Europske unije i krenuti novim putem jedne homogene i čiste nacije, odane zavjetima naših hajduka i partizana...

Nitko od vanjskih promatrača nije očekivao da će upravo Bugarska biti država koja će se tako brzo odmetnuti od sporazuma i prva napustiti Uniju nakon referenduma. Biti prva nije bilo dijelom njezina portfelja.

Nacija nacionalizirana, domovina udomljena. Napisao sam to na svome profilu. Unutar sat vremena netko me je prijavio i profil mi je bio blokiran.

Uspio sam sljedećeg dana uhvatiti avion.

Zatvorili su granicu dva dana poslije.

Nakon diktature budućnosti, kako bi rekao moj prijatelj K., došla je diktatura prošlosti.

Lijepo je dobro poznavati svoju domovinu, kako bi je napustio malo prije nego što škljocne klopka.

Već sam proživio ono što tek ima doći.

22.

Mogao sam pretpostaviti što će se dalje događati i skicirati to u notes.

Oni koji žele Soc dobivaju u besplatnom paketu i zabranu pobačaja, pretplatu na *Radničko djelo*, moratorij na putovanja, iznenadne istrage i manjak ženskih higijenskih proizvoda. (Isto dobivaju i oni koji ne žele Soc.) Nekako neosjetno razni proizvodi počinju nestajati iz prodavaonica. Ikea napušta zemlju i oni za koje je to mjesto predstavljalo nedjeljno hodočašće iznenada osiromašuju. Peugeot, Volkswagen i sve zapadne tvrtke zatvaraju svoja predstav-

ništva. Metaloprerađivačko postrojenje Kremikovci sprema se ponovno proraditi, a dimnjaci nekoliko puta izbacuju oblake crnog dima kako bi najavili događanje. Nestaju i prezervativi s crnog tržišta, a preko veze još uvijek se mogu naći oni bugarski od lagane gume, prekriveni talkom. Novine izrezane na pravokutne listiće nastanjuju se u toaletima umjesto nestalog toaletnog papira. Nekadašnji disidentski čin korištenja upravo komadića novina s fotografijom Glavnog sekretara ponovno se vratio u modu. Radioaparati opet dobivaju na cijeni, osobito stari Seleni i VEF koji hvataju zabranjene stanice na kraju skale. Radio Slobodna Europa, na brzinu ugašen kao nepotreban u vremenu demokracije, ponovno otvara svoje sjedište u Pragu. A njegove će slušatelje u ranojutarnjim satima ponovno odvoziti milicijskim lađama.

Ljudi su u početku mislili da je sve to igra, ali milicija ubrzo uspijeva objasniti stvari jasno i glasno. Šakom u trbuh, uvijanjem ruku, lomljenjem prstiju, pendrecima i udarcima nogom u rebra

- dobri stari arsenal iz vremena prije liberalnih prenemaganja ponovno je na djelu. Vjerojatno u čast nove koalicije, milicioneri nose kalpake umjesto svojih kapa. Oživljavanje mreže doušnika Tajne službe nije predstavljalo nikakav problem budući da se nije bila ni raspustila, nije se "deprofesionalizirala", kako su ponosno izjavili njezini članovi. I posve prirodno nastavit će od točke gdje je - ili bolje reći nije - stala.

Putovnice su oduzete. Ograđivanje na državnoj granici rekonstruirano je u rekordnom roku, zapravo, s njezinim podizanjem počelo se već prije zbog izbjeglica. Pogranična se vojska vraća na napuštene predstraže. U prodavaonice se nastanjuje konfekcija s nekoliko prevladavajućih modela. Vrlo se brzo dezen ulice mijenja

- sve je više žena u istim kostimićima, nove su samo stilizirane tunike. Vraćaju se stare bugarske traperice Rila i Panaka, jedno smo ih vrijeme kupovali i odmah uklanjali etikete, da bismo stavili bogzna otkud pronađene etikete Riflea i Levi'sa. Uz njih samo

navučesh bijelu košulju s bugarskim vezom, majicu s kanom Asparuhom i staviš široki pojas oko struka.

Neke od najneugodnijih stvari za one koji su se odviknuli jesu novine i televizija iz onoga vremena. Citati i slušati to službeno blebetanje bilo je prava muka. Televizijski program završava s posljednjim vijestima u 10:30 navečer, potom slijedi himna i snijeg na praznom ekranu.

Na veselje pušača, pušenje je dopušteno svugdje. Ali na njihovu žalost, prodaju se samo stare marke cigareta. Stjuardesa je ponovno onako oštra, BT tvrdo pakiranje također, damske Feniks i Femina mentol imaju isti onaj pomalo gadan i slatkast okus. Dok je Arda, s filterima i bez njih, derala pluća, razmažena zapadnim blendovima.

Velik broj ljudi, kao što je to oduvijek i bilo, neočekivano se brzo počinje privikavati, kao da su trideset godina strpljivo čekali da se vrati ovo vrijeme. Stare navike pokazuju se živima i žilavima. A za nenaviknute... Građani koji donedavno nisu vjerovali i koji su još živjeli po nekakvoj demokratskoj inerciji (uključujući i mlade), brzo počinju puniti ćelije. Podrum u Moskovskoj 5, o kojem sam razgovarao sa svojim prijateljem, profesorom Kalkom, počeo je raditi punom parom, naravno, ne kao muzej.

Stari vicevi ponovno postaju smiješni. I strašni.

Kakav je to svijet?

Kad su se osvrnuli, vidjeli su svoju budućnost...

1.

S aerodroma u Ziirichu ukrcao sam se na direktan vlak za jedan samostan udaljen pola sata, gdje sam si mogao priuštiti ćeliju s *Wi-Fijem*(a što ti više treba) u krilu za goste. Franjevci su već godinama primali hodočasnike za male pare, te sam se okoristio njihovom dobrohotnošću. Htio sam neko vrijeme ostati sam i u miru pratiti što se događa s referendumom u drugim zemljama. I htio sam dovršiti ove bilješke koje, kako mi se činilo, prethode i predviđaju, a sve se više ispostavljalo da opisuju i prate nedavne događaje, trčeći za njima. Prije ili poslije sve se utopije pretvaraju u povijesne romane.

Vidio sam sve kroz ekran računala, zatvoren u jednoj oplemenjenoj ćeliji asketskog franjevačkog samostana, sa zvonikom, vratima i prozorima starima nekoliko stoljeća. Staklo je bilo pravo otkriće. Navikli smo da zgrade i kamenje traju, ali sačuvati nešto toliko krhko iz XVII. stoljeća bilo je istinsko čudo, bez obzira kako na to gledali. Zrnasto, neravnomjerno, ljudskim rukama lijevano staklo, u kojem se još uvijek vidi pijesak od kojeg je napravljeno. Nedaleko od samostana nalazila se mala farma s desetak krava,

a ni krave nisu bile ništa drugačije od onih iz XVII. stoljeća. Životinje jedu osjećaj za vrijeme. Zapisujem sve marljivo u svoj notes.

Zvao sam Gaustina dugo i bezuspješno, no tek poslije sam osvijestio, ako je sišao negdje u sobe šezdesetih - mobiteli tamo još ne postoje. Morao sam mu ispričati što sam do sada vidio. I skraćena je verzija bila - katastrofa. Ostvarivali su se njegovi najernji strahovi, naši najernji strahovi.

2.

Sve sretne države nalik su jedna na drugu, svaka nesretna država nesretna je na svoj način, kako je napisano. U obitelji Europe sve se pobrkalo...

I doista, sve je u kući kontinenta bilo okrenuto naglavce, a svaki od članova onoga što su donedavno nazivali "europskom obitelji" bio je nesretan na svoj vlastiti, lokalni i izniman način. Usput, sama riječ "izniman" umnožila se tih godina poput betlehemske muha ili marokanskih skakavaca i zamračila svaku drugu verbalnu zvijer. Sve je bilo "iznimno". Najviše nesreća. Nijedna se nacija nije htjela odreći svoje nesreće. To je bila sirovina, materijal spreman za sve, opravdanje, alibi, razlog za pretenzije.

Kako se rastati s nesrećom kada neki narodi imaju samo ovo bogatstvo, samo nafta tuge njihov je neiscrpni resurs. I znali su da što ga više iskapaš, to više izbija. Beskonačne zalihe nacionalne nesreće.

Velika je iluzija i samozavaravanje da narodi i domovine traže sreću. Sreća, osim što je nemoguća, jest i nepodnošljiva. Sto da radiš s tom hlapljivom tvari, tom tananom utvarom, mjehurićem sapunice koji će ti prsnuti pred nosom ostavljajući malo ljute pjene u očima.

Sreća? Sreća je kvarljiva poput mlijeka ostavljenog na suncu, poput muhe zimi i šafrana u rano proljeće. Leđa su joj krhka kao u vilinskog konjica. Nije kobila koju možeš uzjahati i daleko galopirati. Nije kamen temeljac na kojem bi izgradio crkvu i državu. Sreća ne ulazi u udžbenike povijesti (tamo ulaze bitke, pogromi, izdaje i krvava ubojstva nekog nadvojvode), ni u kronike i ljetopise. Sreća je samo za početnice i razgovornike stranog jezika, i to za početnike. Možda zato što je gramatički najlakša riječ, uvijek je u sadašnjem vremenu. Samo su tamo svi sretni, sunce sja, cvijeće miriše, odlazimo na more, vraćamo se s ekskurzija, oprostite, ima li u blizini dobar restoran...

Od sreće se ne kuju mačevi, materijal je krhak, lomljiv. Od nje ne nastaju niti veliki romani, niti pjesme i epovi. Nema tamo robova u tri sindžira, opkoljenih Troja, izdaja, niti Rolanda koji krvari na brijegu, s nazubljenim mačem i puknutim rogom, niti smrtonosno ranjenog ostarjelog Beowulfa.

Ne možeš okupiti legije pod korugvama sreće...

Da, nijedna se zemlja nije htjela odreći svoje nesreće, dobro odležalog vina u podrumu prošlosti koje je uvijek pri ruci, čim zatreba. Strateška nacionalna zaliha nesreće. Ali je sada (prvi put) došlo vrijeme da se izabere sreća.

3.

Bilo je gotovo sigurno da će **Francuska** odabrati neku od sretnih i slavni *Les trenteglorieuses*, kada ekonomija i blagostanje rastu, svi su zaljubljeni u francusku kinematografiju, Resnaisa, Truffautu, Trintignanta, Delona, Belmonda, Anouk Aimee, Girardot, pjevuše "Et si tu n'existais pas" Joea Dassina, razgovaraju o Sartreu, Camusu, Perecu... I iza svega toga stoji jedan dobro podmazan ekonomski stroj. Slavni i sretni trideset godina, između 1945. i 1975.

Jasno je da je sve u Francuskoj poslije Kralja Sunca moralo trajati dugo, njihova sretna razdoblja trajala su po trideset godina, kao i njihovi ratovi...

Neki su se čvrsto kladili na šezdesete i konkretnu godinu koja im je bila favorit - 1968. - izmišljenu, ekraniziranu, uvedenu u legendu. Biti mlad 1968., tko to ne bi odabrao?

Pokazalo se da upravo Francuzi ne bi. Šezdesete godine zadavale su glavobolju, kolonije su odlazile, a Alžir su izgubili još 1962., krenuli su sukobi s onima koji su vas smatrali tlačiteljem, a ne zaštitnikom. Pariz šezdesetih bio je lijep za članak u časopisu, za kino i dvotjedni odmor, ali čovjek na kraju krajeva bira živjeti u bezličnijim vremenima. Bezlična vremena najkomotnija su za život. Šezdesete zapravo nisu imale realnu šansu.

Pretpostavljam da 1968. još nije bilo 1968. Nitko tada nije govorio, hej, čovječe, ovo što sada živimo velika je '68. Godina koja će ući u povijesti. Sve se događa godinama nakon što se već dogodilo... Trebate vrijeme i priču da bi se dogodilo ono što se navodno već dogodilo... sa zakašnjenjem, baš kao što su nastajale nekadašnje fotografije, i slike se pomaljaju iz mraka... Vjerojatno ni 1939. godine nije postojala 1939-, postojala su samo jutra u kojima se budiš s glavoboljom, kolebljiv i uplašen.

Jedan od najzanimljivijih pokreta koji se pojavio tijekom Referenduma trebao se zvati Pokretni praznik - prema Hemingwayevim uspomenama na dvadesete u prijestolnici svijeta. Pariz kafića u Latinskoj četvrti, Saint-Germain-des-Pres, La Closerie des Lilas, La Coupole, La Rotonde, Saint-Michel, dom gospođice Stein, knjižara Shakespeare & Co. Sylvie Beach gdje je i sam James Joyce običavao navraćati, Fitzgeraldov i Poundov Pariz. Oduvijek sam volio tu knjigu i da mogu, sigurno bih glasao za to desetljeće. Sam pokret osnovala je grupa mladih pisaca. No, kad se došlo do toga, nisu svi

željeli živjeti u pokretnom prazniku. Praznik je dobar za proslavu i nezgodan za život. Mnogo je buke, ne možeš spavati, kako je doslovce u reportažama rekla jedna gospođa, stara stanodavka iz centra. Osim toga, problem je bio što se pokret uglavnom kladio na jedan grad, nema veze što je ujedno bio prijestolnica svijeta. A Francuska je bila velika i provincijalna - bretonski ribari, normandijski poljoprivrednici i berači jabuka, mirni gradići na jugu Francuske nisu davali pet para za orgije tamo nekakvih piskarala, koji se smucaju od kafića do kafića mijenjajući žene i valjaju se bez novca po jeftinim hotelima. Izgubljen slučaj jedne izgubljene generacije. Pokret bi dobio skoro 4 %, što uopće nije malo, možda točno onoliko koliko je pismenih u tom trenutku u Francuskoj.

Pristaše Nacionalne stranke Marine Le Pen odabrali su taktiku koja se poslije pokazala pogrešnom. Isprva su odlučili bojkotirati referendum, čime su zapravo izgubili mnogo vremena, a da im to nije osobito doprinijelo rejtingu. Uključili su se tek na kraju kampanje i na iznenađenje mnogih podržali gaullesko krilo u izboru kasnih pedesetih kao desetljeća za povratak. De Gaulle je ipak bio najjači branitelj velike i autonomne Francuske, legenda od čovjeka koji se suprotstavio velikima i zagovarao "Europu nacija". Njihov čovjek, *par excellence*.

Toliko je stvari utjecalo na izbor, iracionalnih i osobnih prvenstveno, daje, kad su rezultati pokazali pobjedu onih koji su glasali za rane osamdesete, tu slatku bezvremenost Giscarda d'Estainga na odlasku i Mitterranda u dolasku, analitičarima trebalo neko vrijeme objasniti zašto je to logično.

Na kraju su pobjedu odnijeli oni koji su tada bili mladi i aktivni. Vrlo blizu njih, s oko tri postotka razlike, ipak su ostale šezdesete, možda ponajviše zbog jačanja anarhističkih pokreta koji su željeli još jednu priliku da bacaju kamene kocke na 1968.

Jedino su nacionalisti Marine Le Pen izravno izjavili da ne priznaju izbore i namjeravaju blokirati svaku odluku o ovom slučaju u Europskom parlamentu.

4.

Španjolska sa svojim dugogodišnjim iskustvom bivanja “nesretnom na svoj način” trebala bi se lakše snaći. Kada imaš građanski rat, koji se prelio u Francov režim, mirne duše možeš zatvoriti zgradu na polovici stoljeća, pa ti za izbor ostaje manje godina, što olakšava stvar. A ako na početku stoljeća makneš i prva dva-tri desetljeća zbog španjolske gripe, marokanskog rata i diktature generala de Rivere, situacija se posve pojednostavljuje. Osamdesete su bile sjajne godine, lude godine, rekao je jedan Madridanin u reportaži. Nakon desetljeća pod Francom, hladnih i mračnih poput prizemnih katova, odjednom izlaziš, sunce sja, svijet se otvorio i čeka te da proživiš sve što si propustio - i seksualnu i sve ostale revolucije zajedno.

S druge strane, tvrdili su da nisu nikada živjeli tako dobro kao devedesetih. Tranzicija poslije Franca bila je gotova, stvari su se sredile, ekonomija je bila u usponu. *Bilo je više novca nego posla, postojala je budućnost...*

Nisam imala pravo otvoriti račun ni imati vozačku dozvolu, čak ni izvaditi putovnicu bez dopuštenja muža, vikala je jedna žena u diskusiji kada si je neki stariji gospodin dopustio reći da je za vrijeme Franca bilo mirno te spomenuo i španjolsko ekonomsko čudo šezdesetih.

Na kraju je Španjolska odabrala “osloboditi ” osamdesete s La Movida Madrilenom, Almodovarom, Malasanom... Prve poslije Franca cice u kinu, ponekad s povodom, ponekad bez. Sjećam se kad su konačno ovi filmovi došli do nas (bilo nam je sedamnaest, osamnaest godina), kladili smo se da će do druge minute biti go-

lišavih scena, zato smo i voljeli španjolsku kinematografiju. U svakom slučaju, tijekom referenduma nije došlo do građanskog rata, kako su prognozirali neki od promatrača (podrška Francu bila je ispod očekivanja) i Španjolska se sretno vratila *ufiestu* osamdesetih.

Našao sam se tako u Madridu krajem jednog toplog rujna, poslije ponoći, na trgu ispunjenom mladim ljudima koji ispijaju pivo, gutaju vatru, puše travu, drndaju po gitarama i u društvu umiru od smijeha... Scena koja bi pristajala, pa, barem u nekoliko stoljeća. Vraćajući se kasno navečer, ugledao sam dečke i cure koji mirno piške po sporednim ulicama, izravno na pločniku između auta. Tako je mirisao Madrid, na pivo i urin, a u tom je mirisu bilo radosti.

Portugal će po analogiji nakon jednog dugog, hladnog režima, koji je završio s Revolucijom karanfila, za novi početak izabrati sredinu sedamdesetih, dok je opijenost godinom 1974. još bila živa. Ali i dok je uspomena na Estado Novo, Salazara i njegova nasljednika Caetana bila još svježija i moglo se pripisati nesreći da si Portugalac. Mit koji je ujedinjavao nekoliko stoljeća nakon Doba velikih geografskih otkrića još je više ojačao poslije Velikih gubitaka novootkrivenih zemalja.

Sjećam se da smo se kao djeca igrali "Država". Nacrta se krug, svatko si bira državu posebnom brojalicom ("O-o-o, kugla se vr-ti, koju zemlju biraš ti..."), onda bismo svi uglas "Neka bude... neka bude..." Francuska, primjerice. Svi se rastrče, a zatim Francuska uzvikne "Stop" i mora reći u koliko će koraka stići do neke druge države. Ako pogodi točan broj koraka, prisvaja si tuđi teritorij. Koraci su bili različitih duljina - divovski, ljudski, mišji, mravlji i ne sjećam se kakvi još. Jednostavna igra u kojoj se činilo da je najvažnije koju ćeš zemlju odabrati. Svi smo se gurali da izaberemo Italiju, Njemačku, Francusku, SAD, pa čak i Inozemstvo. Djevojčica u koju sam potajno bio zaljubljen uvijek je birala Portugal. Stoga sam, ispravno, odabrao Španjolsku, kako bih bio blizu nje.

Portugal ionako nije imao drugih susjeda i taj geografski razmještaj spašavao me od neizbježne ljubomore. I sada se sjećam kako joj je pristajala ta zemlja.

A što smo znali o njoj? Bila je na samom rubu Europe, malena, pritisnuta uza zid oceana. Jedna zemlja ni po čemu atraktivna. Nije li je ona ipak odabrala zbog tajanstvenog imena, zvučnog poput riječi *nopmoKaA** Bio sam uvjeren da naranče žive uglavnom tamo, u Portugalu. I budući da je bio tako daleko, rijetko kad su stizale do nas. Netko ih pojede tijekom tog dugog puta, jer tko bi mogao odoljeti iskušenju, najvjerojatnije ni sami nosači nisu mogli. Nisam ih krivio, ni ja im ne bih odolio.

Portokalija Portugalova, tako sam je nazivao. Samo mi je to ime ostalo u sjećanju.

5.

Za razliku od Španjolske i Portugala, Švedskoj je, primjerice, bilo daleko teže izabrati sretno vrijeme u koje bi se vratila zbog postojanja malobrojnih nesretnih desetljeća, što je jako širilo izbor.

Eh, prvih petnaestak godina stoljeća moglo se komotno isključiti zbog nezaposlenosti koja je došla s naglim prirastom stanovništva, a koji su neki znanstvenici objašnjavali cjepivima i krumpirima. Poslije je - nakon ona dva velika rata i jedne dobro unovčene neutralnosti - sve došlo na svoje mjesto. Ono što je upropastilo kontinent bilo je dobro za zemlju. Uvijek će postojati potreba za švedskim čelikom i dijelovima strojeva, osobito u vrijeme rata. To objašnjava činjenicu da se ovdje uoči referenduma, prvi put među svim ostalim zemljama, pojavio na sceni pokret povezan s čet-

* *Portokal* - bugarska riječ za naranču, (op. prev.)

desetima, koji je još k tome dobio na popularnosti. Netko je ljubavno izvadio ulomke iz dnevnika Astrid Lindgren, gdje se kratko i precizno nabrajalo što se moglo naći na božićnom stolu tih ratnih godina: “šunka, teška 3.5 kg, domaća pašteta, pečena teletina, dimljena jegulja, meso soba”; ili popis obiteljskih darova za Božić 1944.: “anorak, bakandže, prsluk, bijeli vuneni šal, dva para donjih gaća (svake godine mu ih poklanjam), manšete, hlače za svaki dan, remen za sat, knjige, puzzle, vrlo lijepa budilica, četka za kupanje, praščić od marcipana”.

Ne znam zašto mi je taj praščić od marcipana ušao u glavu, očito je ušao i švedskim novinarima. Švedska nije bila praščić od marcipana za vrijeme rata, prosvjednici su uzvikivali ovaj slogan protiv pokreta. Oholost je bila činjenica, ali, naravno, problem s osjećajem krivice je ostajao. Može li čovjek biti sretan i sit usred pakla? Na kraju, istraživanja su davala četrdesetima ne tako visok postotak, s kojim su završili na petom ili šestom mjestu, praktički bez ikakve šanse za uspjeh. Ali sama činjenica da se duh ratnih godina pojavio kao opcija bila je prilično zastrašujuća.

Po mišljenju analitičara, visok postotak pristaša povratka pedesetih, koje su se prema svim anketama pokazale favoritom u kampanji, posljedica je upravo uzleta prethodnoga desetljeća i, ipak, neugode da izabereš rat. Ali pedesete su, same po sebi, bile uistinu snažno desetljeće. Mediji su podsjećali kako se usred jedne razrušene Europe, ratom opustošene, nalazila snažna Švedska, s nedirnutim resursima i proizvodnjom. Život je postajao sve lagodniji. “Imali smo lijepu poluautomatsku perilicu rublja, prvi put i televizor i ovoliki hladnjak...” govorila je jedna žena za televiziju pokušavajući što više raširiti ruke. Bilo joj je oko sedamdeset i bila je dobrodržeća za svoje godine. I... ovdje se kamera premjestila na čovjeka do nje, suhonjavog visokog starca crvena lica koji je hladnjaku dodao svoj Volvo Amazon, prvi model, 1957., “crni sa svjetlosivim krovom, kakva je to mašina”... I nabio je u kameru crno-bijelu

fotografiju para snimljenog ispred auta, nacerenog od uha do uha. Zagledao sam se u volvo, podsjećao je na očevu varšavu koja je pak bila prava kopija sovjetske pobjede. Ti snažni, pomalo nezgrapni auti iz pedesetih, stabilni poput tenkova, gotovo su i trošili kao oni.

Drugi jaki i nezaobilazni as u rukavu Pokreta pedesetih bila je, naravno, Ikea. Da, Ikea tada izdaje svoj prvi katalog, otvara prvu trgovinu i, što je možda najvažnije, predstavlja ideju demontaže nogara stola, kako bi stol mogao sklopiti, staviti ga u prtljažnik te samostalno sastaviti kod kuće. Takve su bile pedesete - praktične, čvrste, jeftine, pomalo sirove i jednostavne.

Ali njihov veliki konkurent bile su sedamdesete. Na jednoj strani pedesete, na drugoj sedamdesete, usprkos ekonomskim krizama, to je bio ulog švedskog referenduma. Bilo je nečeg prirodno skandinavskog u sedamdesetima. Sedamdesetih i osamdesetih godina svijet je, osim Željeznom zavjesom, bio podijeljen na dva dijela i jednim isto tako kategorično postavljenim pitanjem pred kojim se našao svaki muškarac - plavuša ili brineta (ponekad ridokosa) iz ABBA-e. Postavljeno upravo tako, a ne Agnetha ili Anni-Frid (Frida). Ja sa svojih deset godina nisam bio među ciljnom skupinom, ali potajno sam, kao i većina muškaraca, preferirao plavušu. No isto tako sam znao daje to banalno i daje bilo nekako bolje da ti se sviđa brineta. Ili se barem tako izjasniti. U svakom slučaju, ABBA je bila sve sjeverno, svijetlo, švedsko, rasplesano, blještavo, bijelo - sedamdesetih.

ABBA ili stolac Poang, primjerice, Ikein izum iz istog desetljeća, takve stvari pokreću vremena, a ne bruto domaći proizvod i izvoz drva i čelika. Na kraju, unatoč krizama sedamdesetih i smjeni vlasti, unatoč poskupljenju nafte i novoj krizi, unatoč svemu *tomu plesna kraljica* kasnih sedamdesetih pretekla je volvo iz 1957., s ogromnim hladnjakom i poluautomatskom perilicom. Romantika više nije bila u hladnjaku, ljudima se plesalo i jedna nova sen-

timentalnost nadvila se nad sjevernim vodama. Tako je nakon referenduma Švedska osvanula u novoj 1977.

Nikakvo čudo da je i **Danska**, naposljetku, izabrala sedamdesete, makar su i devedesete do posljednjeg trenutka bile u igri. Da, bilo je nečeg skandinavskog u sedamdesetima, podsjećale su na one novogodišnje čestitke posute, umjesto snijega, bijelim šećerom, koji smo krišom lizali.

Zato što smo sedamdesetih počeli uživati u životu, tako mi je objasnila jedna prijateljica Dankinja. Ali, upitao sam je, nije li zadovoljstvo počelo šezdesetih? Zašutjela je nakratko te rekla: U pravu si, samo što tada nismo znali što da radimo s time. Za-trudnjela sam, neplanski, rodila dijete, otac je nestao, zamrzila sam dijete, ostavila ga svojoj majci i ocu i otišla u Moskvu, novi život, izdržala godinu dana, nekakvi su jevtušenkovci vikali po stadi-onima, ahmadulini, šezdesetaši.* Njihovi pametni pjesnici bili su u *underground*spijani, neobjavljeni, zatočeni, upravo sam ih bila otkrila kad su me uhitili i potom službenim kanalima vratili u Dansku. Općenito, tako su završile šezdesete, poput mladenačke zabave na kojoj si se taman napio i postalo ti lijepo, no odjednom upada policija. Samo je mamurluk ostao. Sedamdesetih sam već znala kako da se nosim s užicima, svi smo to već znali i živjeli smo dobro. Budi siguran da će svi glasati za njih.

Dobro, ne baš svi, ali ona je ipak pogodila.

* Jevgenij Jevtušenko i Bela Ahmadulina, dvoje sovjetskih pjesnika iz doba Hruščovljeva *odmrzavanja*, uspostavili su ravnotežu između umjerene kritike režima i lojalnosti marksističko-lenjinističkoj ideologiji; šezdesetaši - novi, modernistički pjesnički val nastao šezdesetih godina prošlog stoljeća u SSSR-u. (op. prev.)

6.

... padalo je cijelu noć, kiša me probudila, ležao sam zatvorenih očiju i slušao kapi. Nema stropa, samo prastare debele krovne grede. Ležao sam i slušao. Tijelo i kiša vode stari, davnašnji razgovor koji sam zaboravio. Postoji jednostavan život, život u samoći od kojeg sam se odvikao. Jedeš kruh za drvenim stolom, skupiš potom mrvice i baciš ih vrapcima. Guliš polako jabuku nožem i otkriješ da tim pokretom ponavljaš upravo gestu svoga oca, koji ponavlja gestu tvoga djeda. Niti je mjesto isto, niti vrijeme, niti ruka. Ali pokret pamti. Rastvoriš lokalne novine *Zuger Woche* kako bi provjerio vremensku prognozu misleći na upravo prokljali luk i jednu probeharalu trešnju u dvorištu. Zabrinut za svijet kojemu ne pripadaš. U pet se oglasio veliki franjevački sat s druge strane zida, ništa manje glasan od onoga na zvoniku. Ustao sam, odjenuo se, sjeo kraj prozora, razdanjivalo se, otvorio sam sveščić Transtromerove poezije, džepno izdanje, čitao polako i s užitkom iz drugog vremena, zatvorio sveščić i pomislio, ako države odu unatrag, u sedamdesete ili osamdesete, što će biti s poezijom i romanima koji još nisu napisani i koji tek predstoje. Potom sam se pokušavao sjetiti koje sam to značajno, veliko djelo pročitao posljednjih nekoliko godina, čini mi se da mi ničeg ne bi bilo žao.

7.

Što bi se dogodilo s referendumom u nekadašnjoj Istočnoj Europi - onom dijelu ispred kojeg je uvijek stajala odrednica "bivša"? Naravno, svi su se odavno raštrkali, upravo kao bivša obitelj koja je bila prinuđena živjeti pod jednim krovom dok porastu djeca, a poslije svatko svojim putem. Ako se nisu mrzili, u najboljem slučaju nisu osjećali nikakvu radoznalost jedni za druge. Svatko je htio

otići onoj (zapadnoj) ljubavnici o kojoj je maštao dok su dijelili zajedničku socijalističku spavaću sobu.

Moja posljednja nada za povratak u novu 1968. nakon francuske katastrofe nalazila se upravo u ovom (bivšem) bloku. I, naravno, Češka jest bila najočekivanije mjesto za Državu '68. Imati dvadeset i kusur godina i biti na ulicama Pariza ili Praga - što više možeš poželjeti? Nakon što su Francuzi glasali za osamdesete, pola se ovoga sna ugasilo. Pariz je bio izgubljen, ostao je Prag.

Ali, kao i u Francuskoj, ono što je izgledalo dobro izvana nije izgledalo tako iznutra. Legenda o '68. zvučala je lijepo, vrijeme je zagladilo njezine rubove, Praško proljeće mamilo je poput rajskoga vrta, ali bez epizode o upadanju pobješnjeloga Boga. Međutim, upadanje je bila činjenica, a Bog je tutnjio kao ruski tenk i bio je osvetoljubiv poput "bratske vojske", pravi *deus ex machina*, i to oklopljen.

Nakon Praškoga proljeća uslijedilo je pusto ljetno, i kao i uvijek kad se život slomi, sve mijenja svoje mjesto: oni koji su bili na ulicama prelaze u hladnu sjenu tog ljeta i svih ljeta nakon toga, dok krotki pomaljavaju nos van i bivaju pozvani da zauzmu njihova mjesta. Ni sukobi, razbijeni izlozi, deložirani, poslani u zatvore, premlaćivani i silovani, čak ni ubijeni, nisu ono što slama, već je to suptilni, zastrašujući osjećaj besmisla u nekom od nadolazećih poslijepodneva, kada vidiš ljude kako se smiju na cesti, okupljaju se, prave djecu u istom onom sustavu koji je tebe na dugi period izbacio iz života. Povijest si može dopustiti da zajebe pedeset, šezdeset svojih godina, ima ih ona na tisuće, za nju je to sekunda, ali što da radi ova muha - čovjek, za kojega je ista ta povijesna sekunda cijeli njegov život. Zbog tih popodneva koja su uslijedila nakon '68. u Pragu nisu poželjeli odabrati šezdesete.

Pa ipak, u Češkoj se vodila dugotrajna bitka između tri potencijalne prošle države. Najprije Prva republika - zlatne dvadesete...

ekonomsko čudo... kulturni procvat... među prvih deset ekonomija svijeta... - mediji izvještavaju o tom pokretu. Oduševljenje jedne mlade nacije kojoj sve ide od ruke. Potom je dolazila država s drugog kraja stoljeća, Baršunasta revolucija iz 1989.1 na kraju Praško proljeće iz 1968. Koje, iako trećeplasirano, na početku nije bilo za baciti. Koju god državu izabereš, njihova su sama imena zavodila - zlatna, baršunasta ili proljetna? Iza dvadesetih provirivao je neki tip s brčićima koji si je htio vratiti Sudete i pretvoriti državu u usponu u protektorat. Iza Praškog proljeća stajalo je hladno rusko ljeto, iza Baršunaste revolucije uslijedila su razočaranja u snove koji se nisu potpuno ostvarili.

Na kraju, strah od toga što dolazi nakon dvadesetih pokazao se većim od straha od onoga što dolazi nakon devedesetih.

Velika bitka strahova. Tako je Baršunasta revolucija pobijedila drugi put i Češka se vratila u devedesete.

Poljska je također imala pokret koji je zagovarao dvadesete i kladio se na Drugu poljsku republiku, ali bez osobita uspjeha. Na kraju su stvari očito naginjale prema osamdesetima, s dvije frakcije. Jedni su htjeli povratak na sam početak tog desetljeća, u otpor, rađanje Solidarnosti tijekom 1980. Pristaše su inzistirali na tome da se treba oživjeti tadašnji entuzijazam kako bi stvari započele na visokoj razini. Podsjećali su kako je za samo nekoliko mjeseci prvi nepartijski sindikat koji je sustav dopustio dosegao deset milijuna članova. 10.000.000.1 nakon toliko godina ovaj broj je impresivan.

Međutim, druga je frakcija u isto vrijeme iskopala strašilo, Jaruzelskog, generala s crnim očima kojim me je i moja baka u Bugarskoj plašila, "lezi jer će doći onaj s naočalama". Poslije 1980. uslijedili su ratno stanje, represije, zatvori... Pa su zato htjeli započeti iznova sa samim krajem desetljeća, s prvim poluslobodnim izborima, na kojima Walesa pobjeđuje. U svakom slučaju, nadvala je frakcija ranih osamdesetih. Otišlo se čak toliko daleko da

je Poljska restartala dvije godine prije kako bi se obilježio i izbor Ivana Pavla Drugog, Božji znak, kojim je započelo slavno desetljeće.

Na kraju su gotovo sve zemlje Istočnoga bloka (s dvije iznimke, Bugarske i Rumunjske) izabrale 1989. godinu kao željeno mjesto za povratak i restart. U tome je bilo, naravno, kako zdravog razuma tako i osobnog momenta. Negdje tamo, na samome kraju stoljeća, svi su bili, bili smo, posljednji put mladi. I oni iz pedesetih koji su vjerovali da će kraj doći i dočekali su taj kraj i mladi iz te '68. koja se dogodila i koja se nije dogodila, koji su u '89. vidjeli slatko obrtanje dviju cifri. I na kraju mlađahni mladi, dvadesetogodišnjaci iz 1989., za koje je to bila prva revolucija, ovdje bih mogao govoriti u prvom licu. Konačno, činilo se da se ono što se dogodilo ne događa, sve je tek predstojalo, sve je započinjalo i to na samom kraju stoljeća.

Koristim pravo na marginaliju, na digresiju očevica, jer sam bio tamo, skakao, vikao, urlao i potom naglo ostario u godinama koje su uslijedile. Marginaliju i smiješnu tugovanku za devedesetima. Sistem se mijenjao pred našim očima i obećavao jedno lijepo razdoblje, otvorene granice, nova pravila... I to u posve kratkim rokovima, danas-sutra. Sjećam se kako su se na trgovima 1989. mogli čuti sljedeći dijalozi: Ma, ljudi, ne bih vas htio rastužiti, ali sigurno će proći i godina-dvije prije nego što se stvari poslože, govorio je jedan prijatelj, nije li to bio K.? A moglo bi i tri-četiri, pa i pet, plaho je pretpostavio onaj drugi. Čovječe, kako smo ga provalili, samo što ga nismo istukli, uuu, ali, 'ko će čekati tvojih pet godina, halo, za tri mjeseca počinju ispiti, ajde dosta više tih tvojih petoljetki... U to je vrijeme još uvijek postojala jedna neprikosnovena zaliha budućnosti i mi smo je hrabro raspoređivali. Apsolutno naivno, kako se poslije moglo vidjeti.

Desetljeće poslije, nultih godina, ta se zaliha već iscrpila, samo

je njezino stakleno dno svjetlucalo pred nama. Negdje tada, s kraja jednog desetljeća i na početku drugog, nešto se dogodilo s vremenom, nešto se preokrenulo, škljocnulo, zabrektalo, zapelo i stalo.

8.

Ako Skandinavija nije mogla odlučiti koji od sretnih razdoblja izabrati, **Rumunjsku** je također potresala sumnja, ali iz obratnih razloga. Čitavo je XX. stoljeće povijesno lutanje, splet loših okolnosti, pogrešni izbori čijeg konja uzjahati - njemačkog, engleskog ili ruskog. Izgubljeni teritoriji i bitke, opsade, krize, unutarnji prevrati. Čak ni revolucija iz 1989. ovdje nije bila baršunasta. Izgleda da su jedino kasne šezdesete i rane sedamdesete na kratko otvarale prozor (i one bi se izabrale u nedostatku drugih opcija) - pokušaj neovisnosti u jednom razdijeljenom svijetu. Potom bi se prozor naglo zalupio u mizeriji desetljeća koje će uslijediti, dugovi, ispražnjene prodavaonice i Sekuritete.

Svi ti sretni, prezasićeni narodi, Francuzi, Englezi... O, ja nisam odavde, ja imam iza svojih leđa stoljeća neprestane nesreće. Rođen sam u naciji, lišen od šansi. Sreća završava u Beču; izvan Beča počinje Prokletstvo! Bespoštedni Cioran.

I to je opisivalo ne samo rumunjski slučaj.

Čini se da je najraspršenije i najnejasnije glasanje bilo u **Austriji**. Najviše je tu bilo onih koji nisu glasali, a oni koji jesu dali su gotovo jednak postotak glasova nekolicini pokreta koji su sami bili prilično anemični. Uspomena na šareno i mnogojezično carstvo iz prvog desetljeća XX. stoljeća, koju su ponajviše ilustrirale književnost i secesija, lagano je hlapjela, poput zaboravljene kave na verandi i osušenog komada garaš torte. I nikako se ne bi moglo reći da je završavala na dobar način - ubojstva prijestolonasljednika, Veliki rat, raspad i sve ostalo... Austrija *Anschlussa* dobivala je uznemiru-

jući postotak, ali isto tako nedostatan. Neka javna sramota, možda više navika negoli uvjerenje, i dalje je vitlala uokolo. Austrija sedamdesetih i osamdesetih, taj grešni porok Istoka i Zapada koji je svoju trajnu neutralnost pretvorio u stalni izvor prihoda, bio je drugi željeni dio izbornog kolača. Ina kraju su dolazile devedesete kada je tajno iz prethodnih desetljeća već moglo postati javno - otvoriti kuferčice, unovčiti čekove, a špijuni zatražiti zarađeno od dvostrukih poslodavaca.

S ovim apsolutno nejasnim i izjednačenim rezultatom, koji se razlijevao kroz nekoliko desetljeća u stoljeću, Austrija je riskirala da se anihilira među susjednim privremenim carstvima, a Beč da postane grad muzej, što je oduvijek i bio. Granična zona u geografiji sreće. Ipak su na kraju s minimalnim postotkom pobijedile osamdesete. Pobjeda u kojoj su mnogi prozreli skriveno nacionalističko glasanje Heiderovih sljedbenika, čija je zvijezda upravo tada bljesnula. Gledajući reportaže iz Beča i Salzburga zamišljao sam kako su pobjednici iz osamdesetih brzo organizirali novi referendum na kojem će - sada daleko od budnih pogleda Europe, u privatnosti vlastitog doma - doći *Anschluss* 1938. Mnogo zakopanih stvari ležalo je u podnožju te 1939.

9.

Velika, odlučujuća zagonetka ostaje **Njemačka**. Tamo povijest najduže pleše, a Berlin je bio njezina scena, kabare, izlog i zid istodobno - sve. Prva je polovica stoljeća bila amputirana usprkos pokušajima nove ultradesnice da stave protezu na prazno mjesto. Njemačka se ne bi tamo vratila, još uvijek ne, usprkos autocesti i volkswagenu koji su se izvlačili sa crnog tržišta za tu utrku. Ali svako od nadolazećih desetljeća imalo je svoju šansu. "Sociolozi predviđaju pobjedu osamdesetih", pisala mi je sva užasnuta E. iz Berlina. "Možeš li to zamisliti, ne gospodarsko čudo pedesetih, ni

šezdesete zbog '68. i svega ostalog, nego osamdesete, kakva sramota! Znaš da sam za devedesete, nismo li uvijek govorili da su to naše šezdesete koje se nikada nisu dogodile u Bugarskoj. Ljeto ljubavi, Praško proljeće, sve to. Devedesete su bile naša '68. O. K., možda malo pokrpljene, malo *second hand*, ali ipak naše. Živi mi se na početku devedesetih i ako pobijedimo, nađimo se tamo, u Berlinu ili Sofiji... Ljubim te, E.”

Mila E. S njom sam prošao kroz prve godine devedesetih, bila je to burna veza, kakva je samo tada mogla biti. Dočekali smo najzad i šezdesete, smijala se tada pružajući mi cigaretu u krevetu. Uspjeli smo se čak i oženiti, velika greška. Devedesetih se nitko nije ženio, svi su se samo razvodili. Eto, uspjeli smo to i popraviti još istog desetljeća, razišli smo se, nakon čega je ona otišla za Njemačku. Svi odlikaši iz njemačkog prije ili poslije su otišli, ja sam bio odlikaš iz bugarskog i ostao sam.

Ali, ipak, ona nije bila posve u pravu za osamdesete, barem ne za one njemačke. Tamo je nešto klokotalo s obje strane. *Wir sind das Volk!** skandirali su na Alexanderplatzu i po trgovima na Istoku. *Atomkraft? Nein, danke,*** vikali su na Zapadu, ljudski lanci, povorke mira, crveni baloni, Nena, HIV i punk. Na kraju krajeva, bilo je zanimljivo na objema stranama. Danas je, međutim, malotko od onih koji su željeli osamdesete zamišljao da se mora vratiti u podijeljenu Njemačku. Ali i za to je pronađeno rješenje, glasali su za konkretnu 1989., za samo predvečerje desetljeća. Nadajući se da će se to produljiti još godinu, dvije, tri. Kad bi čovjek mogao ostati uvijek u toj večeri uoči praznika i haringu entuzijazma dugo zadržati svježom (po Bismarcku) u jednoj rastegnutoj odgodi budućnosti, što biste više mogli poželjeti? Zamišljao sam permanentno

* Njem. Mi smo narod! (op. prev.)

** Njem. Nuklearna elektrana? Ne, hvala, (op. prev.)

rušenje Zida i njegovu tajnu obnovu nakon toga, kako bi ponovno bio srušen. Vrteći kotače sreće.

Zapravo, 1968. nije imala previše šanse ni u Njemačkoj. S izuzetkom jedne čvrste, ali zanemarive skupine kasnih marksista i reumatičnih anarhista (i anarhisti stare) velika '68. nije bila preplavljena pristašama. Uglavnom zato što su poslije nje došle sedamdesete. A one nisu bile lak izbor - što s Baader-Meinhofom i svim onim ubojstvima, eksplozijama, otmicama i pljačkama banaka. Između Maoa i Taosa, "Bandiere Rosse", Che Guevare, Marcusea, Dutschkea, to je bio nered sedamdesetih u Europi. A Drugi svjetski rat završio je prije samo dvadeset, trideset godina.

Ponekad nismo svjesni kako se neki povijesni događaj čini udaljenijim nego što zapravo jest. Kad sam se rodio, Drugi svjetski rat bio je samo dvadeset tri godine prije, a uvijek mi se činilo kao da je iz potpuno druge epohe.

Kao što bi Gaustin rekao: *Pažnja, povijestje uvijek bliža nego što izgleda u retrovizoru...*

Na kraju su pobijedile osamdesete. Ne, točnije bi bilo reći da su pobijedile zapadnonjemačke osamdesete. Samo što je Berlin ponovno postao podijeljen grad. Zanimljivo je da su obje strane inzistirale na tome.

Stari Nijemci glasali su za to desetljeće zbog dostojanstvene figure Helmuta Kohla, koje je zračilo stabilnošću i sigurnošću. Mladi ili oni koji su tada bili mladi, tj. većina birača, izabrali su disko osamdesetih.

Na kraju krajeva, banalno uvijek pobjeđuje, trivijalnost i njezini barbari prije ili poslije upadaju i osvajaju carstva teških ideologija. Veliki pobjednici referenduma bili su Falco, Nena, Alphaville, čitava zapadnonjemačka nogometna reprezentacija iz osamdesetih, Breitnerova brada, mladi Becker i Steffi Graf, teški luksuz *KaDeWe-a*, *Dallasa* i *Prljavog plesa*, Michael Jackson za kojim su

ovdje umirali, čak i onaj novogodišnji šou *Ein Kessel Bunt* na DDR-ovskoj televiziji koji je već svima izlazio na nos.

“Tvrdiš da je to desetljeće proizvelo najviše dosade i diska,” pisala mi je E. nakon izbora “ali ljudi očito upravo to žele - disko i dosadu.”

E. je bila, naravno, u pravu, ali riječ je tu o još nečemu. Ljudi su vjerojatno birali osamdesete i zbog njihova nadolazećeg kraja. Bilo je nečeg čudnog u ovom glasanju i to nam je davalo jasan znak. Birajući jedno desetljeće ili godinu, zapravo biraš i ono što slijedi nakon toga. Želim živjeti u osamdesetima kako bih dočekao 1989.

(Nitko nije obratio pozornost na činjenicu da je u većini istočnih njemačkih pokrajina druga politička stranka bila Partija tridesetih.)

10.

Već nekoliko dana (tjedana?) ni s kim nisam razgovarao. Čini mi se da gubim predodžbu o vremenu. Ustajem, odijevam se, silazim do grada po ribu, tržni je dan. Ponovno pokušavam nazvati Gaustina, bez rezultata, s druge strane čujem samo čudan signal. Razmjenjujem nekoliko riječi s prodavačem maslina. On govori talijanski, ja uzvraćam na lošem njemačkom. Na kraju mi prodaje onoliko maslina koliko je naumio. Kotrljam u svojoj glavi njegove posljednje riječi poput koštica dok se penjem natrag prema samostanu na brijegu - *prego, olive, grazie, prego, olive, grazie*. Kad dođem do vrha, ispljunem ih. Kupio sam još sira i ribe. Očistim ribu, natežem tanko jednu kiselu jabuku, potom dodam ulje, bosiljak, limun, malo vina i komad bijelog alpskog sira. Nakon pola sata riba je gotova. Stavljam je na stol u najljepši tanjur. Točim si ostatak vina. Sjednem i shvatim da uopće nemam teka.

11.

Sindrom odsutnoga

Toliko je mnogo mjesta na kojima me nema. Nema me u Napulju, u Tangeru, Coimbri, Lisabonu, New Yorku, Jambolu i Istanbulu. Ne samo da me nema, nego me bolesno nema. Nema me jednog kišnog poslijepodneva u Londonu, nema me u buci Madrida navečer, nema me u Brooklynu ujesen, nema me u pustim nedjeljnim ulicama Sofije ili Torina, u tišini jednog bugarskog gradića 1978...

Toliko me mnogo nema. Svijet je prenaseljen mojim odsutnostima. Život je tamo gdje nisam. Gdje god bio...

I ne samo da me geografski nema, ne samo da sam iz prostora odsutan. Iako prostor i geografija nikada nisu bili samo prostor i geografija.

Nema me ujesen 1989., onog bezumnog svibnja 1968., hladnog ljeta 1953. Nema me u prosincu 1910., niti na kraju XIX. stoljeća, niti u osamdesetima, koje su zapele u disku, a koje zapravo prezirem. Čovjek nije stvoren da živi u zatvoru jednog tijela i jednog vremena.

(Gaustin, *Nove i predstojeće dijagnoze'*)

12.

Na redu je **Švicarska**. Spremnost zemlje da sudjeluje u projektu, iako nije članica Unije, jedno je od onih laskavih (iako neobjašnjivih) iznenađenja.

Nekoliko mjeseci prije Gaustin i ja vodili smo sljedeći spor.

Zapamti što ti kažem, vikao sam, ovi će, i ne trepnuvši, izabrati četrdesete, na užas svih.

Gle sad, odgovarao je on, usred ratom razorene Europe Svicar-

ska je možda izgledala poput raja, ali vjeruj mi, nije bilo tako. Pa, oni su svakog trenutka očekivali da budu napadnuti, ratni su avioni nadlijetali granicu. Hitler nije puno komplicirao. Imao je čak i detaljno razrađen plan osvajanja Švicarske, grad po grad.

Volio sam to glagolsko vrijeme u kojem je Gaustin govorio kao očevidac, iako bi mi ponekad išao na živce. Kako proturječiti nekome tko priča kao da je i sam bio tamo?

Eh, sad, pripremati se za rat nije isto što i ući u njega, breкнуo sam se.

Pa, uopće nisam uvjeren u to, odvratio je, ponekad je još i gore. Slušati o svim tim strahotama kroz koje su prolazili tvoji susjedi, spavati s puškom u punoj borbenoj pripravnosti. Ukopavati se u Alpe, praviti bunkere, zvali smo ih "redutama", skrivati se u njima, sve više povećavati kredite i ustupke Reichu... Pogotovo nakon što su u trenu pregazili Francusku! Sjeti se da su neke gradove saveznici bombardirali - Basel i Ženevu, na primjer, ako se ne varam i Zurich. Greške u navođenju, odgovorio sam, koristeći službeno objašnjenje američkih zračnih snaga. Što bi se reklo, nitko namjerno ne bombardira banku u kojoj mu leži novac.

Ali pogledaj samo koliko su novca ti isti Švicarci ulupali odmah nakon rata u dobrotvorne zaklade, u Marshallov plan, Crveni križ u Ženevi, to se ne može poreći, odvrati Gaustin.

Ipak će odabrati četrdesete, zapamti što sam ti rekao! Priljev zlata, novca i slika ovdje nikada nije bio veći. Banke i "stari majstori".

Tako je, ali novac je odlazio u banke, a ljudi su bili doista siromašni, osobito izvan Ziiricha. Nikada neće odabrati četrdesete, Gaustin je odgovarao.

Na kraju je ipak Gaustin bio u pravu. Uvijek je bio u pravu. Iako su sve ankete ukazivale na visoki postotak potpore ratnim godinama, što je Bruxelles diglo na noge. U posljednji tren, međutim,

stari majstori referendumu donijeli su odluku koja je bila toliko logična, a ujedno i apsolutno neočekivana. Švicarska je, kakvog li iznenađenja, izabrala neutralnost. Jednu neobičnu, da tako kažem, vremensku neutralnost. Odabrala je za svoje razdoblje godinu, mjesec i točan dan referendumu. Ali... ali to nije prošlost, zamuckivali su europski povjerenici. Naprotiv, i trenutak našeg razgovora već je prošlost, mirno su odgovarali iz Vlade. A sutra će posve sigurno to biti još veća prošlost. I tako sa svakim sljedećim danom.

Ostati neutralan zapravo je oduvijek bila igra izvan vremena. Ne igram po vašem vremenu - barem na neko određeno vrijeme. Ali mogu vam ga izmjeriti ako ste voljni platiti, mjerit ću štopericom (švicarske proizvodnje, naravno) i prodavat ću vam satove, čuvati vaše slike, prstenje, dijamante i svu vašu prtljagu dok se igrate ili ratujete.

Tome se ništa ne može prigovoriti.

Nakon određenih rasprava u Europi su priznali daje izbor Švicarske zapravo donio određene prednosti. U ovom povijesnom vremenskom preokretu nije bilo ničeg lošeg u tome da postoji jedna država po kojoj svi drugi namještaju sat. Na čiji još sat, osim švicarskoga, možeš računati? Bilo je dobro imati sačuvan model, zlatni standard vremena od kojeg su se ostali odmaknuli. I drugo, ako bi netko doživio tešku klaustrofobiju zbog prošlosti, Švicarska bi mu mogla pružiti privremeno utočište. Utočište od prošlosti.

Odlučeno je također kako bi bilo najbolje da se u takvoj zemlji smjeste neovisne europske institucije koje će nadzirati poštivanje novih vremenskih granica. U ničijoj zemlji vremena.

13.
P. S. ITALIJA

Bijah odustao od svake nade kad je konačno Italija, onako traljava, južnjački usporena, uspjela, premda u posljednjem trenutku, spasiti šezdesete. Iako isprva ništa nije ukazivalo na to.

Kad bismo se mogli vratiti u vrijeme Mussolinija, ali bez Mussolinija, toliko se toga tada izgradilo, govorio je prije referenduma na RAI-ju neki muškarac otromboljenog trbuha, u traper-kombinezonu, naslonivši se na svoj mali flat. Na sreću, kako je predizborna kampanja odmicala, sličnih je izjava bilo sve manje, probudila se druga vrsta nostalgije, bliža i ugodnija od Mussolinijevih autocesta, a ni one se pak nisu pokazale baš najkvalitetnijima. Duce je bio zamijenjen. Stigao je Dolce.

Ne Duce, nego Dolce Vita! ispisivali su po zidovima pristaše istoimenog pokreta. Imali smo novac za trošenje i mladost za trošenje, rekla je jedna Talijanka na Piazzzi di Spagna u Rimu ližući *SNO)gelato*, što je zazvučalo kao filmska replika. Gospodarsko čudo pedesetih trajalo je još šezdesetih, za svakoga je bilo televizora, perilica rublja, vespa, malih fiata, Fellinija, Lollobrigida, Mastroiannija i Celentana.

Na referendumu je Italija najzad odabrala ono desetljeće koje se nitko nije usudio izabrati u Pragu, Parizu ili Berlinu. "Italija spašava šezdesete", tako su sutradan glasili naslovi u listu *Corriere della Sera*i većini značajnih dnevnih novina. *Vita brevis, Dolce vita longa!*

Šezdesete su bile film, vjerojatno nastao u laboratoriju Cinecittà, no tko ne bi htio živjeti u filmu. Italija nebeskoplavih vespi, Italija noći, mantila, nemogućih razvodatalijanski, Fontane di Trevi. Italija Via Veneta, Italija terasa i legendi o onoj privatnoj rođendanskoj zabavi mlade grofice Olge di Robilant ranoga studenog 1958., na kojoj je plesačica Aiche Nana izvela pravi neoče-

kivani striptiz i nekoliko je fotografija koje su procurile probudilo maštu nacije, termin je skovan, a šezdesete su bile spremne, stvorene i tražene.

Taj slatki život, *Dolce vita*, bio je moguć barem u jednoj zemlji.

Oduvijek sam mislio, a kako starim sve češće, da ćemo jednog dana svi otići živjeti u Italiju šezdesetih, možda ne baš u Palermo, ali tamo negdje u Toskanu, Lombardiju, Veneto, Emiliju i Romagnu, Kalabriju... Dovoljno je samo držati na jeziku ta imena, dok se topi *gelato* imena, s njihovim mekanim *l, gna, m* i s ponekim orašastim *r*. Jednom sam, kao mladić, naišao na maleni trg u Piši i otada znam kako izgleda ono što sam oduvijek želio...

Bila je to jedna od onih noći za koju znaš da nije predodređena za spavanje. Gubiš se sve više u nepoznatim ulicama. Još nekoliko skretanja i buka je posve utihnula. U tom trenutku otkrivaš jednu *piazza* s malenom fontanom i crkvom u kutku. I nevelikim društvom, nekoliko mladića i djevojaka izašli su malo porazgovarati u ponoćnom hladu. Sjedaš na jednu od klupa na drugom kraju trga, slušaš njihove glasove i da te u tom trenutku netko upita što je sreća, šutke bi pokazao na njih. Ostarjeti s prijateljima na takvom trgu, čavrljajući i ispijajući pivo u toplim noćima, u četverokutu starih zgrada. Neometani zatišjima usred tih čavrljanja, nakon kojih slijede salve smijeha, ne želeći niti više niti manje od svijeta, osim da sačuva ovaj ritam smjene tišine i smijeha. U neizbježnim noćima nadolazećih godina i starosti.

Takvu smo Europu, čini mi se, sanjali Gaustin i ja, s malenim raspričanim trgovima. S jutrima - austrougarskim, noćima - talijanskim. Tugom i sjetom za njima - bugarskom.

14.

Nova karta Europe izgledala bi ovako.

Naposljetku su ljudi na referendumu birali godine u kojima su bili mladi. Današnji su sedamdesetogodišnjaci bili mladi sedamdesetih i osamdesetih, tada u svojim dvadesetima, tridesetima. Oni koji su ostarjeli birali su vrijeme svoje mladosti, ali u njoj bi živjeli mladi koji tada još nisu bili rođeni. Bilo je određene nepravde u tome - izabrati vrijeme u kojemu će živjeti sljedeća generacija. Sto je slučaj, zapravo, sa svim izborima.

Drugo je pitanje jesu li mladi bili toliko nevini. Izlazne ankete pokazale su da su mnogi od njih glasali, čak i revnije od onih starijaca, za desetljeća prošloga stoljeća kojih se ni ne sjećaju. Neki novi konzervativizam, nova sentimentalnost, usađena nostalgija koja se prenosila s koljena na koljeno.

Carstvo osamdesetih naziralo se kao najveća i najmoćnija okosnica, poput kraljevnice koja prolazi središtem Europe - obuhvaćajući ono što su nekoć bile Njemačka, Francuska, Španjolska, Austrija, Poljska. Njima se trebala pridružiti i Grčka, siromašna verzija Italije.

Sjeverni savez sedamdesetih bila je druga velika grupa, sa Švedskom, Danskom, Finskom. Ovdje je jedina južna iznimka bio Portugal. No ima li nečeg ljepšeg za sjevernjake sedamdesetih negoli imati svoju južnu koloniju i tople plaže na drugom kraju kontinenta? I Mađarska je ulazila u ovaj savez kao "najsretnija vojarna" iz vremena socijalizma.

Devedesete, koje su se u većini zemalja javljale kao druga politička snaga, drugi san i, na neki način, svijetla budućnost Carstva osamdesetih, zapravo uopće nisu bile za podcjenjivanje. Tu su ulazile Češka, Litva, Latvija i Estonija, još uvijek opijene svojom neovisnošću nakon 1989. godine. Slovenija i Hrvatska u konačnici su također izabrale posljednje desetljeće XX. stoljeća, s posebnom klauzulom da će mu se priključiti nakon završetka rata u Jugoslaviji. Ovo je bio dobar izbor i za liberalne i za one nacionalistički nastrojene birače, svatko je od njih vidio izgled za razvoj. Ovdje, u toj pomalo rascjepkanoj i nemirnoj državi devedesetih jedno je rame (bolje reći šapu) dao i irski tigar. Očekivalo se još imigranata koji su pristizali iz drugih zemalja. Carstva sedamdesetih i osamdesetih prije ili poslije usidрила bi se tu. Na kraju će se svi, očito, okupiti u toj točki, 1989. godini.

Koncentriranje u samo tri, četiri glavna vremenska saveza, i to u drugoj polovici XX. stoljeća, protumačeno je kao obećavajući korak ka budućem ujedinjenju. No neko određeno vrijeme svi su građani morali ostati unutar granica svoje države i odgovarajućeg

desetljeća koje je dobilo najveći broj glasova. Trebalo se izbjegavati miješanje vremenskih razdoblja, barem u početku, dok se stvari ne stabiliziraju i ne krenu svojim tokom.

Potom bi se granice otvorile. Zapravo je u ovoj točki došlo do oštih podjela. Dijakroničari su razmišljali o restartiranju vremena i njegovu prirodnom progresivnom razvoju nakon prvih godina. Ali tabor sinkroničara inzistirao je na duljem ostanku u izabranom desetljeću. Proces se restartiranja činio sporim i tromim i uopće nije bilo sigurno koliko bi mogao potrajati...

Pandorina kutija s darovima prošlosti već je bila otvorena...

15.

Tražili su ga posvuda, i u sedamdesetima i u osamdesetima... Do temelja su pretražili i šezdesete, gdje se običavao zadržavati, ali nije mu bilo ni traga. Niti u klinikama, niti u naseljima prošlosti. Zvali su me telefonom i liječnici iz Heliosstrassea i otkud sve ne. Nazivao sam ga i ja nekoliko dana zaredom i nakon što mi se uporno nije javljao, najzad sam sjeo u vlak za Ziriich.

Dan je bio lijep, nevidljive su se ptice dozivale iz krošnji drveća. Jedna je žena sjela na suncu i otvorila knjigu. Žena koja čita na balkonu. Svijet je i dalje isti.

Gaustin je, naravno, nestao. Nije to bila neka neobična pojava, barem što se tiče mojega iskustva s njim, ali ipak mi se učinilo vrlo čudnim i donekle neodgovornim u trenutku poput ovog. Možda je osjetio tempiranu bombu u čitavom ovom oslobađanju prošlosti? Možda je osjetio krivnju atomskih fizičara tridesetih? Možda ga je prošlost ponovno usisala? Ili bi njegov nestanak mogao biti kratkotrajan, privremeni pad u neko drugo vrijeme, iz kojeg će vrlo

brzo izroniti? Na trenutak sam pomislio daj e odlučio stati na kraj sam sebi. Ali ako sam ja živ, bi li Gaustin mogao biti mrtav...

Sjetio sam se sobička na katu četrdesetih gdje smo se posljednji put vidjeli, to je poslije bio, da tako kažem, njegov tajni ured. Bilo bi jednako strašno i da ga pronađem tamo, ali i da ga ne pronađem. Bojažljivo sam otvorio vrata. Na radnome stolu, pored maketa aviona, stajala je velika smeđa omotnica s mojim imenom. Unutra je bio list s njegovim rukopisom i potpisom, sve vezano uz kliniku i naselja za prošlost ostavlja mi na raspolaganje, i to na neodređeno. Bilo je tu još nečega - žuti notes, A5 formata, mekih korica, dopola ispisan, htio sam ga poslije pročitati. I jedna crno-bijela razglednica s Rose Maine čitaonicom Newyorške knjižnice i dva retka na poleđini ispisana Gaustinovim rukopisom.

Moram otići do 1939., pisat ću ti kad stignem.

Oprosti, tvoj G.

Tipično u njegovu stilu. Napustiš sve u dvije rečenice. (Moram priznati da sam se osjećao osobno uvrijeđenim.) Bez ikakvih uputa, bez srca, ništa. Svi njegovi projekti stigli su samo dovde. Hoću reći - sve njegove ludosti. I moja vlastita ludost jer sam bio dio njih, jer sam pao na njih, jer sam ih stvarao zajedno s njim. Jednostavno je skočio u pokretu, iz jednoga stoljeća u drugo. Znao je on to još kad smo se posljednji put vidjeli, to je već bilo odlučeno. Zato me je tako prodorno gledao kad sam rekao da ćemo se naći u šest prije rata.

Otišao je deaktivirati bombu iz 1939. Prije ili poslije krenuo bih za njim.

Sto da radim sad s tih nekoliko klinika i naselja za prošlost, sada kada je prošlost već izmiljela iz njih i službeno se nastanila u okolnim gradovima? Sto učiniti s Alzheimerovim domovima u svijetu

Alzheimera? Razmišljao sam nekoliko noći o tome. Kako je mogao sve to svaliti na mene? Klinike su, naravno, morale ostati otvorene, pacijentima je trebala zaštićena prošlost. Pogotovo s obzirom na vremenski kaos vani.

Diskretna čudovišta

“A kada su izašli demoni prošlosti, nastanili su se u čovjeku...”

— GAUSTIN, *Žuti notes*

“Ne znam tko je od nas dvojice napisao ovu stranicu.”

— J. L. BORGES, “Borges i ja”

1.

Kutija je bila otvorena...

U početku, nekoliko mjeseci nakon što su države izabrale svoja sretna desetljeća, vladao je relativan mir. Bum starih filmova, albuma, vinilskih ploča, proizvodnja gramofona vidno je skočila. Ponovno su počeli izlaziti onodobni časopisi, vratili su se i telegrami, pisari strojevi, indigo... Ljudi su bili zaboravili koliko je prošlost bila ispunjena detaljima i sada su radosno otkrivali stvari, silazili u podrum, vadili stare predmete, čistili ih, prefarbavali, restaurirali. Izvlačili su kolekcije poštanskih maraka, kutija šibica, salveta i gramofonskih ploča. Kina su prikazivala stare filmove, redatelji su dobivali narudžbe za *remakeove*, retro-klubovi s plesnjacima nicali su kao gljive, sve češće su se na ulicama mogle vidjeti stare lađe na Istoku ili opel rekordi na Zapadu, laka je industrija mijenjala kolosijek.

Ali bilo je i stvari koje su vremenom mogle krenuti po zlu. Ponekad je teže zaboraviti negoli zapamtiti. Na primjer, odreći se mobitela,

interneta, društvenih mreža... Neki su to činili rado, u tome je, uostalom, i bio smisao - usporiti, odbaciti... ali oni su činili vrlo mali postotak. Heroin virtualnog obavio je svoje. Mnogi, čak i oni koji su glasali za pedesete ili šezdesete, nisu se toga htjeli odreći. Carstva mobilnih operatera i društvenih mreža također nisu bila sretna mogućim preokretom, pričalo se da tajno pumpaju novac u bojkotiranje pravila.

S druge strane, tinjala je pobuna onih koji su “izgubili” na referendumu. Oni koji su glasali za devedesete, na primjer, odbili su složiti se s bezvremenošću sedamdesetih. Svatko je htio ono desetljeće za koje je glasao i koje se probudilo tijekom kampanje. Anarhizam i centrifugalna previranja širili su se zemljama. Odjednom se počelo raspadati ono što je trebalo izgledati poput idile. Nezadovoljnici su se počeli separirati u svojim naseljima i enklavama, obilježavati male teritorije i naseljavati ih različitim vremenima. Lokalno je ponovno postajalo važno.

Kad bi se neupućena osoba odvažila na putovanje, mogla bi se neočekivano zateći u nekom drugom vremenu, koje nije označeno ni u jednom vodiču - u istočnoeuropskom selu koje se odvojilo u rani socijalizam, sa zadrugama i starim traktorima, u gradiću s kućama iz bugarskog preporoda u kojima teku pripreme za ustanak, ili šumu s vjgvmima, trabantima i istočnonjemačkim Indijancima. Svakojaka su se prošla vremena kotrljala ulicama kontinenta, preplićući se i istodobno događajući.

Stari su se turistički vodiči trebali zamijeniti novim “vremenskim vodičima”.

2.

Svijet se pretvorio u otvorenu kliniku za prošlost, kao da su zidovi pali. Je li Gaustin sve ovo predvidio - on koji me je tjerao da dobro zatvaram vrata na izlasku, da ne miješam vremena...

Prošlost je potekla kao rijeka koja se izliva iz svoga korita i plavi sve naokolo, nadire kroz uske ulice, plavi prizemne katove, penje se po zidovima, izbija prozore i ulazi u sobe, vukući za sobom grane, lišće, utopljene mačke, plakate, šušure uličnih svirača, harmonike, fotografije, novine, filmsku scenografiju, nogu stola, replike koje se ponavljaju, tuđa popodneva, ploče koje preskaču... Veliki plimni val prošlosti.

Počelo je postajati jasno da će karta novih vremenskih država potrajati vrlo kratko. Demoni koje je probudio referendum nisu se imali kako vratiti. Nakon što su ispuzali, te bludahu posvuda, upravo onako kako ih je opisao Hesiod - bezglasni, ali opet zavodljivi...

Svijet se vraćao u prvobitno stanje kaosa, ali ne onog iskonskog kaosa iz kojeg je sve nastalo, nego je to bio kaos svršetka, okrutno i kaotično obilje svršetka koje će potopiti raspoloživo vrijeme zajedno sa svim živim stvorenjima u njemu...

Demoni su oslobođeni...

3.

Našao sam dvojicu mlađih i ambicioznijih liječnika da upravljaju klinikama. Opskrbio sam se hrpom knjiga, praznim notesima i olovkama i vratio se u samostan na brdu, iza zidina iz XVII. stoljeća, odmah ispod zvonika. S vrha samostana (i XVII. stoljeća) mogao sam bolje promatrati dokle seže poplava prošlosti, a i dok

vode prošlosti dođu dovde, proteći će vremena. Sa sobom sam ponio i žuti notes koji mi je Gaustin ostavio, ispunjen svakojakim zapažanjima, novim i predstojećim dijagnozama (tako ih je sam nazvao), osobnim bilješkama i naizgled namjerno ostavljenim prazninama. Ubrzo sam ih počeo popunjavati. Njegove sam bilješke isprva obilježavao s jednim G., a svoje s dva (G. G.), poslije sam prestao. Primijetio sam daje nemoguće razlikovati naše rukopise.

4.

Je li moguće da ovo miješanje vremena dolazi samo zato što Bog vraća film unatrag? U neizvjesnom smo sjećanju Boga koji je počeo zaboravljati. Gubi sjećanje na ono što je rekao u početku. U svijetu, sačinjenom od imena, njihovo zaboravljanje prirodan je svršetak.

Bog nije mrtav. Bog je zaboravio. Bog je dementan.

{Žuti notes, G.}

Ono što se ne usuđujem učiniti (ili reći) postaje Gaustin.

Ali ipak, previše je radikalan s ovim "Bog je dementan". Bog je tek počeo zaboravljati. Ponekad pomiješa vremena, pobrka sjećanja, prošlost ne teče u jednom smjeru.

Sto li je u glavi jednoga boga koji drži sve priče svijeta? I one koje su se dogodile i one koje nisu. Sve naše priče u svakoj sekundi ovoga svijeta.

{Žuti notes, G. G.}

5.

Ne sjećam se u kojem je točno trenutku počeo postajati stvarnijim od mene. Ljudi su čitali o Gaustinu, zanimali se za njega, čekali da se ponovno pojavi, pitali zašto mu toliko treba. Časopis u kojemu

sam s vremena na vrijeme objavljivao kratke priče o njemu udvostručio mi je honorar. Mogao sam vidjeti Gaustina kako namiguje onako šezdesetaški... - Stari, pola bi trebalo ići meni. Ne treba tebi ništa, odgovarao sam, ipak sam te ja izmislio! Oh, je li tako, podizao bi obrve, pa ne možeš li smisliti nešto bolje od ove dolčevite i malih okruglih naočala? Jedan svjetloplavi pontiac ili barem mini-cooper dobro bi mi stajali!

Ajde, gubi se, rekao bih, mogu ti dati vespu i ništa više.

S godinama mi je sve teže razlučiti tko koga piše. Ili nas možda obojicu piše netko treći, bez preveć truda i dosljednosti. Nekad sam sretniji i bolji čovjek, tako me ispisu i ja poletim, ali već u sljedećem odlomku skrešu mi krila i ja teturam poput goluba u prašini. Ponavljam sebi, ne zaboravi da si s druge strane priče, ne zaboravi da si s druge strane priče, ne zaboravi da si s druge strane priče... Ti pišeš nju, ne ona tebe. Čim počneš osjećati da netko drugi tebe piše, znači da si dao svoje, demoni su te zaposjeli, stiglo je ono čega se najviše plašiš, mozak ti se ispraznio poput hambara zimi. Ne, još uvijek držim sve pod kontrolom... Još uvijek čvrsto zatvaram vrata ili mi se tako čini?

Ja sam onaj koji piše...

Dok pišem, znam tko sam, ali čim stanem, nisam više tako siguran.

6.

Sve radiostanice puštaju glazbu i vijesti iz prošlih desetljeća. Ono što se danas događa više nije važno. Nije važno ni koje je desetljeće bilo izabrano na referendumu, svatko živi u svome. Mislili smo da u prošlosti postoji red kao u obiteljskom albumu s pomno posloženim fotografijama - ovdje smo djeca, evo nas na maturi, tu sam vojnik, moje prvo vjenčanje, rođenje moje kćeri... Ali ništa slično.

Našao sam malu, polulegalnu radiostanicu koja pokušava prenijeti današnje vijesti. Ali i ona je primorana emitirati prošlost (u svojoj njezinoj anarhiji).

7.

Danas mi je palo na pamet da si napravim nešto za jelo, nešto što nisam kušao još od djetinjstva - jaje na novinama. To je najjednostavniji recept koji znam. Staviš stranicu novina na rešo i odozgo pukneš jaje. Jedno je vrijeme bio problem što nije bilo jaja, a sada nema novina. Slava Bogu, našao sam novine, uključio štednjak na slabiju vatru i soba se ispunila mirisom koji nisam osjetio još od kad sam bio osmogodišnjak. Miris jaja i nagorjelih novina, suhi miris. Sjetio sam se kako bi se dio slova otisnuo na bjelanjku. Prisjetio sam se i kako su tada novine služile za sve. Moj bi djed u njih umotao sir i kad bismo sjeli za ručak, mogao sam pročitati naslove na kocki sira.

Ljeti bi stavljali novine na prozore umjesto zavjesa, a i da ih muhe ne zaprljaju. Kad već spomenuh muhe, sjetih se i gole žarulje upljuvane od muha koja je visjela sa stropa njihove seoske kuće, baka bi od novina napravila nešto kao abažur koji bi brzo požutio i progorio.

Ispalo je lijepo jaje na novinama.

8.

Loše sam spavao, sanjao sam poplavu i divlje zvijeri, požare... Ukratko, starozavjetne snove, prava noćna mora. Povrh toga ostao sam još i bez cigareta, ali mi se ne izlazi, imam dovoljno zaliha duhana. Moram samo pronaći papir za motanje. Nemam više novina, a papiri iz notesa suviše su debeli... Imam jedan stari notes s tankim,

gotovo rižinim papirima, još iz devedesetih, ispisan starim pjesmama koje ionako nisu bile ni za što.

9.

Sindrom Slijepa Vajše

Prijavljen je slučaj djevojke koja svojim lijevim okom vidi samo prošlost, a desnim samo ono što će se dogoditi u budućnosti. Ponekad se granice između prošlosti i budućnosti toliko istanje da lijevim okom vidi kako se mjesec skriva, a desnim sunce koje izlazi. Drugi pak put granice se toliko razmiču i pred lijevim se okom prostire zemaljska kugla u svojim prvim danima, pusta i bezoblična, a pred desnim - planet u svojim posljednjim danima, opustošen i ponovno bezobličan.

Sindrom Slijepa Vajše, kako će poslije postati poznat u znanosti, karakterizira upravo ova istovremenost prošlosti i budućnosti, sposobnost (ili prokletstvo) da se svijet prije i svijet poslije vide u isto vrijeme, ali nikada u svojoj sadašnjosti, ovdje i sada. Razlikuje se od sindroma onih koji žive u prošlosti ili onih koji žive samo u budućnosti, a dvostruko je teži.

Klinička slika: bolan osjećaj nepripadanja bilo kojem vremenu, oštri skokovi između prošlosti i budućnosti, *defacto*sljepoća unatoč normalnom funkcioniranju zjenica, pokušaji samoozljeđivanja i suicidalno ponašanje. Blisko tzv. sindromu nepripadanja.

Pacijenti ne mogu izlaziti bez pratnje jer ulica kojom se kreću još ne postoji za jedno oko, dok je za drugo već autocesta s jurećim automobilima. Predviđa se udvostručavanje slučajeva obolijevanja u idućih godinu-dvije.

(Gaustin, *Nove i predstojeće dijagnoze*)

Ponekad me G., neću mu čak napisati ni puno ime, uistinu razbjesni. I prije bi me razbjesnio, čudno je što to čini i sada kada ga

nema. Čak je i sama činjenica da ga nema, već se ceri između redaka, nečuvvena. Izluđuje me to beskrupulozno prisvajanje! Malo si se previše razbacao i zaboravio se, pa dokle više? Čekaj malo, ja sam te izmislio, ja ću te i... Dovoljna bi bila jedna rečenica, na primjer: “Gaustin je otišao prvoga dana toga rujna...”, i to bi bilo to.

Čitavog života netko je zloupotrebljavao moje toplo jugoistočno srce.

10.

Prije nekoliko godina, dok sam još putovao, svratio sam na nedjeljnu misu u dominikansku crkvu u Krakovu. Bila je veljača, hladna i mračna, lepršao je snijeg. Vidio sam djevojku u kratkom kaputu kako sjedi na stubama, roditelje s kolicama i dvoje slinave djece, pripijene od straha uz njih, starca beskućnika koji je ritmično mahao svojom bradom poput metronoma, lica tjeskobnih ljudi. Imao sam osjećaj da sam ista ta lica i tijela, isti prizor vidio u nekom trenutku tijekom četrdesetih (a rođen sam dvadeset godina poslije). Kako li će izgledati lica ljudi kada dođu posljednji dani? Hoće li na tim licima biti kakvoga znaka ili će biti ista kao i naša?

Jednoga popodneva, godinama poslije, nakon još jednog terorističkog napada negdje u Europi, proveo sam sate u muzeju u Haagu. Kao u utočištu iz drugog vremena. Bilo je mnogo ljudi koji su pobjegli od dnevnih novosti. Djevojka u trapericama i puloveru stajala je ispred *Djevojke s bisernom naušnicom*. Stajao sam na korak od njih, ne mičući se. Njihova lica - jedno te isto. Znači, vrijeme je samo komad odjeće, naušnica... Čuvar u dvorani nalikovao je na Vermeera.

11.

Notesi su mi puni na brzinu skiciranih lica. Lica nepostojećih ljudi... I ovdje, u ovom notesu. Baš kao i u svim drugim notesima tijekom ovih godina... Nemam pojma tko su, ne tražim nikakve sličnosti...

Što radiš? Crtam lica ljudi koja ne postoje.

Još nisu rođeni ili ih više nema?

Još nisu rođeni i više ih nema.

Osmislili su softver koji kombinira crte lica, dizajnira i stvara nepoznata lica koja su apsolutno realistična. Nijedno od njih ne postoji, ponavljali su to u članku ispod svake fotografije. A ja sam neprestano imao osjećaj da sam ih negdje već sreo. Ima nečeg zastrašujućeg u stvaranju lica nepostojećih ljudi, ne mogu čak ni objasniti što točno.

12.

Glad za licima. Devetnaest mi je godina, graničar sam na bugarsko-grčkoj granici. Bit ću tu cijelu godinu, na ničijoj zemlji gdje vidiš li ljudsko lice, moraš ga upucati. Nitko nema pravo prelaska. Na karauli je još dvanaest vojnika i jedan zapovjednik - jedina lica koja su ti neprestano pred očima, ujutro, u podne, navečer. A to čak nije ni zatvor. Jednom mjesečno imaš pravo na slobodan dan. Većina taj dan koristi da se naspava. San je jedna od najvažnijih stvari za vojnika, odmah poslije hrane. Seks je nedostižan luksuz. Koristim taj dan da odem do obližnjeg provincijskog gradića koji jedva broji tri tisuće ljudi. Ne poznajem nikoga tamo. Ustajem prije zore, pješaćim nekoliko kilometara, sretnem li zaprežna kola usput, zaustavim ih jer auti ovuda rijetko prolaze. Nakon dva sata sam u gradu, taman kad otvaraju jedini kafić u centru, sjedam vani, naručujem nešto, limunadu ili Schweppes, i promatram lica. Sjedim i gledam - lica "civila", kako smo tada govorili. Nevojnička lica. Moje ih oči prate same od sebe. To je jedino što mi donosi zadovoljstvo i spokoj. Da negdje na ovom svijetu, izvan one granične kote, postoje ljudi koji žive normalnim životom. Čini mi se tako dalek i plašim se da se nikada neću tamo vratiti s *neokrnjenim fizičkim i duhovnim snagama*, kako piše u knjizi koju krišom čuvam u torbi s gasmaskom.

Ohrabrujuća spoznaja da postoje različita ljudska lica i nadolazeći strah da tvoje nije među njima. Da možda i ne postoji.

13.

Promatram svijet zatvoren u sobi iz XVII. stoljeća, s *Wi-Fijem* iz XXI. stoljeća, pišem za drvenim stolom starim barem stotinu godina i spavam na krevetu s metalnim prečkama iz XIX. stoljeća.

Pokušavam nadigrati prošlost koja nam predstoji. Pamćenje mi slabi, um me napušta, ono što sam smislio mi je za petama, sustiže me i prestiže. Oprosti mi, o, Bože utopija, vremena su se pomiješala i ne znaš više je li se priča koju pričaš već dogodila ili se tek treba zbiti.

14.

I tako je započelo masovno dupliciranje dogođenog i nedogođenog...

Sve detaljnije, sve bliže stvarnim događajima, ponekad čak i stvarnije od njih. I nitko više nije mogao razlikovati što je stvarno, a što - tek nalik... Jedno će se pretopiti u drugo i kad se već prolije krv prava, topla, ljudska krv, ljudi će pljeskati kao u kazalištu, dok će drugdje crvenu boju dobivenu iz otrovnog cinobera smatrati krvlju i strahovito će se ozvijeriti...

(Gaustin, *O miješanju vremena*)

15.

BURGTHEATER, 1925./2025.

Peer Gynt, taj sjeverni Odisej se vraća... Sprema se strašna oluja, munje paraju nebo, more bjesni, brod će se svakog trenutka razbiti...

Odjednom, usred grmljavine na pozornici, začuše se pucnji iz pištolja, i to iz publike. Jedna žena vrišti u loži na prvom katu. Metak joj je prošao kroz desni obraz, okrznuo jezik i izašao na drugu stranu. Gledatelji iz partera dižu glave. Oh, kakvog li užasa - glava muškarca visi preko lože. Kapljice krvi upijaju se u haljine boje pepeljaste ruže dviju užasnutih djevojaka čija se sjedala nalaze

točno ispod. Čitavo gledalište je na nogama. Nekoliko parova istrčava van, počinje naguravanje na izlazima, dok drugi sjede nepomično...

U tom se trenutku u loži pojavljuje jedna sitna žena s mauzerom u ruci koji se još uvijek dimi, pruža ruku ranjenoj, ubijeni podiže svoje okrvavljeno lice i njih se troje učtivo naklone egzaltiranoj publici.

Kraj tragedije. Zavjesa se nečujno spušta na pozornicu, iako više nitko ne gleda u tom smjeru.

Jedna od najvećih atrakcija u Beču - *Peer Gyntu* Burgtheateru. Potpuna rekonstrukcija predstave iz 1925., zajedno s ubojstvom makedonskoga revolucionara Todora Panice 8. svibnja iste godine, tijekom petoga čina, scena s olujom, točno prije replike "Ne može se mrijeti usred petoga čina". Žena s ozlijeđenim licem njegova je supruga. Sitna žena koja gaje upucala članica je neprijateljske frakcije, zove se Menča Karničeva (njezino puno ime je Melpomena, muza kazališta, kakve li ironije!).

Gledatelji su došli ponajprije zbog ovih nekoliko minuta - brodoloma na sceni i krvi u gledalištu. Tko ne bi htio osjetiti okus dvadesetih s ubojstvom u kazalištu? Ulaznice su rasprodane godinu dana unaprijed.

16.

Jesmo li potrošili, prijatelji moji, ček budućnosti? Neosigurani ček budućnosti...

Uostalom, prošlost više ne postoji, a budućnost još ne postoji, kaže sveti Augustin u XI. knjizi svojih *Ispovijesti*.

U ovome još ipak ima neke utjehe, nije ovdje, ali doći će. A što ćemo kada budućnosti više nema? Koliko je budućnost koja još nije

različita od one koja *više* nije? Koliko je drugačija ta odsutnost? Prvo je puno obećanja, drugo je apokalipsa...

(Gaustin, *Bilješke o kraju vremena*)

17.

Sjećanje te drži, zamrzava unutar čvrstih obrisa jednog jedinog čovjeka kojeg ne možeš ostaviti. Zaborav dolazi da te oslobodi. Obilježja gube oštrinu i određenost, nejasnoća zamagljuje oblik. Ako se ne sjećam točno tko sam, mogao bih biti bilo tko, čak i ja sam, čak i ja kao dijete. Odjednom one Borgesove igre koje si toliko volio u mladosti, igre udvajanja, postaju stvarne, događaju ti se. Ono što je nekada bila metafora, postalo je bolest, ako izokrenemo riječi Susan Sontag. Ovdje više nema metafora, kako reče G. kad smo se prvi put sreli i komentirali smrt vodencvjetova na kraju dana. Ovdje uistinu nisi više siguran s koje si strane priče. Ovdje "ja" postaje najbesmislenija riječ, prazna školjka koju valovi kotrljaju obalom.

Dolazi veliki odlazak. Napuštaju te jedno po jedno sva tvoja tijela koja si bio. Sama se rastvaraju.

Anđeo onih koji napuštaju i anđeo napuštenih - ponekad jedan te isti...

18.

Naletio sam na sljedeći zapis u žutom notesu koji mi danima ne da mira.

"Dok piše roman o onima što ih je pamćenje napustilo, on ga sam počinje gubiti... Zuri završiti prije nego što zaboravi o čemu ono piše."

Ruga li mi se, prijeti li mi ili mi nabacuje ideju?

19.

Pomutnja zbog zaboravljanja imena... Naravno, svi se žale na to u određenoj dobi. Ali riječ je o imenima vrlo bliskih ljudi. Ne možeš, na primjer, zaboraviti ime žene s kojom si nekad živio, s kojom si bio nekoliko godina u braku, a koja ti sada pruža tvoj roman i osmjehuje se očekujući vrlo osobnu posvetu. Stoji u redu prilikom jednog od mojih rijetkih javnih nastupa. I... potpuna blokada. Njezina tijela mogu se sjetiti do detalja, reći gdje ima madež, naše prve zajedničke noći, to je pet godina mogega života.

Ali njezino ime... Prevrćem desetke imena u svojoj glavi, ali nijedno od njih nije njezino. Ovo nije prvi put da mi se to događa, ali nikada nije bilo ovako strašno, nikada s nekim toliko bliskim. Osvrćem se nemoćno, već se red stvorio. Znam neke trikove u ovakvim slučajevima - vidim li nekog poznatog u blizini, upoznat ću ga s njom kako bih joj čuo ime, ali kao za inat nigdje nikog uokolo. Prelazim na plan B. Napisat ću nešto, dovoljno osobno, ali bez imena. Pišem nešto kao *Za zajedničku prošlost od koje smo sazdani*. Pružam joj knjigu. Ona je rastvara, potom mi je nevino vraća - hajde, dodaj, molim te, i moje ime...

Od silne neugode stišćem prozirni pult, i staklo se raspe pred mojim nogama. Krv mi šiklja iz zapešća, jedna žena koja stoji u redu pada u nesvijest, ljudi se naguravaju oko mene, djevojka iz knjižare polijeva posjekotinu vodom i vadi zavoje, potpisivanje knjiga je prekinuto, red se raspada, dvojica fotografa snimaju, sutra ću osvahnuti na nekoj žutoj stranici... sav krvav... ali meni je u svemu tome neko olakšanje... Mogu li kako pomoći? šapuće moja zabrinuta žena, moja bivša žena, zbog koje krvarim kao priklan. Sve je u redu, kažem primijetivši malo krvi na njezinu primjerku knjige, odmah uz posvetu.

Hoćete da je zamijenim? pita je djevojka iz knjižare.

O, ne, hvala, ovako je osobnije, kaže Emma i napušta mjesto zločina.

Emma, Emma, naravno, Emma... kao Emma Bovary.

20.

Odmah potom otišao sam do jednog prijatelja neurologa. On me je ionako već odavno držao za hipohondra.

Moguće je da je to privremeni obrambeni mehanizam zbog stresa. Susrećeš mnogo ljudi, kad dodam i ove koje izmišljaš...

(U pravu je, nisam prestajao razmišljati o tome da sve likove koji šeću po mojim knjigama također moram zadržati u svojoj glavi, milostiv sam i ne ubijam ih tako lako kao drugi, što mi još više otežava da ih zadržim.)

Naravno, svi pomalo hlapimo, govori liječnik, tu i tamo neuroni izgaraju, neke su veze duboko zakopane, iako neočekivano mogu iskočiti jednoga dana. Ali ne baš u trenutku kada ih tražimo. Tako je i sa snom - što si više navečer u krevetu ponavljaš *moram zaspati, moram zaspati*, manja ti je šansa. Pokušaj se više odmarati...

Izlazim iz njegove ordinacije s onim osjećajem krivnje jer svi misle da sam prevarant, da sam stvaram svoje paranoje. Ali kako se, kvragu, zove prijatelj neurolog, pitam se samo nekoliko metara dalje i vraćam se do njegovih vrata pročitati mu ime na pločici.

Kao što je napisano, pili smo, prije nego što smo se rodili, vodu iz rijeke Lete, kako bismo potpuno zaboravili svoj prethodni život. Ali zašto se ponekad probudimo usred noći ili nas iznenada, u tri popodne, preplavi prosvjetljenje da smo to već proživjeli i znamo što će se potom dogoditi. Pojavile su se neočekivane pukotine. Pukotine kroz koje struji svjetlost prošlosti. A navodno smo morali sve zaboraviti.

Ni vode Lete nisu kakve su nekad bile.

21.

Ne pronalazim u mitovima nekog velikog boga sjećanja ili barem boga zaborava. Kao što postoje bogovi ljubavi, vatre, osvete... Ne pronalazim čak ni polubogove ili nimfe. Čitava grčka mitologija, koja inače vrvi božanstvima, polubožanstvima, kentaurima, herojima ili čime sve ne, zaboravila je bogove sjećanja i zaborava. Da, postoji Mnemozina, ali ona je poznatija kao majka muza, postoji i Leta, no one su uvijek nekako u sjeni, poluzaboravljene. Vjerojatno, kad su se mitovi pojavili, svijet je bio premlad da bi imao uspomene, premlad da bi počeo zaboravljati... A i ljudi su umirali ranije, prije nego što bi im starost ispraznila um.

Na kraju krajeva i pismenost se pojavila kad je čovjek shvatio da mu sjećanje nije dovoljno.

Rane glinene pločice ispisane klinastim pismom iz Mezopotamije ne sadrže nikakvu mudrost o tajni svijeta, kako bi se moglo očekivati, već posve praktične informacije o broju ovaca u jednom stadu ili različite riječi za "svinju". Prvi su spomenici pismenosti bili popisi. Na početku (i kraju) uvijek stoji popis.

22.

Kako mi se ništa u životu ne događa ove godine, iz dana u dan prepisujem svoj prošlogodišnji dnevnik, pričala mi je jedna prijateljica. Danas, 26. studenoga, prepisujem ono što mi se dogodilo prošle godine 26. studenog.

Ništa mračnije nisam čuo.

Dugo vremena i sam sam vodio dnevnik, ne unoseći datume ni godine, bilježeći samo je li dan ili noć, a u jednom trenutku i to sam prestao bilježiti.

Sada, kada se sve više rastajem od svoga sjećanja, mislim da je to bio vrlo glup potez. Izgubio sam čak i najmanja uporišta u godinama i mjesecima. Čitajući, prisjećam se nekih stvari koje su mi se dogodile, ali kada su se dogodile, prije godinu ili petnaest godina, već mi je teško rekonstruirati. Drugih se stvari uopće ne sjećam, kao da su se dogodile nekom potpunom neznancu ili ih je zapisao netko drugi.

Rukopis mi postaje sve nečitljiviji, sitniji i oštriji, tako sam pisao kao dijete.

Neke se riječi gube još dok ih zapisujem, naprosto se pretvaraju u besmislice, slogovi im se pobrkaju, glava odlazi na mjesto repa, poput nekakvih mitskih životinja, poput nabrzinu skrpljenih kentaura ili metamorfiziranih punoglavaca.

Molba - Lomba

Odakle sam ono krenuo, što sam zapravo htio reći...

Pokušavam dovršiti knjigu o povlačenju sjećanja i... Zurim je završiti prije nego što zaboravim o čemu uopće pišem. Ali ako se sve o čemu pišem ostvari, moram pobjeći u drugu osobu.

23.

Najprije je nestalo nekoliko riječi. Pretvorio je to u igru, bilo je davno, još u studentskim danima. Ženi i prijateljima rekao je tih pet-šest riječi koje iščezavaju, a kad bi mu zatrebala neka od njih, oni bi ga potakli - *vijenac, merkantilan, ružmarin, konfrontacija...*

Jednog dana, možda zato što se rastao od žene i prestao vidati s prijateljima, a i riječi su se množile, odlučio ih je zapisati. U po-

četku je bila dovoljna samo jedna stranica, zatim je to bio list, obje njegove strane. Zatim još jedan i još jedan... Onda je uzeo notes. Nazvao ga je *Kratki rječnik zaboravljenog*. Postojao je i odjeljak s imenima ljudi. Broj odjeljaka postupno se povećavao - pojavio se i dio za mirise koji ga podsjećaju na različite stvari. Potom jedan za zvukove, a on je povrh svega oglušivao. (Jedan liječnik mu je rekao da su gubitak sluha i pamćenja povezani jer dijele jedan te isti režanj u mozgu.)

Naposljetku se pojavio još jedan odjeljak u notesu, možda najvažniji od svih - za ono što mu se uistinu dogodilo, kako bi to mogao razlikovati od onoga što je pročitao i od onoga što je sam izmislio.

Prije ili poslije sve će se pomiješati - ono što se dogodilo, ono što je pročitao i ono što je izmislio skakat će jedno preko drugog i zamjenjivati mjesta dok se postupno sve ne utiša i izbližedi, ali zasad je uspijevao očuvati granice. Godinama poslije njegova bivša supruga stat će u red za autogram, a on neće uspjeti pronaći njezino ime u svojoj glavi.

24.

Najgore je bilo s imenima. A kad se morao prebaciti na drugi jezik, tek to je bila prava noćna mora. Zaboravljao bi čak i prigodnu frazu kojom bi se mogao ispričati i upitati *Sorry, your name escapes me... Sorry, your name...*

Svakog bi jutra uzimao prazan list papira i rukom ispisivao tih pet riječi. To bi ga podsjetilo na kaznu u školi kada je morao sto puta napisati riječ koju je pogriješio ili naziv nekog manjeg prekršaja, poput "zaboravio sam zadaću". Odatle je proizašlo njegovo rano otkriće da ponavljanje izbija srž i kosti napisanog. Sto puta ponovljeno bilo što (uključujući i krivnju) raspadalo se na besmislene slogove.

Ali nema veze, sada je uživao u tim uspomnama. Bile su među rijetkima koje su ostale, pa se brinuo za njih kao za voljenog ljubimca, pozivao ih k sebi, mazio po ušima i razgovarao s njima.

Znao je da će jednog dana stići i do ove fraze:

Sorry, my name escapes me.

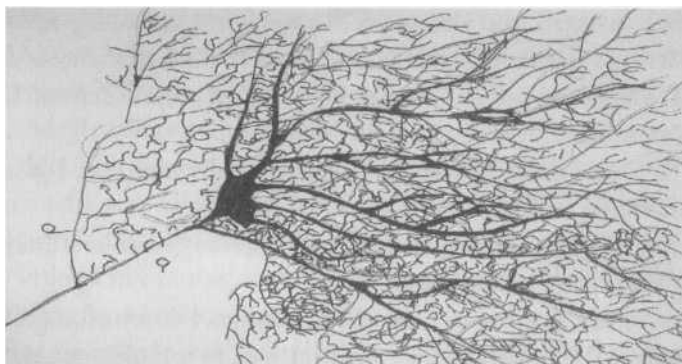
25.

Pitao se koliko će brzo doći trenutak kad će zaboraviti slova. To je jedina stvar koju ne bi preživio. Naučio je pisati vrlo rano, s četiri ili pet, što bi trebalo značiti da će ga slova posljednja napustiti. Vrlo jasno ih je zamišljao kako se poput malenih životinjica, poput mrava ili bumbara, izvlače, napuštaju ovaj notes, napuštaju knjige iz njegove knjižnice, puze uokolo, prolaze kroz sobu i masovno odlaze. Velika seoba slova. Eno ga m, puzi poput stonoge, B samo maše rukom i nestaje s trbuhom koji strši pred njim, O se kotrlja kao dobro uhranjeni balegar, 14 podiže svoj smiješni šešir za pozdrav, /K skakuće kao žaba i nestaje kroz vrata. Nasumice otvara neku knjigu, prazna je, samo jedno malo *e* ispadne na pod i otkotrlja se ispod radijatora.

Knjižnica s praznim, napuštenim knjigama - bez naslova, bez autora, bez tekstova. Bijele stranice, *tabula rasa*. Djetetov je um *tabula rasa* i na njemu moramo sve napisati, govorila je njegova učiteljica na svečanosti povodom polaska u prvi razred. Zapamtio je ovu čudnu frazu upravo zato što je nije razumio. Njegov je um ponovno bio *tabula rasa*, samo što se sad na njemu ništa više nije moglo ispisati. Negativ je osvijetljen.

26.

Neuron (starogrč. vsiipov - vlakno, živčana stanica) električki je podražljiva stanica koja obrađuje i prenosi informacije. Dendriti prihvaćaju signale drugih živčanih stanica, a akson pomoću tisuću grana prenosi te signale prema drugim neuronima, koji zauzvrat...
(Anatomija za 7. razred)

To radosno (ili uznemirujuće) komuniciranje neurona, to neprestano zujanje. Bljeskovi, kretanje iona, treperenje membrana, aksona, neurotransmitera, izmjena u sinapsama, signalima, preskakanje impulsa, *veseloga posla šumČ* I odjednom, ili ne baš tako iznenada, već postupno, prestaju razgovarati jedni s drugima, prestaju jedni drugima odlaziti u posjet, prestaju dobrosusjedske razmjene brašna, soli, priča, zujanje se stišava, sve u radionici zamire, korodira, svjetla se gase...

* Stih iz poeme "Radimo" patrijarha bugarske književnosti Ivana Vazova (1850. - 1921.). (op. prev.)

27.

Jedan mi je prijatelj ispričao kako su mu majka i punica, žene u osamdesetima, gotovo istodobno počele gubiti pamćenje. Nije bilo druge nego ih obje pokupiti i dovesti u njihov obiteljski stan u Sofiji. I svakoga jutra tekao je sljedeći razgovor:

Tko je ova dama, odakle bi mogla biti? pitala bi jedna.

Pa ja sam iz onoga mjesta, tamo, kako se ono zvaše, s mora. (Svojih se imena nisu više sjećale, a kamoli imena svojih gradova.)

Stvarno? I ja sam s mora, kakve li slučajnosti! A što radite ovdje?

Došla sam u posjet sinu. On živi ovdje sa svojom ženom. I da vidim unučicu. A vi?

Ja, ja sam došla kod kćerke. Ona živi ovdje s mužem. I ja sam došla vidjeti svoju unuku.

Ma, vidite li vi kakva je to slučajnost! Koliko godina ima unuka?

Okolo sedam, osam, a vaša?

Bože, kakva slučajnost, pa i mojoj je toliko. Evo je na fotografiji.

Ma, je l' vi to ozbiljno, govori druga, pa to je moja unuka!

Ponekad bi stigle do svađe, ponekad bi se mirile sa spoznajom da su u jednoj te istoj kući, u posjetu kod jedne te iste obitelji i da se kći jedne od njih udala za sina ove druge.

Sljedećega jutra, pričao mi je prijatelj, sve bi počinjalo iz početka.

Tko je ova dama, odakle bi mogla biti?

28.

SOL

Stari mitovi (i nove ideologije) ne vole gledati unatrag... Pogledavši unatrag, Orfej će zauvijek izgubiti Euridiku; osvrnuvši se prema Sodomi, Lotova žena pretvorit će se u stup soli; one koji se okreću prema prošlosti postaju samo skupe. Sve bi trebalo započeti na čisto-

me listu, bez sjećanja. (Nova, nova je zvijezda komunizma i nema ničeg prije nje, nekada davno recitirao je lokalni partijski sekretar u gradiću T.)

Sjetite se Lotove žene! Sjetite se Sodome i Gomore, oganj koji udara s neba. I nemojte se usuditi gledati unatrag, Luka nas podsjeća. Svatko treba ostati tamo gdje jest! Isto tako, ako tko bude u polju, neka se ne vraća! Onaj tko se toga dana zatekne na krovu, neka ne silazi u kuću po svoje stvari! Isto tako, ako tko bude u polju, neka se ne vraća! Zvuči kao policijska naredba.

Ali kakav je to strašan zločin prošlost počinila? Zašto se ne osvrnuti? Zašto je prošlost tako opasna, a okretanje prema njoj grijeh koji te pretvara u stup soli? Apokalipsa dolazi uništiti upravo prošlost. Nije dovoljno napustiti Sodomu i Gomoru, to je lako, svi bježe od katastrofe. Uvjet je zaboraviti, izbrisati iz sjećanja, ne tugovati. Lotova žena napustila je grad, ali ga nije uspjela zaboraviti.

Vrijeme nije posljednja sekunda koja je upravo istekla, već čitav niz neuspjeha koji se vraćaju unatrag (i neuspjeha unaprijed), ruševine na ruševinama, kako to opisuje Benjamin, pred kojima će anđeo povijesti stajati zgrožen, okrenut ustranu. Da nije Anđeo povijesti (kojeg je Klee naslikao kao Angelus Novus) zapravo Lotova žena?

Zašto se ona zaustavlja i okreće unatrag?

Zato što je to ljudski.

Sto je tamo ostavila?

Prošlost.

A zašto baš sol?

Zato što sol nema sjećanja. Na soli ništa ne raste.

U *Nirnberškoj kronici* Hartmanna Schedela s kraja XV. stoljeća nalazi se ilustracija ove scene. U prvom je planu otac s kćerima, na čelu s jednim veselim anđelom koji mu nešto brblja. Koračaju naprijed, ostavljaju za sobom Sodomu u plamenu i njezine kule koje se urušavaju. Negdje na sredini, između grupice koja se udaljava i grada u plamenu stoji jedna žena u bijelom. Okrenula se licem

unatrag. Zapravo, gleda blago u stranu. Prošlosti, kao i plamenu, ne može se gledati ravno u oči. Lice joj je umireno. Nema užasa, nema straha, nema boli. Samo sol. A kćeri i stari Lot, predvođeni brbljavim anđelom, ni ne primjećuju njezinu odsutnost. Već su je zaboravili.

29.

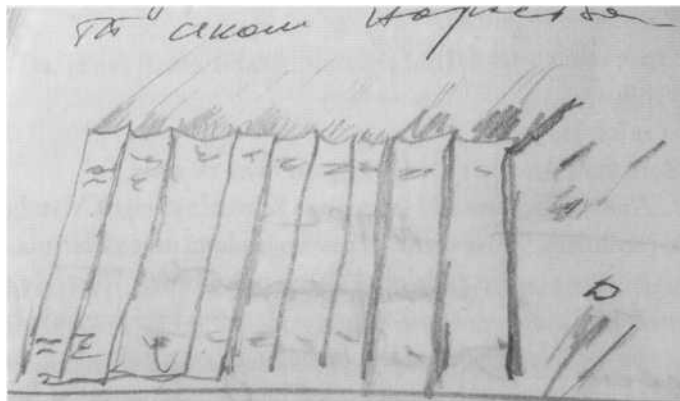
Ne prikupljajte sebi blago u sadašnjosti, gdje ga moljac i hrđa izjedaju i gdje ga kradljivci potkopavaju i krađu. No sakupljajte sebi blago u prošlosti, gdje ga moljac i hrđa ne izjedaju i gdje ga kradljivci niti ne potkopavaju niti krađu; jer gdje ti je blago, tu će ti biti i srce.

(Gaustin, Apokrifne verzije i novi zavjeti)

30.

Ništa ne umiruje kao poredani jednaki tomovi enciklopedija s različitim kontinenata - stara boja trule višnje, smeđa i crna.

Ova mantra naslova može se koristiti protiv zlih sila i vremena:

Enciclopedia general ilustrada del Pais Vasco
Enciclopedia de Mexico
Nueva enciclopedia de Puerto Rico
Diccionario biografico de Venezuela
Encyclopaedia Britannica
The New York Public Library, Oriental Collection
The South in American Literature 1607. - 1900.
Poisonous and Venomous Marine Animals of the World
Nomenclator Zoologicus
Il grande libro della cucina italiana
The Cuisine of Hungary
Book-prices Current (London), 1905/06.
Subject Index of Books Published Before 1880.
The Mother of All Booklists
Dictionary of Anonymous and Pseudonymous English Literature
Diccionario bibliografico brasileiro
Catalogo de la bibliografia boliviana
A Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland...,
1475. - 1640.
Catalogue of German Books, 1455. - 1600.
Crime Fiction 1749. - 2000.
Bibliografia de la literatura hispanica

31.

Negdje u Andama i do danas vjeruju da je budućnost iza nas. Sustiže te s leđa, iznenada i nepredvidivo, a prošlost ti je uvijek ispred očiju, ono što se već dogodilo. Kada govore o prošlosti, ljudi iz plemena Aymara pokazuju rukom ispred sebe. Hodaš naprijed, okrenut licem prema prošlosti i osvrćeš se prema budućnosti. Kako li bi u ovom slučaju izgledala priča o Lotovoj ženi?

Hodamo naprijed i ulazimo u beskrajne Elizejske poljane prošlosti.

Hodam naprijed i pretvaram se u prošlost.

32.

Sanjam ponovno taj san. Negdje, u knjižnici svijeta, u glavnoj čitaonici s visokim oslikanim stropom, drvenim stolovima i tokarenim lampama u nježnoj boji starog zlata, sjedi jedan muškarac, skriven iza raširenih novina. Novine su velike, dakle stare, kakve su novine nekada bile. Idem prema njemu između ljudskih lica (samo lica vidim u snu) koja se okreću prema meni. Lica žena i muškaraca, odnekud poznatih, ali lica čija su imena odavno izgubljena. Znam (ne znam, ali osjećam) da nas svi promatraju, važna je scena. Na naslovnoj stranici naslov je napisan u telegrafskom stilu, velikim slovima piše... što, još ne mogu pročitati.

Izgleda blizu, ali u snu se put produžuje sam od sebe, pokreti mi postaju sve teži, kao da gacam kroz nešto ljepljivo ili me je naprosto strah doći do njega... Moj strah je dvojak - prvo, bojim se pročitati što tamo piše, iako negdje u sebi znam što je to. (Znam napamet čitave novine.)

Moj drugi strah je da će muškarac, kad stignem do njega, spustiti novine i vidjet ću svoje vlastito lice.

33.

Ima dana u kojima je naizgled sve u redu, mogu čak i pisati, vraćam u mislima gradove i sobe u kojima sam bio, um mi je bistar poput kišnice u kanti, potom se sve iznova zamuti, pretvori u mulj... pojavljuju se nekakvi ljudi bez lica, koračaju po sobi, pričaju, prijete

da će me usrećiti, potom se ničeg ne sjećam, zurim u nekakvu točku i nemam snage skrenuti pogled...

34.

Šišanje u Brooklynu kod Gannija, Tadžikistanca koji pjevuši Franka Sinatru i dok otvara britvu da mi obrije vrat, uhvati me onaj iskonski strah da ću biti zaklan kao janje. Zatim odnekud izvuče nepodnošljivo vruć i vlažan ručnik koji mi nabacuje na lice i povlači prema gore. I tako poluzaklan, poluugušen, na kraju poprskan i kolonjskom vodom mirisa lavande, otvaram oči kao da sam uskrsnuo i dajem veću napojnicu, kao da plaćam otkupninu jer sam preživio. Još na pločniku dodajem u svoj notes miris kolonjske vode iz brijačnice koji mi budi uspomene na šišanja. Svatko je primijetio vlastite sijede na stolcu u brijačnici.

Taj neobičan miris newyorških ulica koji dolazi od trulih plodova ginko bilobe. Zapisujem i taj miris... Ginko biloba u New Yorku. Gega li sve ima u sjećanju tog drveta koje pamti kraj dinosaura, tih pokretnih (i padajućih) nebodera od prije ledenog doba - to je pretjerano, užasavajuće sjećanje? Jesi li sad shvatio zašto imaš noćne more, govorim sam sebi, zato što trpaš u sebe ginko bilobu protiv zaboravljanja, a ona se sjeća tako groznih stvari.

Putujem svaki dan od Brooklyna do Newyorške gradske knjižnice na raskrižju Pete avenije i Četrdeset druge. Postupno se navikavam na sve usputne detalje. Izlaz na Manhattanski most, u daljini Kip slobode, pogled na slijepe bočne zidove, dimnjake, vodotornjeve, ogromne krovne terase s obješenim rubljem prije nego što metro ponovno siđe pod zemlju. Izlazim na Times Squareu, zastajem minutu da iščitam reklamne panoje, kao da prelistavam prvih nekoliko stranica dnevnih novina. Sto piše - nekakva čudovišta, povratak u budućnost, *blockbusteri* koji nas plaše krajem svijeta,

satovi i krediti... Jasno je da se ništa dobro ne sprema. Nastavljam po Četrdeset drugoj, uz *soundtrack* vatrogasnih i policijskih automobila, kao u filmu. Ulazim u Bryant Park, pokraj zelenih stolova i stolaca, ispod visokih platana, bacim pogled prema zgradi Chrysler, onoj secesijskoj vertikali, a onda tonem u hladnu špilju knjižnice kao u neko drugo vrijeme, kao u vremensko utočište.

35.

Na radiju javljaju da je u srpnju u pustinji pao snijeg i nataložio se na piramidama, a ja zamišljam Sfingu sa snježnom kapom. *Pod snijegom javne statue doživješe preobražaj svoj*, kako je pisao Auden. Pitam se što li rade deve u toj snježnoj pustinji? Grozničavo traže po nekom dubokom sjećanju što učiniti u ovakvim slučajevima, ali nema nikakvih zapisa, vremenske kapsule gena ne sadrže ništa slično.

Kažu, kad dođe kraj vremena, godišnja doba će se pomiješati.

36.

Sanjao sam jedan san iz kojega sam uspio zadržati samo jednu frazu. Nevino čudovište prošlosti. San sam zaboravio, samo je fraza ostala.

37.

SARAJEVO 1914./2024.

Povijesne rekonstrukcije postaju sve brutalnije, sve autentičnije. Ova je jedna od najpopularnijih na Balkanu - obilazak Sarajeva u kopiji automobila Franje Ferdinanda - Graf&Stift Phaeton,

onim crnim s četiri cilindra. I odjeća, također, bijela košulja prijestolonasljednika, odora, sablja, ruta, stajališta, fatalna greška vozača

- sve je kao onoga dana.

“Ne stoj sa strane, zakorači u povijest! Budi na trenutak Gavrilo Princip ili Franjo Ferdinand u Sarajevu 1914.!”

No organizatori, inače povezani s članovima Gradskog vijeća, žele napraviti nešto posve posebno za sam dan ubojstva, 28. lipnja, po gregorijanskom kalendaru. Nešto nevideno i hiperrealistično. Ujedno pada i obljetnica izbijanja Prvog svjetskog rata. Tisuće građana angažiranih za statiste i odjevenih u stilu epohe tjednima se već šecu gradom. Detaljna rekonstrukcija odvija se u skladu sa sačuvanim arhivskim fotografijama i uz konzultacije s povjesničarima sa sveučilišta. Ali nešto tu nedostaje, nema neizvjesnosti, nema prijetnje. Uostalom, to nije samo šetnja gradom neke kraljevske osobe, jednoga lijepog lipanjskog dana... ipak počinje rat, a ne vrtna zabava. Uspjeli su ući u trag dalekom rođaku dinastije

- iz prilično daleke grane, ali ipak je potrebna plemićka krv, zar ne?

Za ulogu Gavrila Principa organiziraju kasting među mlađim anarhistički nastrojenim srpskim muškarcima, nezaposlenima i spremnima na sve. Ispostavilo se daje u međuvremenu ponovno uspostavljen nekadašnji pokret Crna ruka iz kojega dolaze tadašnji atentatori. Izabiru jednoga mladića iz njihovih redova. Opremaju ga jednim pištoljem - Browningom M 1910, malenim, pljosnatim, savršeno neprimjetnim za nošenje. Napunjenim ćorcima, naravno, ali barem će se pucnji čuti.

Dolazi 28. lipnja, čitav grad izlazi gledati, jedni s ulaznicama, drugi s balkona obližnjih zgrada, klinci vise s grana drveća. Poražavajuća sličnost s onim 28. lipnjem 1914. Čak su i oblaci isti, kako će netko poslije primijetiti uspoređujući fotografije. Puše povjetarac i raznosi već opale cvjetove lipe. Statisti, jedni odjeveni u frakove i ci-

lindre, drugi nešto ležernije, nestrpljivo šetkaju. Žene dotjerane u stilu epohe koja se bliži svome kraju (ponajviše upravo zbog tog dana) ponosno nose svoje šešire, velike poput gnijezda roda.

Prijestolonasljednik se smješta u crni i teški Graf&Stift Phaeton s četiri cilindra. Sve se događa upravo onako kako je bilo toga ranog prijepodneva - povorka od tri automobila kreće, prvi neuspješni pokušaj s ručnom granatom, zaustavljanje pred Gradskom vijećnicom gdje je prijestolonasljednik, vidno potresen, rekao - Došao sam ovdje u posjet, a na mene bacaju bombe; odlazak u bolnicu kako bi posjetio ranjene u eksploziji, zbrka s autima na cesti, manevar nadomak Latinske ćuprije pred očima već očajnoga Gavrila Principa koji se nalijeva pivom ispred kafane. U tom trenutku atentator diže pogled i vidi da žrtva dolazi k njemu sama od sebe, vadi pištolj, skače prema automobilu koji se okreće u mjestu poput teškog bumbara i puca u prijestolonasljednika.

Na bijeloj prijestolonasljednikovoj košulji cvjeta crvena ruža, šiklja krv. Sve je toliko realistično da su se ljudi u gomili skamenili, nitko se ne usuđuje zapljeskati. Supruga Sofi skliznula je niz noge Franje Ferdinanda, ali nitko ne obraća pretjeranu pozornost na to, tako je zapisano i u povijesti. Ali nešto je u vezi s ponašanjem samoga atentatora neočekivano. Kao da ni on sam ne može povjеровati što se to dogodilo, prema scenariju bi se trebao neuspješno pokušati upucati, progutati cijankalij, ali umjesto toga, progutao je svoj jezik.

Jedna duga, povijesno duga sekunda visi nad središtem Sarajeva, kao da je nešto škljocnulo u vremenu, i može se vidjeti Gavrila Principa kako nespretno stoji s pištoljem koji se još uvijek dimi, gomila zuri u jednom zamrznutom trenutku prije nego što ga krene rastrgnuti, vjetar se utišao, ništa se ne čuje, jedno dijete pada s grane drveta, ali ne usuđuje se čak ni zaplakati. (Na trenutak mi se učini da ovdje vidim Dembijev potpis s njegovim novim kazalištem na otvorenom, tragikomedija *dell'arte*)

I u tom momentu prijestolonasljednik udahne, krv pršti kao fontana, slika oživljuje. Čovjek uistinu diše posljednji put.

Stražari se bacaju na Gavriła Principa, tj. na onog koji glumi Gavriła Principa, ali to više nije važno, sve se pokrenulo, kao nekada. Pištolj grmne još jedanput u toj streci i ćorak naizgled probija trbuh jednoga od stražara. Tada se gomila zaista baca rastrgati ubojicu. Počinju zavijati policijske sirene, hitna se pokušava probiti. Konji zbacuju policajce sa svojih leđa i u toj gužvi uspijevaju zgaziti nekoliko dama sa šeširima. Kaos je neizdrživ i nerežiran.

Nitko poslije neće moći objasniti kako su se to navodno ćorci odjednom ispostavili kao pravi. Jednom u sto godina i prazna puška opali, što bi se reklo u ovom kraju, ali tko će ga znati...

Austrijske vlasti odmah upućuju oštru notu zbog ubojstva njihova sugrađanina i nasljednika nadvojvode. Iz Ureda europskog državnog tužitelja dižu tužbu protiv organizatora rekonstrukcije tražeći hitno privođenje svih umiješanih i istragu anarhističkog pokreta Crna ruka. Sarajlijama ne treba poticaj, i uredi nekoliko srpskih tvrtki odmah su uništeni.

Europa se nalazi na pragu drugog Prvog svjetskog rata.

38.

Nešto se promijenilo, nešto nije isto.

Čujem njegove korake kako se vuku, teško disanje. Prije nije bilo ovako, prije je bilo nekog ritma, plesanja, trčanja.

Na trenutak, među sjenkama lišća, nazirem umornu svjetlost od jučer ili od zaboravljenog popodneva prije nekoliko godina. Nešto se uvlači, kap po kap, talog drugih vremena.

Osjećam nepcem okus pepela, nosom hvatam miris nečeg spaljenog. Poput strništa ili šume koja se zapalila...

Nešto se promijenilo, nešto nije isto.

Prstima dodirujem drugu kožu, hladnu i zrnastu. Prije je

bila topla i glatka, živa poput nečije ruke, sada je poput svlaka poskoka.

Jednog vrućeg kolovoskog popodneva šetaš i odjednom te iz nekog grma zapahne vonj truleži. Leš, najvjerojatnije štakora, ali svejedno - leš.

Nešto se počelo raspadati, gorčiti, usmrđivati, tamnjati i hladiti se, osjetim to sa svih svojih pet osjetila.

Nešto se promijenilo, nešto nije isto.

A što ako je vrijeme već stalo? Kako ćemo znati? Hoće li se i satovi zaustaviti? Hoće li kalendari stati najednom datumu? Teško, oni se zapravo ne hrane vremenom, ne žive od toga.

A što se onda hrani vremenom?

Sve živo, naravno. Mačke, krave, pčele i vodene zmijske, magareći trn, jastreb i miševi, vjeverice u parkovima, kišne gliste i voćna mušica, plavi kit i crvenperka - sve što pliva, leti, šulja se tiho, penje po drveću, raste, razmnožava se, stari i umire. Samo se oni hrane vremenom... Ili se vrijeme hrani nama. Mi smo hrana vremena.

Kvrugu, pa osjetili bismo daje umrlo.

39.

I ponovno natrag na police s knjigama da se uvjerim kako je svijet uvezan i posložen. Evo Prvog svjetskog rata ukoričenog u dvanaest jednakih crvenih svezaka neke enciklopedije. Ovdje je Hladni rat, zauvijek pokopan između korica ova tri velika toma, siva. Ni Španjolski građanski rat više nije strašan (spava na gornjoj polici), kao ni Drugi svjetski rat, sa svoje dvije police. Sve prije ili poslije završi u knjigama, kako je rekao Mallarme u onom omiljenom Borgesovu citatu. Što, kad bolje razmislite, i nije čak toliko loš ishod.

U glavnoj sam čitaonici Main Rose ispod visećeg neba s freskama u stilu Veronesea. Sjeo sam blizu polica s povijesnim knjigama. Uzeo sam, više kao alibi, prvi svezak *Enciklopedije Hladnog rata* objavljene 2008., A-D.

Svjestan sam da o ovom ratu mogu prepričavati svoje uspomene s bojišta, u njemu smo se borili još kao djeca. Listam je i poput špijuna krišom pogledavam ljude uokolo. Ono što pročitaš, u to ćeš se pretvoriti. Za stolom ispred mene čovjek je kojeg istog trenutka prepoznajem kao beskućnika. Oduvijek sam osjećao neobjašnjivu bliskost prema njima. Nosi pufnastu zimsku jaknu, dosta veliku (imam i ja sličnu) i kapu s ušima koje strše sa strane. U čitaonici je toplo, ali njemu je bolje ovako, odjevenom, spreman je odmah krenuti ako ga potjeraju, poznajem dobro taj osjećaj iščekujućeg okrivljavanja.

Sa svoje lijeve strane poredao je hrpu knjiga. Zapravo, on je jedan od rijetkih ovdje koji zaista čita. Ostali bulje u svoje telefone, *cloataju*, čekaju da prestane kiša. Knjižnica je utočište, toplo i suho mjesto, otvoreno za sve. Prije nekoliko godina razmatrao se prijedlog da se beskućnicima zabrani ulaz, ali su ga odbacili. Umirem od znatiželje vidjeti što točno čita, pa ustanem i pretvaram se da tražim nešto na obližnjim policama i lagano se okrenem. Na vrhu hrpe pred njim stoji debela otrcana *Kronika barbara*. Ispod nje, uspijevam pročitati naslov na hrptu - *Kratka povijest Indije*. A na samom vrhu... nije moguće - Gaustin, *Izabrana djela*. Nehotice posežem za njom, beskućnik diže pogled, tek tada uspijevam ispravno pročitati ime na naslovnici - Augustin, naravno. (Gotovo sam siguran da je maloprije pisalo Gaustin.) Ispričavam se, on zuri u mene pa se opet nadvije nad knjigom koju drži, monografijom s ogromnim španjolskim kućama iz XIX. stoljeća.

40.

Prije nekoliko godina počeo sam postepeno gubiti sluh. Diskretni slušni aparatić koji su mi prepisali uz obećanje da će mi jutrima vraćati kosove, a u ljetnim noćima cvrčke, jedva da je pomogao. Uz njega bih sve čuo kao da je snimljeno na staroj gramofonskoj ploči, s nježnim metalnim prizvukom i, tu i tamo, pucketanjem. Osjećaj *tehničke reproduktivnosti*, kako bi rekao Benjamin. Sound-track svijeta od jučer, snimljen i reproduciran na plejbek.

Ptice su pjevale i tijekom rata. Vrtim ovu frazu u svojoj glavi dok slušam Messiaenov "Kvartet za kraj vremena", koji je skladan i prvi put izveden u siječnju 1941. godine u logoru za francuske ratne zarobljenike. Pojačao sam ton do maksimuma. Na početku kompozicije Messiaen je inspiriran riječima iz Otkrivenja - o anđelu koji objavljuje kraj vremena. Padala je hladna kiša tog popodneva, koncert je bio na otvorenom, ali nitko ga od tih četiristo logoraša i čuvara nije napustio. Neočekivana kombinacija klavira, klarineta, violine i čela - to su bili glazbenici koji su bili dostupni među zarobljenicima... Uvodni stavak, "Liturgija kristala", otvara se s buđenjem ptica, klarinet u čudnom solu oponaša kosa, a za njim violina - slavuja, beskrajnog, ponavljajućeg, nesvjesnog, milozvučnog i uplašenog, u isto vrijeme spokojnog i napetog.

Ptice su pjevale i tijekom rata. U tome i jest čitav užas... i utjeha.

41.

Iako nas Propovjednik uči da za sve postoji vrijeme, vrijeme za ovo i vrijeme za ono, odjednom nam se u posljednjom poglavlju Knjige najavljuje kraj vremena. To je ono što anđeo navješćuje u Otkrivenju, zakoračivši jednom nogom na more, drugom na zemlju, držeći u ruci otvorenu knjižicu. Knjižicu koju Ivan mora pojesti. Kad

kažemo “Proguta sam tu knjigu”, negdje se može čuti i odjek tog glasa. Uzmi je i progutaj, kaže anđeo pružajući Ivanu knjižicu, zagorčit će ti utrobu, ali će ti u ustima biti slatka kao med. (Kao mlad i predan čitatelj jednom sam pojeo stranicu, ne sjećam se više koje knjige, neke zbirke poezije, čini mi se da one imaju najmanje tinte. Još uvijek mi gorči u ustima.)

I upravo u tom trenutku, anđeo objavljuje da neće više imati vremena. I to je to. On ne proglašava smak svijeta, već kraj vremena.

Kavezi dana će se otvoriti i sva će se vremena sabrati kao jedno.

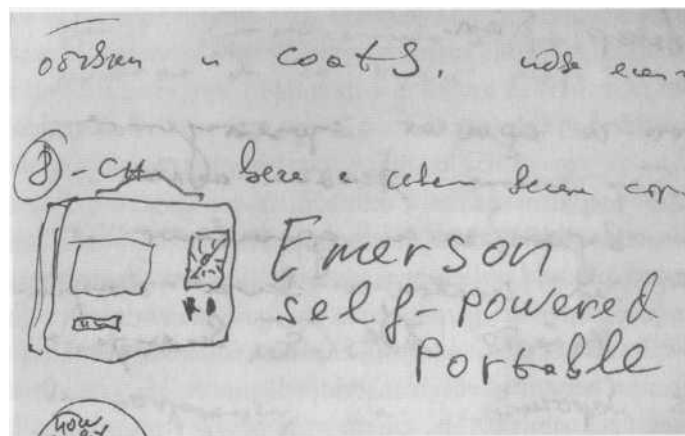
... a Bog obnavlja što je prohujalo...

42.

... Čitav moj život sašiven je od tuđih života. Čak i ovaj koji sad živim neki je tuđi život, čiji, ne mogu znati. Osjećam se kao čudovište pokrpano od različitih vremena. Sjedim u nepoznatom gradu ispunjenom neprestanim sirenama vatrogasaca, kao da stalno gori. Provodim čitave dane u njegovoj knjižnici, u hladnoj čitaonici pod oslikanim nebom, okružen enciklopedijama svijeta, crvenim koricama i zlatnim slovima. Čitam stare novine i promatram lica ljudi. Plašim se da bi se svakog trenutka mogao pojaviti netko tko će pogledati naokolo i krenuti ravno prema meni...

Sjedim u jednoj knjižnici, knjižnici svijeta. Svakoga jutra naručujem novine od jednog te istog dana godine 1939. Sve mi je poznato, bio sam tamo, pio sam u jednoj kavani na Pedeset drugoj, padale su kiše te jeseni. Novine su samo vrata. U sitnicama i beznačajnom, nije li tako, krije se prošlost s mehanizmom sata koji se mora neutralizirati. Tamo negdje, između posljednjeg sezonskog sniženja i članka o gasmaskama u njemačkim školama s velikom fotografijom na trećoj stranici *New York Timesa* (svi učenici iz jedne gimna-

zije stoje ispred zgrade držeći se za ruke, s navučenim gasmaskama, bez lica.) Pogledat ću prijedloge kina i noćnih klubova, sjest ću u Cinzano bar na trideset sedmoj stranici, uključit ću novi Emerson, bežični radioprijemnik bez antene “za samo 19,95 dolara”, poslušat ću najnovije reportaže iz inozemstva, prespavat ću u malim oglasima za iznajmljivanje soba u Donjem Manhattanu i promatrat ću lica ljudi koji su pred večer izašli u svjetskim kronikama. Ništa se ne smije propustiti, okidač je tu negdje, u jednoj od posljednjih kolovoških večeri... Tvoj, G.

Stojim na prozoru s pismom u ruci, pošiljalatelj i primatelj, čitam i razmišljam daje svijet uvijek u točki malo prije 1. rujna, na kraju ljeta, s oglasima u novinama i dalekom tutnjavom jednog tek za početog rata... Poslijepodne svijeta u kojemu se naše sjene izdužuju pod suncem koje nestaje, prije nego što padne večer.

43.

Dokle god se sjećaš, prošlost držiš po strani. Kao da ložiš vatru usred šume noću. Démoni i vuci čuču svuda uokolo, zvijeri prošlosti stežu obruč, ali se još ne usuđuju zakoračiti unutar. Alegorija je jednostavna. Dokle god gori plamen sjećanja, ti si gospodar! Počne li gasnuti, zavijanje će postati sve jače i zvijeri će prilaziti sve bliže. Čopor prošlosti.

Sto manje pamćenja, to više prošlosti.

Malo prije kraja vremena će se pomiješati. Jer kavezi su se otvorili i svi će ispuzati van... Ako ne u danima, u čemu ćemo živjeti, govorio je jedan pjesnik, kako mu je ono bilo ime? A dana nema. Kalendar je sam sebe raspustio, postoje samo jedan dan i jedna noć koji se vječno ponavljaju ...

Pamtim, kako bih zadržao prošlost u prošlosti...

(Žuti notes)

44.

Sedam mi je godina... Posjetili smo prijatelje u drugom gradu, nekakav je praznik. Sve vrvi od ljudi, dosežem im do struka, guraju se, gaze mi po nogama, netko odozgo pijucka na mene ljuške suncokretovih sjemenki, prilijepio sam se ocu uz hlače, pa ga puštam, zaustavljam se ispred malene streljane, ali glava mi je samo do pulta, ne sjećam se koliko sam tamo stajao, okrećem se... mame i tate nema. I što sad? Otac je izveo Ivicu i Maricu u šetnju nepoznatom šumom i... kad su se osvrnuli, nije ga više bilo.

Trčim kroz gužvu, vičem, izjurim iz vreve, kasno je poslijepodne, ulice u gradu su pune, ljudi se vraćaju s posla. Zaustavljam

jednu ženu majčinih godina, teta, izgubio sam se, jecam. Ne sjećam se niti imena ulice niti broja kuće u kojoj smo odsjeli. Znam samo da ima zelena vrata... Dobro, ali sva su vrata zelena, dušo, ja se upravo vraćam kući s posla, hajde pitaj nekog drugog. Pitam drugu ženu, muškarce ni ne zaustavljam, žurim, sine, žurim, striček policajac bi trebao biti tu negdje, trebao, ne brini... Pao je mrak, auti jure, ulice su prazne, hladno je, nitko me ne primjećuje, krv mi curi iz nosa... I odjednom me jedna ruka zgrabi, dva zvižduka šamara, premrli smo od straha... Spašen sam.

45.

Meni je šest godina, bratu četiri, u kratkim smo hlačama i sandalama, ali duge kose poput Beatlesa (ja sam John, on Paul), stojimo na seoskome trgu, ispred spomenika Partizanu. Fotografirao nas je otac minutu prije nego što će nas odvesti (u pratnji seoskog policajca) do djeda Petra koji će nas po nalogu načelnika ošišati na ćelavo. Tako će učiniti i s mojim ocem koji je pak, osim kose, pustio i brkove. U selu nema brijaćnice. Djed Petar nas je posjeo na jedan panj, u blizini magarca koji frkće. Gledam kako mi kosa pada u svjetloplavim pramenovima, ne usuđujem se čak ni rasplakati, plašim se policajca. Možda ne smiješ plakati upravo zato što ti brane imati dugu kosu.

Na kraju nas trojica - moj otac, moj brat i ja, obrijanih glava poput zatvorenika, naprskani jeftinom kolonjskom vodicom djeda Petra, žurimo kući. Da se niste usudili plakati, kaže otac kroz zube, osjetivši da smo na rubu.

Strawberryfieldsforever...

46.

Starim. Prognan sve dalje i dalje od Rima djetinjstva, u daleke puste provincije starosti, iz kojih nema povratka. Ni Rim više ne odgovara na moja pisma.

Negdje prošlost postoji kao kuća ili ulica iz koje si otišao na kratko, na pet minuta, i našao si se u nepoznatome gradu. Pišu da je prošlost strana zemlja. Gluposti! Prošlost je moja domovina. Budućnost je strana zemlja, puna čudnih lica, tamo neću kročiti.

Pustite me da se vratim kući... Majka mi je rekla da ne kasnim...

47.

Morale bi mi biti tri godine. Visok koliko i ruže u vrtu, stojim bos na toploj zemlji, držim majku za ruku i dugo gledam jednu ružu. To je jedino čega se sjećam. Prvo i posljednje.

48.

Sindrom nepripadanja

Nijedno vrijeme ti ne pripada, nijedno mjesto nije tvoje. Ono što tražiš, ne traži tebe, ono o čemu sanjaš, ne sanja tebe. Znaš da je nešto bilo tvoje na nekom drugom mjestu i u nekom drugom vremenu, zato uvijek križaš prošle sobe i dane. Ali ako si na pravom mjestu, vrijeme je pogrešno. A ako si u pravom trenutku, mjesto je pogrešno.

Neizlječivo.

(Gaustin, *Nove i predstojeće dijagnoze*)

The first part of the paper is devoted to a review of the literature on the effects of the 1997-1998 Asian financial crisis on the real economy of the Asian countries. The second part of the paper discusses the effects of the crisis on the financial markets of the Asian countries. The third part of the paper discusses the effects of the crisis on the financial markets of the Asian countries.

The first part of the paper is devoted to a review of the literature on the effects of the 1997-1998 Asian financial crisis on the real economy of the Asian countries. The second part of the paper discusses the effects of the crisis on the financial markets of the Asian countries. The third part of the paper discusses the effects of the crisis on the financial markets of the Asian countries.

Epilog

Romani i priče pružaju lažnu utjehu reda i oblika. Netko navodno drži sve konce radnje, zna red i rasplet, koja scena nakon koje dolazi. Uistinu hrabra knjiga, hrabra i neutješna u isto vrijeme, bila bi ona u kojoj sve priče, i one koje su se dogodile i one koje nisu, lebde oko nas u praiskonskome kaosu, viču i šapuću, mole se i hihoću, susreću se i mimoilaze u mraku.

Kraj romana je poput kraja svijeta, dobro ga je odgoditi.

Smrt se zaokupila čitanjem i zaboravila, a kosa joj hrđa pored nje. Mogla bi to biti Dřirerova gravura ili Boschov detalj.

Nikada nisam volio krajeve, ne sjećam se kraja nijedne knjige, nijednog filma, postoji li dijagnoza za takvo što - nemogućnost pamćenja krajeva? I zašto bi čovjek uopće pamtio neki (uvijek predvidljivi) kraj?

Sjećam se samo početaka.

Sjećam se kako sam godinama išao rano spavati... Sjećam se kad su prvi put donijeli led u selo i kad me je tata odveo da vidim Ciganina... zaboravio sam kako se zvao. Sjećam se jedne strašne

zimske oluje i svijeće koja je gorjela u našem domu, i gorjela... Sjećam se jedne ruže s kojom se gledam lice u lice, bio sam njezine visine. Sjećam se kako sam sjedio u mokrome šinjelu u rovovima nekog rata, pušćići jake, kratke cigarete. Sjedim u jednoj od kavana Pedeset druge ulice, nesiguran i uplašen... Ili vezujem sandale i podižem svoj štit koji blista na suncu.

Kažu da je moj život bio posve drugačiji.

Slažem se da ih ne bih iznervirao. Ali ja sam nemam drugog života.

Ne sjećam se više jesam li ja izmislio Gaustina ili on - mene. Je li doista postojala klinika za prošlost ili je to bila samo ideja, zapis u notesu, novinska stranica koja mi je slučajno dopala ruku? I je li se sve ovo s dolaskom prošlosti već dogodilo ili će započeti sutra...

0.
1939-/2029>

Postrojbe su okupljene i čekaju. Prvi hici bit će ispaljeni s broda Schleswig-Holstein na vojna skladišta, na poluotoku Westerplatte u Gdanjsku. Odavno se već kuha, čeka se konkretan trenutak, neka obljetnica. Sve će biti precizno rekreirano iz sata u sat. Postoji preliminarni mali spor oko minutaže, jedni tvrde daje početak u 4:44, drugi u 4:48. Past će i prvi poginuli vojnik u ovom ratu, poljski narednik Wojciech Najsarek. Luftwaffe će podržati zračnim napadom... Na Baltičkom moru nekoliko podmornica čeka.

Znam što će se dogoditi. S pripravnih milijun i pol vojnika dovoljan je jedan hitac i... Tenkovi će krenuti kroz drveće, onaj stari brod počet će rešetati, skrivena mitraljeska gnijezda će se otkriti i sve sasjeći rat-a-ta-ta, prvo će tijelo biti raskomadano, aaah, netko je zamijenio ćorke bojnim streljivom, druga strana uzvratit će palj-bom... zavijanje bijesnih lisica, uplašениh vrana, signalne rakete paraju nebo, sve je čekalo, sve se nagomilalo, samo da bi sada prokuljalo... Odnekud znam da će prvog dana biti ubijeno njih dva-

desetak, četvero s poljske i šesnaestero s njemačke strane, a na kraju - milijuni.

Najveća do sada vojna rekonstrukcija, stvarne veličine, s milijun i pol statista vojnika Wehrmachta, raspoređenih uz čitavu granicu s Poljskom, dužine 1600 km, 62 divizije, od kojih 54 u punoj borbenoj gotovosti, 2800 tenkova, 2000 ratnih aviona (namješteni stari Junkersi i štuke), topničko oružje čeka skriveno u šumi, podmornice, bojni brodovi, flota razarača, flota torpednih čamaca.

Ponavljamo ovaj rat kako se nikada više ne bi ponovio, reći će netko na radiju i ova apsurdna tautologija sve će otključati.

Sutradan je bio 1. rujna.

-1.

Žgmccrt N⁹N^eN^{fi}N^Qkktrph ggfprllllllll...vntg gvtgvntgggg?
77rrr.....

Zahvale

Za osobu koja voli svijet od jučer ova knjiga nije bila laka. U određenom smislu ona je bila oproštaj od sna o prošlosti, odnosno od onoga u što je neki pokušavaju pretvoriti. U određenom smislu bila je i oproštaj od budućnosti.

Različita mjesta i utočišta bila su dio putovanja ovog romana.

Zahvaljujem zakladi Culmman Center Newyorške javne knjižnice gdje sam proveo deset mjeseci tijekom 2017. i 2018., u sretnom čitanju i vođenju bilješki.

Hvala i Literaturhaus Ziirich na ljubaznome pozivu 2019. koji mi je pružio vremena i zraka za pisanje.

Čovjek misli da piše u samoći, ali zapravo neprestano vodi razgovore s drugim ljudima i knjigama u svojoj glavi. Zahvaljujući svima njima, vjerojatno ćete u romanu otkriti odjeke tih replika izgovorenih u odsutnosti. Hvala i Gaustinu koji je uvijek boravio tu negdje u blizini.

Hvala ljudima s kojima sam dijelio ideje tijekom pisanja i koji

su bili moji prvi čitatelji - Bojku Penčevu, Ivanu Krastevu, Nadeždi Radulovoj, Dimitru Kenarovu, Božani Apostolovoj, Angeli Rodel, Galinu Tihanovu...

Helle Dallgard, Marie Vrinat-Nikolov, Marija Vutova, Henrike Schmidt, Magda Pytlak, Jaroslaw Godun, Hellen Kooijman, Borislava Čakrinova, Giuseppe dell'Agata, Veselin Vačkov, Marinela Lipčeva i Martin Weis - hvala vam na istraživanju, osobito u poglavlju s referendumom o prošlosti.

Hvala i Wissenschaftskollegu Berlin gdje sam završio knjigu krajem veljače prijestupne 2020. Tamo sam vodio ugodne i ohrabrujuće razgovore s tamošnjim prijateljima. Efrain Kristal (Borges je bio s nama cijelo vrijeme), Wolf Lepenies, Thorsten Wilhelmy, Barbara Stollberg-Rilinger, Katharina Biegger, Daniel Schonpflug, Stojan Popkirov, Luca Giuliani, David Motadel, Felix Korner... hvala vam!

Hvala Božani Apostolovoj koja je nepokolebljivo podržala ovaj rukopis, kao i sve prethodne knjige objavljene u izdanju [^]Karter 45.

Hvala i Nedku Solakovu, Lori Sultanovoj, Hristu Gočevu, Neveni Dišlijevoj-Krastevoj i Ivi Kolevoj koji su radili na knjizi za vrijeme pandemije.

Hvala mojim roditeljima na njihovu strpljenu i ljubavi s kojom su čekali ovu knjigu i podnosili moju odsutnost.

I na kraju, kako to uvijek biva, hvala i njima dvjema koje su bile uz mene i trpjele me dok sam pisao ovaj roman - Biljani, koja ga je čitala i uređivala, i Raji, koja je kritična i prašta. (Kako bi ona rekla, likovi ti nemaju imena da ih ne bi zaboravio. I bila je u pravu.)

Hvala svima koji će sjediti jednog poslijepodneva u vremenskom
utočištu ove knjige.

G.G.
29. veljače 2020.
Berlin

Bilješke

Prijevod citata koje autor navodi ili parafrazira u romanu preuzeti su iz sljedećih izdanja:

Thomas Mann, *Čarobna gora*, prev. Zlatko Crnković, Školska knjiga, Zagreb, 2004.

Philip Larkin, *Poezija napuštanja*, prev. Dražen Dragović, Modernist, Varaždin, 2010.

T. S. Eliot, *Izabranepesme*, prev. Ivan V. Lalić, BIGZ, 1978.

Biblija, gl. urednici: dr. Jure Kaštelan i dr. Bonaventura Duda, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1980.

W. H. Auden, "September 1, 1939 / 1. rujan 1939.", prepjevao Luko Paljetak, *Erasmusbr.* 3, Zagreb, 1993.

Citat Nikole Berdjajeva preuzet je iz: Aldous Huxley, *Divni novi svijet*, prev. Vlada Stojiljković, Zagreb, August Cesarec - Svjetlost, Zagreb - Sarajevo, 1980.

William Shakespeare, *Hamlet*, prev. Milan Bogdanović, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009.

Sv. Aurelije Augustin, *Ispovijesti*, prev. Stjepan Hosu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997.

- J. D. Salinger, *Devet priča*, “Za Esme - s ljubavlju i mučninom”,
prev, Nikola Kršić, Znanje, Zagreb, 1978.
- W. H. Auden, “Uspomeni na W. B. Yaetsa (umro siječnja 1939.)”,
preuzeto iz: *Svjetonik na Otoku*, Antologija poezije, knjiga 2, izbor i prijevod Tomislav Sabljak, Fraktura, Zagreb, 2020.

GEORGI GOSPODINOV (rođen 1968. u Jambolu), pjesnik i prozaist, najprevođeniji je bugarski pisac nakon pada komunizma. U književnost je ušao zbirkama pjesama *«ttap»/M* (1992.) i *depeiuama Ha e<»)uH Hapod* (1996.). Njegov prozni prvijenac *Prirodni roman* (1999.) objavljen je na više od dvadeset jezika. Sa svojim drugim romanom, *Fizikom tuge* (2019.), osvojio je nagradu Angelus za srednjoeuropsku književnost, tri nagrade za roman godine u Bugarskoj te međunarodnu nagradu Jan Michalski (Švicarska). Autor je i dviju drama (*Z. J. i AnoKaauncucom udoa e 6 Beuepmd*), grafičkoga romana *BeHuama.styxa* (s umjetnikom Nikolom Toromanovom), četiriju zbirki kratkih priča (od kojih je prva *H dpyzu ucmapuu*, 2001., a posljednja *Zfcw wz/OTewzzz«« mejta. CepwcKpam-ku ucmapuu*, 2018.) te libreta za operu. *Slijepa Vajša*, kratki animirani film napravljen prema njegovoj istoimenoj priči, bila je u najužem izboru za nagradu Oscar 2017. Roman *Fizika tuge* također je adaptiran u kratki animirani film, 2019.

Za roman *Vremensko utočište*, posljednje objavljeno mu djelo (travanj 2020.), dobio je nagradu Premio Strega Europeo.

Živi na različitim mjestima, kamo ga odvedu knjige. Tijekom 2018. živio je u New Yorku zahvaljujući spisateljskoj stipendiji Newyorške javne knjižnice, a 2019./2020. u Berlinu na poziv

KSENIJA BANOVIĆ (Travnik, 1975.) diplomirala je na Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu te specijalizirala bugarski jezik i književnost na Sveučilištu Sveti Kliment Ohridski u Sofiji. Prevodi djela suvremenih bugarskih autora, između ostalih, Aleka Popova, Vladimira Zareva, Ine Valčanove i Georgija Gospodinova. Bavi se proučavanjem hrvatsko-bugarskih kulturnih veza, koje je kao suautorica pretočila u dvije izložbe, *Jezik sveti mojih djedova: hrvatsko-bugarske usporednice* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2016.) i *Hrvatsko-bugarske kulturne poveznice* (Knjižnice grada Zagreba, 2021.). Dobitnica je književne nagrade Pero bugarskog Nacionalnog centra za knjigu u kategoriji Prijevod za 2016. godinu za povijesne romane Vere Mutafčieve *Alkibijad Veliki* i *Slučaj Džem* te za prijevod romana *18% sivo* suvremenog pisca Zaharija Karabašlieva.

Sadržaj

I. Klinika za prošlost	11
II. Odluka	103
III. Jedna zemlja uzeta kao primjer	121
IV. Referendum o prošlosti	191
V. Diskretna čudovišta	223
Epilog	265
Zahvale	269
Bilješke	273
O autoru	275
O prevoditeljici	277